

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΖ'. ΑΡ. 1 (ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1975)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- ΑΥΓ. ΜΠΑΓΙΟΝΑ..... Ιστορισμός και άνθρωπισμός (Μελέτη)
Μ. ΚΟΚΟΛΑΚΗ..... Ὅμηρος καὶ ἀπτική τραγωδία (Μελέτη)
Κ. ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ..... Ἡ Μερόπη τοῦ Δ. Ν. Βερναρδάκη καὶ ἡ ἀρχαία
ἑλληνική τραγωδία (Μελέτη)
Β. ΛΑΖΑΝΑ..... Τιβόλου: Ἡ τετάρτη ἐκδοκία τοῦ δευτέρου βιβλίου (Μελέτη)
Γ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ... Προπαρασκευὴ διὰ τοὺς δραματικούς ἀγῶνας εἰς τὰς ἀρ-
χαίας Ἀθήνας - Κριταί, βραβεῖα καὶ μνημεῖα νικῶν (Μελέτη)
Σ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΥ..... Καὶ ἄλλη ἀθησαύριστος λέξις (Μελέτη)
Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ..... Ὁ Φτωχολέοντας τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιῶ» (Μελέτη)
Γ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΥ... Ἐπίσκοπος Ἀντώνιος Ἀτσαγιώλης πλασματικός ἢ πραγματικός
προκαθήμενος τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Κεφαλονίας - Ζακύνθου (Μελέτη)
Γ. ΑΛΙΞΑΝΔΡΑΤΟΥ..... Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Μικέλη Ἀβλιχου (Μελέτη)
Ν. ΧΑΡΛΑ... Ἡ «Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία» τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου (Μελέτη)
J. BOUCHARD... Τρία γράμματα τοῦ Γ. Τερτσέτη πρὸς τὸν Gh. Nerucci (Μελέτη)
Ε. ΓΑΝΩΣΕΑΗ... Ἡ ἑλληνική γλῶσσα στὰ συντάγματα τοῦ ἐλευθέρου κράτους (Μελέτη)
Γ. Θ. ΖΩΡΑ..... Ἐπιφανίου Δημητριάδου, Ἀνέκδοτα κείμενα (Μελέτη)

ΧΡΟΝΙΚΑ

- Γ. Θ. Ζ. Τῆς Συντάξεως (Χρονικόν)
Α. ΛΑΕΚΟΥ ΔΡΑΚΟΥ... Ἐνα μοναδικὸ στὴν ἐποχὴ μας ἔργο: Ἡ Ἰδρυση τῆς ἐλευ-
θέρως σχολῆς Φιλοσοφίας «Ὁ Πλήθων» ἀπὸ τὸν ἀκαδ. Ἰω. Θεοδωρακόπουλο (Χρονικόν)
G. SCHIRO..... Χαιρετισμὸς κατὰ τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαίνων τῆς σχολῆς
«Πλήθων (Χρονικόν)
ε.γ... Ἀπὸ τὴν κίνησιν τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» (Δελτίον ἀριθμ. 23 Ἰανουάριος -
Μάρτιος 1975 (Χρονικόν)
★..... Νέα Δημοσιεύματα (Χρονικόν)

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΦΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ «ΚΑΙΔΟΜΕΝΟΝ»

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Γραφεία: Πλατεία Ἀγ. Γεωργίου Καρότσι 8 — Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπή Συντάξεως:

Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός

ΣΑΒΒΑΣ ΛΟΪΖΙΑΗΣ : Γεν. Γραμματεὺς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ τμήματος Παρνασσός

Ἐκδότης-Διευθυντής Συντάξεως: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

ὁδὸς Πολυτεχνείου 5α, Ἀθήναι (Τ.Τ. 103)

Γραμματεὺς Συντάξεως: ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ

Προστάμενος τυπογραφείου: ΙΩΡΔΑΝΗΣ Δ. ΜΥΡΤΙΑΗΣ

ὁδὸς Σεΐλμη 5, Ἀθήναι

Τιμὴ τεύχους Δρχ. 70

(Ν. Δ. 346) 1969, ἀρθρ. 9, παράγρ. 3)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικοῦ Δρχ. 280 Ἐξωτερικοῦ Δολ. 14

Διὰ Συλλόγους, Σχολεία, Ἐπιχειρήσεις, Ὄργανισμοὺς Δρχ. 350

Διὰ Τραπεζίας, Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν, Δήμων καὶ Κοινοτήτων Δρχ. 400

Ἐμβάσματα ἀποστέλλονται ἐκ' ὀνόματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»
Χειρόγραφα δημοσιεύμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΙΖ'—1975

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»
Γραφεία: Πλατεία Ἁγ. Γεωργίου Καρύτση 8 — Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπὴ Συντάξεως:

Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός
ΣΑΒΒΑΣ ΛΟΪΖΙΔΗΣ : Γεν. Γραμματεὺς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ τμήματος Παρνασσός

Ἐκδότης-Διευθυντὴς Συντάξεως: **ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ**
ὁδὸς Πολυτεχνείου 5α, Ἀθήναι (Τ.Τ. 103)
Γραμματεὺς Συντάξεως: **MΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ**

Προϊστάμενος τυπογραφείου: **ΙΟΥΔΑΝΗΣ Δ. ΜΥΡΤΙΔΗΣ**
ὁδὸς Σεϊζάνη 5, Ἀθήναι

Τιμὴ τεύχους Δρχ. 60

(Ν. Δ. 346) 1969, ἀρθρ. 9, παράγρ. 3)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικοῦ Δρχ. 240 Ἐξωτερικοῦ Δολ. 12

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα, Ἐπιχειρήσεις, Ὄργανισμοὺς Δρχ. 300

Διὰ Τραπεζας, Ἀνωνόμους Ἐταιρείας, Δήμους καὶ Κοινότητες Δρχ. 350

Ἐμβάσματα ἀποστέλλονται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»
Χειρόγραφα δημοσιευόμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΖ'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΙΟΡΔΑΝΟΥ ΜΥΡΤΙΔΗ
1975

ΕΦΟΡΕΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

(διά την τριετίαν 1972 - 1975)

Πρόεδρος	ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Ἀντιπρόεδρος	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΤΑΛΑΣ
»	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ
»	ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ
Γενικός Γραμματεὺς	ΣΑΒΒΑΣ ΛΟΪΖΙΔΗΣ
Εἰδικὸς Γραμματεὺς	ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
»	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
Ταμίας	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ
Κοσμητῶρ	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ
Ἐφορος Σχολῶν	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
» Βιβλιοθήκης	ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ
» Καταστημάτων	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ
Σύμβουλος	ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΙΛΙΑΝΟΣ
»	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΝΟΥΑΡΟΣ
»	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΠΑΡΤΣΑΚΟΥΛΙΑΣ
»	ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ ΣΧΟΛΩΝ

Κοσμητῶρ - Γραμματεὺς : ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΧΑΤΖΗΜΜΑΝΟΥΗΛ

Κοσμητόρες : ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ — ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΥΓΙΚΟΣ —
ΤΙΜΟΛΕΩΝ ΒΟΥΚΥΔΗΣ — ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ — ΔΙΟΝΥ-
ΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ — ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΑΝΑΚΑΡΗΣ — ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΡΡΑΣ — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΥΡΙ-
ΜΗΣ — ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΣ — ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ — ΧΑΡΑ-
ΛΑΜΠΟΣ ΠΕΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ —
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΑΣΣΟΣ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΜΠΑΓΙΟΝΑ

Καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ

Ἄνθρωπισμὸς ὀνομάστηκε στὴν Ἀναγέννηση ἢ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων γραμμάτων γιατί πιστευόταν ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ καλλιεργοῦσαν τὴν ἰκανότητα γιὰ καθαρὴ σκέψη καὶ γιὰ ὁμορφὴ ἔκφραση σ' αὐτοὺς ποὺ τὰ μελετοῦσαν. Ἡ ἰκανότητα αὐτὴ ποὺ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴ γενικὴ καλλιέργεια θεωρήθηκε πὼς ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ ἐγινε δεκτὸ ὅτι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὰ ἀρχαῖα γράμματα ἔχει ἀνθρωπιστικὸ χαρακτήρα ¹.

Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἀναπτύχθηκε γιὰ νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ αὐθεντία τῆς ἀποκάλυψης καὶ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴν κίνηση τῶν «ἐλευθερίων» ὅπως διαμορφώθηκε στὴ Γαλλία κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα. Ἡ ἀξία τῶν ἀρχαίων κειμένων δείχνει πὼς ὁ Χριστιανισμὸς δὲν προσέφερε πολλὰ στὴ βελτίωση καὶ τελειοποίηση τῆς νόησης καὶ τῆς καλαισθησίας. Οἱ ἀρετὲς τῶν ἀρχαίων δείχνουν ὅτι οἱ Χριστιανικὲς ἀρετὲς εἶναι περιττές, γιατί ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κατακτήσει τὴν εὐδαιμονία του χωρὶς αὐτές ².

Πέρα ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς Χριστιανικῆς ἀποκάλυψης, ὁ ἀνθρωπισμὸς ἔτεινε καὶ πρὸς τὴν ἀμφισβήτηση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνικῆς δομῆς ποὺ ἡ Χριστιανικὴ ἀποκάλυψη, ὅπως ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὴ Θωμιστικὴ σκέψη, ἔτεινε νὰ δικαιώσει. Γενικά, ὁ ἀνθρωπισμὸς ἔτεινε νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ κόσμος εἶναι μιὰ ἱεραρχία ὑποστάσεων, ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες καθορίζεται ποιοτικά. Ἀμφισβητώντας τὴ Θωμιστικὴ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ τελειότερη ἀπὸ τὶς ὑποστάσεις αὐτὲς εἶναι ὁ Θεὸς ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κέντρο τῆς δημιουργίας, ἀντίληψη ποὺ ἐκφραζόταν καὶ ἀπὸ τὴν κοσμολογία τοῦ Πτολεμαίου, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Μεσαίωνα, ὁ ἀνθρωπισμὸς προετοίμασε τὴν ἀντίληψη ὅτι δὲν ὑπάρχει μιὰ ἀντικειμε-

1. G. Gusdorf, *Les origines des sciences humaines*, Paris, Payot, 1967, σ. 338 - 339.

2. R. Mandrou, *Des humanistes aux hommes de science*, Paris, Seuil, 1973, σ. 142 - 153.

νική τάξη, δοσμένη από τὰ πρίν, πού νά προκαθορίζει τοὺς στοχασμούς, τὶς ἀποφάσεις καὶ τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἀνθρωπισμός, ὅπως ἐξελίχθηκε κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἶωνα, στράφηκε πρὸς ὅ,τι ὁ Hegel χαρακτήρισε, προεκτείνοντας καὶ ὀλοκληρώνοντας τὶς ἀναλύσεις τοῦ Winckelmann, σὰν πλαστικότητα τοῦ ἀρχαίου ἀνθρώπου¹. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὸν ἀρχαῖο ἄνθρωπο ἡ ἀτομικὴ ἐπιδίωξη ταυτίζεται μὲ τοὺς σκοποὺς καὶ τὶς ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος, τουλάχιστον κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ, δὲν εἶναι «ιδιώτης». Δὲν ἔχει δηλαδὴ συνείδηση πὼς μπορεῖ νά υἱοθετήσει σκοποὺς ἢ ἀξίες διαφορετικὰς ἀπὸ τοὺς σκοποὺς ἢ τὶς ἀξίες τῆς πόλης. Ὁ Marx κάνει τὴν ἴδια διαπίστωση. Ἐξηγεῖ τὴν πλαστικότητα τοῦ ἀρχαίου ἀνθρώπου, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ διχασμὸ τοῦ ἀνθρώπου τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ «ἀστικὴ κοινωνία», δηλαδὴ οἱ ἀνταγωνιστικὲς οἰκονομικὲς σχέσεις, πού εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, τῆς τεχνολογίας καὶ πού ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς σκοποὺς τοῦ ἀτόμου καὶ τὶς συλλογικὲς ἀξίες. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἄνθρωπο ὁ Lukacs διαπιστώνει πὼς τὸ ἔπος εἶναι ἡ λογοτεχνικὴ ἔκφραση πού ταιριάζει στὸ ἀρχαῖο πνεῦμα τῆς ἐνότητος ἀνάμεσα στοὺς ἀτομικοὺς καὶ συλλογικοὺς σκοποὺς ἐνῶ τὸ μυθιστόρημα ἐκφράζει τὸ διχασμένο ἄνθρωπο τῆς νεώτερης ἐποχῆς². Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ προέκταση τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ δείχνει πὼς ὁ ἀνθρωπισμὸς συνδέθηκε ἱστορικὰ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς κοινωνικῆς διάστασης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γένεση καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ δείχνουν ὅτι μ' αὐτὸ ἀναγνωρίζεται πὼς οἱ παραστάσεις πού σχηματίζει ὁ ἀνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸν κόσμον προσδιορίζονται ἀπὸ κοινωνικοὺς ὄρους. Συνάμα μὲ τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικόν, ἰδίως ὅπως διαμορφώθηκε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἀναγνωρίζεται στὸν ἄνθρωπον ἡ δυνατότητα νά ἀρνηθῆ καὶ νά ξεπεράσει τὶς κοινωνικὲς ἐπιδράσεις. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱστορικὴ συνείδησή του. Μὲ τὴν ἱστορικὴ μνήμη καὶ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἀρχαιότητα ὁ ἀνθρωπισμὸς τῆς Ἀναγέννησης ἀρνιέται τὶς κοινωνικὲς ἐπιδράσεις πού ἐνισχύουν τὴν προσήλωσιν στὴν αἰθεντία.

Στὴν ἐποχὴ μας ὁ ἀνθρωπισμὸς δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἀποκλειστικὰ συνυφασμένος μὲ τὴ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων κειμένων γιὰ πολλοὺς λόγους. Ἐνας

1. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Werke, Frankfurt a. M., 1970, σειρά Suhrkamp, T. 12, σ. 293 - 295, 307 - 308, πρβλ. La raison dans l'histoire, Γαλλικὴ μετάφραση Κ. Παπαϊωάννου, Paris, 1965, σερὰ 10 - 18, σ. 287 - 288.

2. Ecrits de Moscou, Γαλλικὴ μετάφραση Claude Prévost, Paris, 1974, Editions sociales, σ. 66 - 68, 82 - 90.

ἀπὸ αὐτοῦς εἶναι ὅτι ἀναπτύχθηκαν ἔθνικοι πολιτισμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατό νὰ ἐκφραστῆ τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικόν. Ἀκόμα, ἡ ἀποσαφήνιση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀμφισβητῆ τὴν αὐθεντία ἢ ἡ ἀναγνώριση τῆς κοινωνικῆς διάστασής του εἶναι δυνατό νὰ θεμελιωθοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὸ γίνεται λόγος σήμερα γιὰ Χριστιανικόν, μαρξιστικόν ἢ ὑπαρξιστικόν ἀνθρωπισμόν. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων αὐτῶν τῶν μορφῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ἡ μερικὴ ἀποδέσμευση τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ ἀπὸ τὴ γνώση τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴ σπουδὴ τῆς μορφῆς τους.

Πάντως θὰ ἦταν σύμφωνος μὲ τὴν γένεση καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὁ καθορισμὸς ποῦ προτείνεται ἐδῶ. Μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἀνθρωπισμὸν ἂν γίνῃ δεκτὸ πὼς ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ δημιουργῆσει τὸν ἑαυτό του μὲ τὸ λογικόν του καὶ τὴν πράξιν του ¹ ὅπως ἕνας καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἕνα ἔργο τέχνης. Ὅταν λέγεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ δημιουργῆσει τὸν ἑαυτό του αὐτὸ σημαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ δημιουργῆσει τὸ ἦθος του, δηλαδὴ ὅλα τὰ ψυχολογικὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ συνιστοῦν τὴν προσωπικότητά του καὶ ποῦ ὑπόκεινται σὲ ἠθικὴ ἀξιολόγησι, συνυφασμένη μὲ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις του.

Ὅταν λέγεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ δημιουργῆσει τὸν ἑαυτό του μὲ τὸ λογικόν του αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ ἀνθρώπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀποσαφηνίσῃ τὰ κίνητρα τῶν πράξεών του. Τὰ κίνητρα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζονται ὀριστικὰ καὶ σταθερὰ ἀπὸ ὄρους ἢ δυνάμεις ποῦ ὁ ἀνθρώπος δὲν θὰ ἦταν σὲ θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴν ἀγωνία, ἐφ' ὅσον ἡ ἀγωνία ὀριστῆ σάν ἕνας ἀνεξήγητος φόβος. Ὅταν, τέλος, λέγεται ὅτι, σύμφωνα μὲ ἕνα ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικόν, ὁ ἀνθρώπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργῆσει τὸν ἑαυτό του μὲ τὴν πράξιν του, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ψυχολογικὸς ἢ ὁ ἠθικὸς χαρακτήρας του καθορίζεται ἀπὸ τὴν πράξιν του, δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ προετοιμαζόμενη ἢ ὀλοκληρωμένη κίνηση ποῦ ἐκφράζει κάποια συνειδητὴ πρόθεσι. Ἐτσι λ.χ. ἡ δίκαιη πράξιν τὸν κάνει δίκαιο. Ἡ πράξιν του προϋποθέτει καὶ ταυτόχρονα ἀποσαφηνίζει τὴν πρόθεσίν του καὶ τὴν εἰκόνα ποῦ σχηματίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Σύμφωνα μὲ ἕνα ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικόν, μὲ ὅποιες φιλοσοφικὰς ἢ πιὸ γενικὰ θεωρητικὰς κατηγορίας καὶ ἂν συσχετιστῆ καὶ ἐκφραστῆ, ἀναγνωρίζεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ δημιουργῆσει τὸν ἑαυτό του κατὰ τρόπον ποῦ νὰ μποροῦν καὶ οἱ ἄλλοι νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμά του ἂν ἡ συγκε-

1. J. P. Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1957, σ. 22 κ.έ. Ὁ Sartre δὲν θεωρεῖ ὅμως τὸ λογικόν σάν ὄργανο ἀλλὰ πιὸ πολὺ σάν ἀποτέλεσμα τῆς αὐτοδημιουργίας.

κριμένη ιστορικοκοινωνική κατάσταση σε σχέση με την όποια πράττουν τους προσφέρει τις ίδιες δυνατότητες. Στο γνωστό κείμενό του, ο *ύπαρξισμός είναι άνθρωπισμός*, ο Sartre δίνει στην άποψη αυτή ευρύτερες προεκτάσεις. Ύποστηρίζει ότι, σύμφωνα με ένα ανθρωπιστικό ιδανικό, ο άνθρωπος δεσμεύει όλους τους άλλους ανθρώπους και κατά κάποιο τρόπο την ανθρωπότητα ολόκληρη όταν αποφασίζει και πράττει ¹.

Στην άποψη αυτή θα ήταν δυνατό να προβληθῆ ἡ αντίρρηση ότι ἡ ιστορικοκοινωνική κατάσταση, σὰ σύνολο δυνατοτήτων σε σχέση με τις όποίες πράττουν οἱ ἄνθρωποι, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἡ ἴδια γιὰ δύο διαφορετικούς ἄνθρώπους. Οὔτε εἶναι ἴδιος ὁ βαθμὸς τῆς συνειδητοποίησης γιὰ τις δυνατότητες ποὺ τοὺς προσφέρει μιὰ συγκεκριμένη κατάσταση. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό νὰ γίνῃ δεκτὴ, χωρὶς περιορισμούς, ἡ ἄποψη τοῦ Sartre, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ἀπόφαση τοῦ ἑνὸς δεσμεύει ὅλους τοὺς ἄλλους. Ὡστόσο, ἀπὸ τις ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦταν δυνατό νὰ συναχθῆ τὸ συμπέρασμα ὅτι κάτω ἀπὸ ὀρισμένες πολιτιστικὲς συνθήκες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τις πράξεις τους ἐνῶ κάτω ἀπὸ ἄλλες δὲν εἶναι. Τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸ θὰ θεμελίωνε τὸ αἴτημα νὰ ἐργαστῆ ὁ καθένας γιὰ τὴ δημιουργία παρόμοιων πολιτιστικῶν συνθηκῶν. Θὰ θεμελίωνε ἀκόμα τὸ αἴτημα πῶς, ὅταν ἀποφασίζει καὶ πράττει κανεὶς, κατευθυντήρια ἀρχὴ γιὰ τὴν πράξη του πρέπει νὰ εἶναι ὅτι ὅλοι εἶναι ἢ μποροῦν νὰ γίνουν ὑπεύθυνοι γιὰ τις πράξεις τους.

Ὅταν ὁ Sartre δέχεται πῶς ὁ ἀνθρωπισμὸς σημαίνει πῶς κάθε ἀπόφασή μας δεσμεύει ὅλους τοὺς ἄλλους, στὸ βάθος προεκτείνει τὴν γνωστὴ Καρτεσιανὴ θέση ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴ δυνατότητα τῆς ὀρθοφροσύνης, δηλαδὴ τὴ δυνατότητα νὰ σχηματίσουν σαφεῖς καὶ διακριτὲς ἔννοιες γιὰ τὸ πραγματικὸ. Ταυτόχρονα προεκτείνει τὴν Καρτεσιανὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν «γενναιοψυχία» σύμφωνα με τὴν ὁποία ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀποφασίσουν ἐλεύθερα καὶ ὑπεύθυνα. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς δυνατότητες ἔχουν «ὄντολογικὸ» χαρακτῆρα. Εἶναι συνοφασμένες με τὴν ὄντοτητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν προσδιορίζονται ἀπὸ ἱστορικὸς ἢ κοινωνικὸς ὄρους ². Ὅ,τι ἐξηγεῖται με ἀναφορὰ στοὺς ὄρους αὐτοὺς δὲν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴ δυνατότητα τῆς ὀρθοφροσύνης ἢ τῆς γενναιοψυχίας. Εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν ἀποσαφηνίζεται με τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀποφασίζουν καὶ πράττουν συνήθως οἱ ἄνθρωποι. Ὁ Sartre ἐπιδιώκει νὰ τροποποιήσῃ ἢ νὰ ὀλοκληρώσῃ τις Καρτεσιανὲς αὐτὲς

1. Ὅπ.παρ., σ. 25 - 27

2. Discours de la Méthode, F. A l q u i é, Descartes, Oeuvres Philosophiques, Paris, Garnier, 1963, τ. 1, σ. 568 - 569, Les passions de l'âme, ἄρθρο 153 - 156, ὅπ.παρ., τ. 3, σ. 1067 - 1069, πρβλ. M. W a r n o c k, The philosophy of Sartre, London, Hutchinson. 1965, σ. 13.

θέσεις με την άποψη ότι ή εϋθύνη και τὸ σχέδιο πὸν πραγματώνει ὁ ἄνθρωπος εἶναι εϋθύνη και σχέδιο ἑνὸς συγκεκριμένου ἀνθρώπου σὲ σχέση με μιὰ συγκεκριμένη κατάσταση. Ἡ ἔννοια τῆς δέσμευσης, με τὴν ὁποία ὁ Sartre συνδέει τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸ, δείχνει ὅμως ὅτι ή ἄποψη του γιὰ τὸν ἄνθρωπο διατηρεῖ τὴν ὄντολογικὴ ὑφή πὸν χαρακτηρίζει τὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ Descartes.

Ὅπωςδὴποτε, ή ἄποψη πὸς κάθε ἄνθρωπος εἶναι ὄντολογικὰ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀπόφασή του και τὴν πράξη του, ὅσο και ἂν εἶναι ἀνεπαρκῆς γιὰτὴ ἡ εϋθύνη μπορεί νὰ ἐξηγηθῆ ἱστορικοκοινωνικά, ἔρχεται σὲ πολὺ μικρότερη ἀντίθεση με τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸ, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο κάθε ἄνθρωπος, σὰν κοινωνικὸ και ἱστορικὸ ὄν, ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργῆσει τὸ πεπρωμένο του, ἀπὸ μιὰ θεωρία πὸν δὲν θὰ ἀναγνώριζε τὴ δημιουργικότητα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Μιὰ θεωρία, πὸν, ἔστω και παραμερίζοντας τὶς ὄντολογικὲς κατηγορίες, θὰ ἀναγνώριζε τὴ δυνατότητα αὐτὴ μόνον στοὺς «αὐθεντικούς» ἀνθρώπους ἢ σ' αὐτοὺς πὸν εἶναι προικισμένοι με ἐξαιρετικὰ χαρίσματα, πὸν θὰ δικαιολογοῦσαν τὴν ὑπεροχὴ τους σὲ σχέση με τὴ λεγόμενη «μάζα», δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἀνθρωπιστικὴ. Θὰ ἀναγνώριζε τὴ δημιουργικότητα ἑνὸς ἢ μερικῶν ἀνθρώπων, ὄχι ὅμως ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Θὰ ἐξαρτοῦσε τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κάποιες συμπτωματικὲς ιδιότητες ἢ ταλέντα. Ὁ ἕνας ἢ οἱ λίγοι, πὸν θὰ ἦσαν «αὐθεντικοί» και δημιουργικοί, θὰ ἀνάπτυσαν τὴ δημιουργικότητά τους κατὰ τρόπο ἀνεξέλεγκτο. Τελικὰ θὰ τὴν ἔχαναν.

Λογικὴ συνέπεια μιᾶς ἀντίληψης γιὰ τὸν ἀνθρωπισμὸ ἀπαλλαγμένης ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος πράττει, ἂν ὄχι ἀδέσμευτα και ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ ἐπίδραση, πάντως ἐκούσια. Οἱ πράξεις του ἐξωτερικεύουν τὶς προθέσεις του, ἀκόμα και ἂν οἱ προθέσεις του διαμορφώνονται ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις και τὶς δυνατότητες πὸν τοῦ προσφέρει τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἢ ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη πολιτιστικὴ παράδοση ¹.

Ἐπειδὴ ὁ ἀνθρωπισμὸς ἀναγνώριζε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινωνικὸ ὄν εἶναι λογικὰ ἀσυμβίβαστος με τὴν πίστη στὸ αὐτεξούσιο. Ἡ ἄποψη ὅτι ὑπάρχει τὸ αὐτεξούσιο σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεί νὰ διαλέξει ἐντελῶς ἀνεπηρέαστα ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικὲς δυνατότητες ². Μιὰ τέτοια ἀντίληψη ξεκινάει ἀπὸ μιὰ ἐξωπραγματικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο γιὰτὴ

1. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἐλευθερία, Voltaire, *Traité de Métaphysique*, Mélanges, Paris, σειρά Pléiade, 1961, σ. 186 - 192, πρβλ. J. L o u g h, ed., *The Encyclopédie of Diderot and d'Alembert*, Cambridge, 1969, σ. 138 - 139, A. S o b o u l, *L'Encyclopédie, textes choisis*, Paris, Editions sociales, 1962, σ. 154 - 157.

2. Méditation quatrième, F. A l q u i é, Descartes, *Oeuvres Philosophiques*, τ. 3, σ. 461 - 462.

προϋποθέτει ότι οι προθέσεις του δεν επηρεάζονται από τίποτε. Γι' αυτό έρχεται σε αντίφαση με τόν ανθρωπισμό. Από την άλλη μεριά ο ανθρωπισμός, αν γίνει αναφορά στις πρώτες ιστορικές μορφές του, προϋποθέτει ότι ο άνθρωπος μπορεί να απαλλαγεί από κάθε αθθεντία και ότι είναι ο δημιουργός του πεπρωμένου του. Έτσι δικαιολογείται ή άποψη ότι ο ανθρωπισμός αναγνωρίζει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να πράττει έκούσια και να είναι υπεύθυνος για τὸ πεπρωμένο του χωρίς ωστόσο να του αναγνωρίζει τὸ αὐτεξούσιο.

Όπως παρατηρήθηκε πὸ πάνω, ο ανθρωπισμός αναγνωρίζει σε κάθε άνθρωπο τη δυνατότητα να δημιουργεί τὸν εαυτό του με τὸ λογικό του και τὴν πράξη του. Ἡ αναγνώριση αὐτὴ πρέπει να θεωρηθῆ πὸς ἰσχύει χωρίς περιορισμούς. Δὲν πρέπει να εξαρτᾶται ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου να δημιουργεί τὸν εαυτό του ἀπὸ συμπτωματικές ψυχολογικές ιδιότητες ἢ ἀτομικές διαφορές. Λογικὴ συνέπεια τῆς ἄποψης αὐτῆς εἶναι ότι οἱ ἠθικές ἀξίες, πὸν υἰοθετεῖ ὁ ἄνθρωπος καθὼς δημιουργεῖ τὸν εαυτό του, πρέπει να μποροῦν να ἰσχύσουν και γιὰ τοὺς ἄλλους. Καὶ οἱ ἄλλοι πρέπει να μποροῦν να τις καταλάβουν, να τις υἰοθετήσουν και να τις εφαρμόσουν. Ὁ ανθρωπισμός προϋποθέτει πὸς ὑπάρχουν ἢ πὸς εἶναι δυνατό να ὑπάρξουν πανανθρώπινες ἠθικές ἀξίες, πὸν ωστόσο να μὴ ἐπιβάλλονται ἐκ τῶν προτέρων στον ἄνθρωπο γιατί τότε δὲν θὰ ἔπραττε ἑκούσια ἀλλὰ ἀναγκαστικά.

Ἄν ἡ συσχέτιση αὐτὴ ἀνάμεσα στον ἀνθρωπισμό και τις ἠθικές ἀξίες γίνει δεκτὴ, ἡ ἄποψη τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τὴν «αἰδῶ» και τὴ «δίκη», πὸν εἶναι καταληπτές ἀπὸ ὅλους και, παρὰ τὴν τυπικὴ ἀναφορά στον Ἑρμῆ και τὸν Δία, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ¹, ἀνταποκρίνεται στὰ αἰτήματα και τις συνέπειες μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς ἀντίληψης. Ἀντίθετα, θεωρίες ὅπως τοῦ Kirkegaard ἢ τοῦ Nietzsche, πὸν ἔχουν σὰν ἀφετηρία μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὸν «αἰθθεντικό» ἄνθρωπο, χαρακτηρίζοντας ἔτσι τὸν ἀφηρημένο, δηλαδή τὸν ἀπομονωμένο, ἢ τὸν ἐκλεκτό ἄνθρωπο, δὲν ἀνταποκρίνονται στὰ αἰτήματα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Τὸ παράδειγμα πὸν ἐκφράζει παραστατικά τὰ αἰτήματα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Προμηθέα². Ὁ Προμηθεὺς μπορεί να θεωρηθῆ σὰ δημιουργὸς τοῦ εαυτοῦ του. Κλέβοντας τὴ φωτιά, ἀψηφώντας τις ἄλογες και αὐθαίρετες ἀποφάσεις τοῦ Δία, ἐκφράζει και ἐνισχύει τὴν ὀρθολογικὴ πίστη του ότι ὁ ἄνθρωπος μπορεί με τὴ γνώση να κυριαρχήσει πάνω

1. Πλάτωνος Πρωταγόρας, 322α - 323α, πρβλ. W. K. C. Guthrie, A History of Greek Philosophy, Cambridge, 1969, τ. 3, σ. 65 - 66.

2. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη γιὰ τὸν Προμηθεὺ σὰ δημιουργὸ τοῦ εαυτοῦ του κατευθύνονται οἱ ἀξιολογήσεις τοῦ K. Marx γιὰ τὸν Προμηθεὺ, βλ. K. M a r x, Oeuvres Choiesies, Paris, Gallimard, σειρά Idées, 1963, τ. 1, σ. 19 - 20.

στή φύση, νά τήν ἀλλάξει καί νά καλύτερέψει τή ζωή του. Ταυτόχρονα ὁ Προμηθεΐας ἀναπτύσσει καί ἐνισχύει τὸ ἀνεξάρτητο καί φιλόνητρο ἦθος του μὲ τὴν πρόθεση νά ἀπαλλάξει τοὺς συνανθρώπους του ἀπὸ τὴν ὑποταγή σὲ μιὰ ἄλογη μορφή αὐθεντίας. Ἴσως ὁ Πρωταγόρας ἀναφέρεται στὸν Προμηθεΐα γιατί ἡ μορφή αὐτὴ ἐκφράζει παραστατικὰ τὸ ἀνθρωπιστικὸ νόημα τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας του.

Οἱ φιλοσοφικὲς κατηγορίαι, πάνω στὶς ὁποῖες θεμελιώθηκε ὁ ἱστορισμός, προέκυψαν ἱστορικὰ ἀπὸ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καί τὶς φυσικὲς μεταβολές ἢ τὴ βιολογικὴ ἐξέλιξη, ὅπως καθορίστηκε ἀπὸ τὸν Vico, τὸν Turgot καί τὸν Hegel¹. Ἡ διάκριση αὐτὴ σημαίνει ὅτι οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις ἐκφράζουν συνειδητὲς προθέσεις, πρᾶγμα πὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὶς βιολογικὲς ἐξελίξεις ἢ τὶς φυσικὲς μεταβολές. Ἔτσι ὁ ἱστορισμός συσχετίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ πράξει ἐκούσια καί ὅτι οἱ πράξεις του εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξωτερικεύσουν τὶς προθέσεις του. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι βασικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς θεωρίας.

Ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ ἱστορισμοῦ συνάγεται καί τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν μορφῶν του. Ὁ ἱστορισμός σημαίνει ὅτι τὸ παρὸν μιᾶς κοινωνίας δὲν εἶναι νοητὸ χωρὶς τὸ παρελθόν της ἢ ἀκριβέστερα χωρὶς τὴ συνειδηση πὺ σχηματίζει γιὰ τὸ παρελθόν της. Ἀπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ τοῦ ἱστορισμοῦ ὀρισμένοι στοχαστὲς τῆς ρομαντικῆς ἐποχῆς, π.χ. ὁ Von Savigny σὲ σχέση μὲ τὴ γένεση καί τὴ λειτουργία τοῦ θεοῦ δικαίου², ὡδηγήθηκαν σὲ μιὰ διαφορετικὴ καί κάπως ἀπλουστευμένη ἀντίληψη γιὰ τὸν ἱστορισμό. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ὁ ἱστορισμός σημαίνει ὅτι τὸ παρὸν μιᾶς κοινωνίας καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν της ἢ ἀκόμα ὅτι εἶναι ἐπιθυμητὴ ἢ ἐπάνοδος μιᾶς κοινωνίας στὸ παρελθόν της. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν ἱστορισμό ἐκφράζει τὸ αἶτημα τῆς ἐπιβίωσης τῆς ἱστορικῆς παράδοσης καί τὴν προσπάθεια νὰ ἀνασταλοῦν ἢ νὰ καθυστερήσουν οἱ ἀναγκαῖες ἱστορικὲς μεταβολές³. Μποροῦμε ὅμως νὰ δεχτοῦμε τὴ γενικὴ ἔννοια τοῦ ἱστορισμοῦ χωρὶς νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν ἱστορισμό πὺ διατυπώθηκε κατὰ τὴ ρομαντικὴ ἐποχὴ. Μποροῦμε λ.χ. νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Γερμανίας τὸ 1939 δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς ἀναφορὰ στὴν ἀντίληψη πὺ εἶχαν οἱ Γερμανοὶ γιὰ τὴ συνθήκη τῶν Βερσαλλιών. Δὲν ἔπεται

1. La raison dans l'histoire, σ. 71 κ.έ. Πρβλ. T u r g o t, Second discours sur les progrès successifs de l'esprit humain, Oeuvres, Paris, 1844, τ. 2, σ. 597 κ.έ.

2. E. C a s s i r e r, The myth of the state, Yale, 1971 (ἀνατυχ.), σ. 179 - 180.

3. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ εἶναι φανερὴ στὸ στοχασμὸ τοῦ Burke, πὺ τὴ συνδέει μὲ μιὰ ἐμπειρικὴ θεωρία γιὰ τὸ κράτος καί τοὺς πολιτειακοὺς θεσμοὺς, βλ. K. M a n n h e i m, Ideology and Utopia, London, 1960 (2η ἐκδ.), σ. 106 - 107.

ὅμως ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ προσδιορίζοταν μηχανικὰ ἢ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν καὶ τὰ ἀποτελέσματά της.

Ὁ ἱστορισμὸς θὰ ἦταν δυνατό νὰ διαφωτίσει καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς συνείδησης. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ σημαίνει ὅτι ἡ ἀντίληψη ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὸ παρὸν, ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε μὲ τὴ φαντασία μας γιὰ τὸ μέλλον δὲν εἶναι νοητὲς χωρὶς τὴν εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε μὲ τὴ μνήμη γιὰ τὸ παρελθόν. Ἀντίστροφα ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε μὲ τὴ μνήμη γιὰ τὸ παρελθόν δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὴν ἀντίληψη ἢ πιὸ γενικὰ τὴ συνείδηση ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὰ σχέδιά μας γιὰ τὸ μέλλον ¹. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάμεσα στὴ μνήμη τοῦ παρελθόντος, τὴ συνείδηση τοῦ παρόντος καὶ τὴν παράσταση τοῦ μέλλοντος μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σὰν διαλεκτικὴ γιατί καθένα ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν εἶναι νοητὸ μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἄλλα. Δὲν θὰ ἦταν σωστὸ οὔτε σύμφωνο μὲ τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ ἱστορισμοῦ νὰ γίνει δεκτὸ ὅτι ἡ μνήμη τοῦ παρελθόντος προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ σχέδιο γιὰ τὸ μέλλον ἢ ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ παρόντος, ὅπως θὰ ἦταν δυνατό νὰ συναχθῆ ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Sartre ἢ τοῦ Croce ἀντίστοιχα ².

Ἄν ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς τοῦ ἱστορισμοῦ εἶναι ἀκριβής, ἡ συνείδηση ποὺ σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ παρελθόν δὲν ἀποκλείει τὴ δημιουργικότητά του, δηλαδὴ τὴν ἱκανότητά του νὰ σχεδιάζει γιὰ τὸ μέλλον μὲ τὸ σκοπὸ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σχέδιό του, χρησιμοποιώντας τὶς δυνατότητες ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ ἱστορικὴ παράδοση ³. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ἱστορικὴ συνείδηση εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος δημιουργικὸς. Ἀντίστροφα, ἡ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου προσδιορίζει καὶ τὴν ἱστορικὴ συνείδησή του. Ὁ πραγματικὸς ἀνθρωπισμὸς προϋποθέτει τὸν ἱστορισμὸ καὶ ὁ πραγματικὸς ἱστορισμὸς προϋποθέτει τὸν ἀνθρωπισμὸ. Ἡ συνάφειά τους φανερώνεται κιόλας στὸν ἀνθρωπισμὸ τῆς Ἀναγέννησης ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀρχαιότητα γιὰ νὰ ἀμφισβητήσῃ ὀρισμένες ἀπόψεις τῆς αὐθεντίας τοῦ Χριστιανικοῦ δόγματος, ποὺ περιόριζαν τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Πρέπει ὥστόσο νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἡ συσχέτιση ἱστορισμοῦ καὶ ἀνθρωπισμοῦ ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ὀρισμένους στοχαστὲς τοῦ καιροῦ μας. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς ὁ ἱστορισμὸς, μὲ τὴν κάπως παρεξηγημένη ἴσως σημασία τῆς μονόπλευρης καὶ μηχανικῆς ἐξάρτησης τῶν στοχασμῶν, ἀποφάσεων καὶ πρά-

1. Πρβλ. J. P. Sartre, *L'être et le néant*, Paris Gallimard, 1943, σ. 579. Ὁ Sartre ἀναφέρεται ἰδίως στὸ νόημα ἢ τὴν ἐρμηνεία τοῦ παρελθόντος.

2. *Critique de la raison dialectique*, Paris, Gallimard, 1960, σ. 64 - 65, πρβλ. γιὰ τὸν Croce, R. G. Collingwood, *The idea of history*, Oxford, 1946, σ. 202.

3. J. P. Sartre, *L'être et le néant*, σ. 581 - 585.

ξεων του ανθρώπου από ιστορικές συνθήκες ή από την ιστορική παράδοση, αποκλείει τον ανθρωπισμό. Θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν σχετικά δύο θεωρίες που, ενώ έχουν σαν άφετηρία φαινομενικά αντίθετες αρχές, καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή υπάρχει απόλυτη αντίθεση ανάμεσα στον ιστορισμό και τον ανθρωπισμό.

Η μιὰ θεωρία αναπτύσσεται από τον K. Popper στο βιβλίο του *The open society and its enemies* και γίνεται προσπάθεια για μιὰ επιστημολογική θεμελίωσή της στο έργο του *The poverty of historicism*. Ο Popper ξεκινάει από μιὰ άγνωστική θέση. Μόνο αν δεν γίνει δεκτό πως υπάρχουν αντικειμενικές αλήθειες και αξίες, είτε τις θεωρήσουμε σαν μεταφυσικές δηλαδή έξωφυσικές και έξωχρονικές υποστάσεις, όπως είναι οι ιδέες του Πλάτωνα, είτε τις δούμε σαν αποτέλεσμα και δημιούργημα της ιστορίας, όπως είναι το πνεύμα στον Hegel και η ταξική κοινωνία στον Marx, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει ελεύθερα τον εαυτό του και το πεπρωμένο του ¹. Η θέση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ιστορισμός, που σύμφωνα με τον Popper είναι ή άποψη ότι ο άνθρωπος καθορίζεται από την ιστορική εξέλιξη και ότι αυτή διέπεται από νόμους, είναι λογικά ασυμβίβαστος με τον ανθρωπισμό, που ο Popper φαίνεται να συνδέει με την ελευθερία της σκέψης και τον πλουραλισμό των ηθικών αξιών.

Ο ιστορισμός σύμφωνα με τον Popper είναι σχεδόν πάντα συνυφασμένος με την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι εξάρτημα του κοινωνικού περιβάλλοντος και ότι δεν μπορεί να υπάρξει σαν αυτόνομο άτομο, ποιοτικά διαφορετικό από τα άλλα ². "Αν υπάρχει απόλυτη αναγκαιότητα στην ιστορική εξέλιξη, ο άνθρωπος είναι τόσο ανίσχυρος απέναντί της όσο είναι ένας πρωτόγονος άνθρωπος σε σχέση με ένα σεισμό, μιὰ θύελλα και γενικά σε σχέση με φυσικά φαινόμενα που δεν μπορεί να εξηγήσει. Θα ήταν δυνατό να αποδοθῆ στον Popper ή άποψη ότι ο άνθρωπος είναι πιο ανίσχυρος απέναντι στην ιστορική αναγκαιότητα από όσο είναι απέναντι στη φυσική αναγκαιότητα. Αυτό συμβαίνει αν ή Έγελειανή διαλεκτική θεωρηθῆ σαν σωστή έκφραση της ιστορικής αναγκαιότητας. Σύμφωνα με τον Popper ή Έγελειανή διαλεκτική, επειδή ξεκινάει από την άποψη ότι ή αντίφαση είναι επιτρεπτή και επιθυμητή, σὰ φορέας ιστορικής και νοητικής προόδου, είναι αναγκαστικά άσαφής, έρμητική και ασυμβίβαστη με τις απαιτήσεις του λογικού και της επιστήμης, που τείνουν στην εξάλειψη κάθε είδους αντίφασης ³. "Αν λοιπόν ο άνθρωπος προσδιορίζεται από την ιστορική εξέλιξη και αν

1. *The open society and its enemies*, London, Routledge and Kegan Paul, 1962, 4η έκδ., τ. 1, σ. 199, τ. 2, σ. 60 κ.έ., 205 κ.έ.

2. *The open society and its enemies*, τ. 1, σ. 9.

3. *Οπ.παρ.*, τ. 2, σ. 39.

αυτή έχει διαλεκτικό χαρακτήρα, ο άνθρωπος προσδιορίζεται από όρους που δεν μπορεί να ορίσει με σαφήνεια και ακρίβεια αλλά νιώθει μόνο συγκινησιακά. Ο άνθρωπος είναι αδύνατος απέναντι σε ό,τι δεν μπορεί να ορίσει και γι' αυτό ο ιστορισμός αποκλείει τον ανθρωπισμό, που, όπως και αν έρμηνευτή, αναγνωρίζει τη δύναμή του.

Σε παραπλήσια συμπεράσματα οδηγεί ή θεολογική έρμηνεία της ιστορίας του R. Niebuhr όπως συνοψίζεται ιδίως στο βιβλίο του *The Irony of American History*¹. Ο Niebuhr ξεκινάει από μια μυστικιστική θέση που θα ήταν δυνατό να συγκριθί με τις απόψεις του Pascal για την «κατά κόσμον» ιστορία. Σύμφωνα με τη θέση αυτή ή ιστορική εξέλιξη, αν τη θεωρήσει κανείς έξω από μια Χριστιανική προοπτική, δεν έχει λογικό νόημα. Παρουσιάζει χαοτικό χαρακτήρα.

Ο Niebuhr θεμελιώνει την άποψή του αυτή με αναφορά στην κλίση του ανθρώπου προς το κακό που οφείλεται στο προπατορικό αμάρτημα. Η κλίση προς το κακό εκφράζεται με μια απεριορίστη βούληση για δύναμη. Ο άνθρωπος δεν θέλει να παραδεχτή την ύπαρξη της βούλησης αυτής και όταν ακόμα τη συνειδητοποιεί. Έτσι τρέφει την ψευδαίσθηση πως είναι άθως και πως οι προθέσεις του είναι αγαθές. Ταυτόχρονα ο άνθρωπος, σαν πλάσμα «κατ' εικόνα και όμοίωσιν» του Θεού, θέλει να είναι δημιουργικός. Συνειδητά θέλει να εργαστή για μια κατάσταση που να είναι άξια για επιδοκιμασία από ήθικη άποψη. Οι Μαρξιστές που, κατά την άποψη του Niebuhr, τρέφουν την ψευδαίσθηση πως στοχάζονται και πράττουν για μια άταξικη κοινωνία, στην οποία ο άνθρωπος αναγνωρίζει ήθικα το συνάνθρωπό του, εκφράζουν τη βούληση αυτή για δημιουργικότητα. Την εκφράζουν και οι φιλελεύθεροι στοχαστές που φαντάζονται πως στοχάζονται και πράττουν για να πραγματοποιηθί μια ελεύθερη κοινωνία.

Σύμφωνα με τον Niebuhr ή ειρωνεία της ανθρώπινης μοίρας πρέπει να αναζητηθί στην αντίθεση ανάμεσα στην ήθικη αδυναμία του ανθρώπου και στη θέλησή του να είναι δημιουργικός. Η ειρωνεία αυτή φανερώνεται στην ιστορική εξέλιξη. Έτσι γεννιέται ό,τι ο Niebuhr ονομάζει ειρωνεία της ιστορίας. Η ειρωνεία της ιστορίας πρέπει να αναζητηθί στο γεγονός ότι τα αποτελέσματα της πράξης του ανθρώπου έρχονται σε αντίθεση με τις προθέσεις του, τα επιτεύγματά του με τις ικανότητές του, ή πραγματικότητα που προκύπτει από τις πράξεις του με τους ισχυρισμούς του. Ο ειρωνικός χαρακτήρας είναι φανερός στην ιστορία όλων των έθνών και όλων των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων. Φαίνεται όμως πιο καθαρά στην ιστορία των

1. Βλ. την έκθεσή της στού W. D r a y, *Philosophy of history, U. S. A.*, Prentice - Hall, 1964, σ. 98 - 112.

Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς¹ ἴσως ἐξαιτίας τῆς σημαντικῆς ὑλικῆς δυνάμεώς τους.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Niebuhr ὁ τρίτος πρόεδρος τῶν Η. Π. Α. Jefferson ἐπεδίωξε νὰ μὴν ἔχει μεγάλη δύναμη ἢ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία στὶς Η. Π. Α. Πίστεψε πὼς ἔτσι θὰ προστατευόταν ἡ παραδοσιακὴ δομὴ τῆς Ἀμερικανικῆς κοινωνίας, ποὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα ἦταν ἰδίως ἀγροτικὴ. Θὰ ἦσαν ἔτσι ἐξασφαλισμένοι οἱ ἀναγκαῖοι κοινωνικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ ὄροι, π.χ. ἡ ἀραιὴ δημογραφικὴ κατανομή, ἡ περιορισμένη ἰδιοκτησία, ὁ κατακερματισμὸς τῆς οἰκονομικῆς καὶ ὑλικῆς δυνάμεως, γιὰ νὰ προστατευτοῦν τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες. Ὡστόσο οἱ πολιτικὲς θεωρίες τοῦ Jefferson καὶ τὰ συγκεκριμένα μέτρα ποὺ πῆρε, σὲ σχέση μὲ τὴν ἔκταση τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ὀδήγησαν ἀργότερα στὴν συγκρότηση ἰσχυρῶν οἰκονομικοπολιτικῶν ὁμάδων ποὺ εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν. Ἔτσι οἱ πολιτικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Jefferson ὀδήγησαν σὲ ἀποτελέσματα ποὺ διέψευσαν τὶς προθέσεις του. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐκφράζει ὅτι ὁ Niebuhr θεωρεῖ σὰν εἰρωνεία τῆς ἱστορίας².

Ὅπως ὅμως παρατηρήθηκε πιὸ πάνω, εἰρωνικὸ χαρακτῆρα δὲν ἔχει μόνο ἡ ἱστορία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἀλλὰ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας γενικά. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀποδοθῆ στὸν Niebuhr ἡ ἀποψη ὅτι ἡ εἰρωνεία τῆς ἀνθρώπινης μοίρας εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱστορικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ οἱ προθέσεις του προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ στὴν ὁποία ζεῖ καὶ παίρνουν ἱστορικὴ μορφή ὅταν πραγματοποιοῦνται. Ἡ ἱστορικότητα αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦταν δυνατό νὰ θεμελιώσῃ μιὰ ἀνθρωπιστικὴ ἀντίληψη, ὅπως ὅμως συνάγεται ἀπὸ τὴ «φιλοσοφικὴ» ἢ ἀκριβέστερα θεολογικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ Niebuhr. Μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ὁ ἀνθρώπος συνειδητοποιεῖ τὴν ἀδυναμία του καὶ νιώθει πὼς ἡ ἀθωότητά του, ποὺ συνδέεται μὲ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις του, εἶναι μόνο ψευδαἴσθησις μὲ τὴν ὁποία συγκαλύπτεται ἡ βούλησή του γιὰ δύναμη. Ἄν ὁ ἱστορισμὸς ταυτιστῆ μὲ τὴ θεωρία ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν ἱστορικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ἱστορισμὸς εἶναι ἀνθρωπισμὸς, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη εἶναι μιὰ ἠθικὴ παιδεία, ποὺ ὀδηγεῖ τὸν ἀνθρώπο σὲ μιὰ ἠθικὴ αὐτογνωσία. Ὁ ἀνθρώπος συνειδητοποιεῖ πὼς οἱ νοητικὲς καὶ ἠθικὲς του δυνατότητες ἔχουν ἀξεπεράστα ὅρια.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἀνθρωπισμὸ, ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ

1. W. D r a y, ὄπ.παρ., σ. 102 - 103.

2. Πρβλ. L u d w i g M a r c u s e, La philosophie américaine, Γαλλικὴ μετάφρασις Danielle Bohler, Paris, Gallimard, 1967, σ. 286 - 291.

Niebuhr, δὲν εἶναι σωστή. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ γένεση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀνθρωπιστικὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη ποῦ ἀναγνωρίζει τὶς δυνατότητες καὶ τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι αὐτὴ ποῦ τονίζει τὴν ἀδυναμία του. Ἐπειτα ὁ ἀνθρωπισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθῆ μόνο πάνω στο αἴτημα τῆς «αὐτογνωσίας», μὲ τὴ θεολογικὴ σημασία ποῦ δίνει ὁ Niebuhr στὸν ὄρο αὐτό. Ὁ αὐθεντικὸς ἀνθρωπισμὸς μπορεῖ νὰ θεμελιωθῆ μόνο πάνω στὴν ἄποψη ὅτι ὁ «ἑαυτός» μας εἶναι οἱ ἀντιλήψεις, οἱ παραστάσεις καὶ τὰ συγκινησιακὰ βιώματα ποῦ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία μας, ἀπὸ τὶς σχέσεις μας μὲ τοὺς ἄλλους καὶ ἀπὸ τὶς καταστάσεις, στὶς ὁποῖες ἐντασσόμαστε μὲ τὶς πράξεις καὶ τὶς ἀντιδράσεις μας¹. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἐκφράζονται μέσα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴ συνυφαίνονται. Πάντως ὁ Niebuhr καταλήγει οὐσιαστικὰ στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ τὸν Porper παρὰ τὶς διαφορητικὲς θεωρητικὲς προϋποθέσεις τους. Ἄν ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἔχει λογικὸ νόημα καὶ ἂν δικαιώνεται ἠθικά, ὁ ἀνθρώπος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δημιουργικὸς καὶ ἐλεύθερος. Ὁ ἀγνωστικισμὸς τοῦ Porper καὶ ὅ,τι συνήθως χαρακτηρίζεται σὰν διαλεκτικὴ θεολογία τοῦ Niebuhr, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ὀνομαστῆ ἀποφατικὸς μυστικισμὸς, ξεκινάει ἀπὸ τὴν προσήλωσιν στὸ δόγμα ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη παρουσιάζει χαοτικὴ μορφή καὶ ὅτι ἐμφανίζεται σὰ μιὰ συμπτωματικὴ καὶ ἀσυνεχῆ διαδοχὴ ἀσυνδέτων γεγονότων². Καμμιά συνολικὴ θεώρησή της δὲν εἶναι ἀλλὰ οὔτε καὶ πρέπει νὰ εἶναι δυνατὴ. Ἄν ἦταν, ὁ ἀνθρώπος δὲν θὰ εἶχε καμμιά ἀξία. Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἱστορία, ἂν ἀναγνωρίζει τὸν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν ἀνθρωπισμὸ.

Ἡ δογματικὴ αὐτὴ ἀποστροφή γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ λογικοῦ καὶ γιὰ τὸν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης κορυφώθηκε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα μας. Ἀντικατοπτρίζει ἴσως τὴν ἀπέχθεια ποῦ ἀναπτύχθηκε σὲ ὀρισμένες κοινωνικὲς τάξεις γιὰ τὶς ἐξελίξεις τοῦ εικοστοῦ αἵωνα, ποῦ ὀδηγοῦν στὸν περιορισμὸ τῆς ὕλικῆς ἢ ἠθικῆς ἐπιβολῆς τους. Ἀντικατοπτρίζει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ λαοὶ νιώθουν πῶς ὑπομένουν μᾶλλον παρὰ δημιουργοῦν τὴν ἱστορία τους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς οἱ θεωρίες, ποῦ τόνισαν τὸν ἄλογο χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἀναπτύχθηκαν ὀλοκληρωμένα στὴ Γερμανία. Ἰσως τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ἀποτυχία τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ νὰ πρα-

1. Henri Wallon, Les origines du caractère chez l'enfant, Paris, 1954, σ. 219 - 227.

2. Σύμφωνα μὲ τὸν E. H. Carr, What is history, σ. 109, ἡ μυστικιστικὴ ἄποψη σημαίνει ὅτι τὸ νόημα τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἡ «κωνικὴ» ἄποψη ἀντίθετα σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη δὲν ἔχει κανένα νόημα ἢ ἔχει τὸ νόημα ποῦ τῆς ὑπαγορεύει ὁ ἱστορικὸς. Ἡ «κωνικὴ» ἄποψη εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἡ μυστικιστικὴ.

γματοποιήσει την εθνική ένότητά του με τις δικές του δυνάμεις το 1848 και με τις συνέπειες στις όποιες οδήγησε ή αποτυχία αυτή¹. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε πώς ή πεποίθηση πώς το λογικό είναι ανίσχυρο και ή ιστορική εξέλιξη αλλογη καλλιεργείται και στον τόπο μας τις τελευταίες δεκαετίες. Το γεγονός αυτό ίσως δέν είναι άσχετο με το αίσθημα πώς σά λαός δέν κατευθύνουμε την ιστορία μας, με την εκδηλη ή λανθάνουσα εθνική και κοινωνική ανασφάλεια πού υπάρχει στον τόπο μας και με την ανάγκη τής προσωπικής επιβίωσης και επιβολής πού μάς υπαγορεύει τις σκέψεις μας, τις αποφάσεις μας και τις πράξεις μας. "Αν οί παραπάνω παρατηρήσεις είναι σωστές, οί αντιορθολογικές τάσεις του στοχασμού του είκοστου αιώνα, και ό αντιιστορισμός του Niebuhr και του Popper πού τις προεκτείνει, δέν εκφράζουν κάποια απόλυτη αλήθεια. Είναι δυνατό νά κριθούν με νηφαλιότητα, ψυχραιμία και χωρίς δέος.

"Αν γίνει δεκτό πώς ή κριτική στάση απέναντι στον αντιιστορισμό είναι νόμιμη, θά ήταν δυνατό νά υποστηριχτή τούτη ή άποψη. 'Ο ιστορισμός δέν σημαίνει πώς το παρόν προσδιορίζεται μηχανικά από το παρελθόν όπως νομίζει ό Popper². Όπως παρατηρήθηκε πιο πάνω σημαίνει ότι το παρόν δέν είναι νοητό χωρίς το παρελθόν και στην περίπτωση πού το συνεχίζει και στην περίπτωση πού το άρνιέται. 'Ο ιστορισμός δέν σημαίνει επίσης ότι οί στοχασμοί μας, οί αποφάσεις μας και οί πράξεις μας αντικατοπτρίζουν παθητικά την επίδραση ιστορικών όρων, όπως ή παράδοση, ή εποχή, ή κοινωνική διαστρωμάτωση, οί οικονομικές σχέσεις ή ή τεχνολογία, χωρίς νά τους επηρεάζουν και νά τους μεταβάλλουν. 'Ωστόσο, και αν δεχτούμε πώς οί στοχασμοί μας και οί προθέσεις μας προσδιορίζονται από ιστορικούς όρους, αυτό σημαίνει ότι προσδιορίζονται από ανθρώπινες προθέσεις και πράξεις και όχι από κάποια αλλογη πραγματικότητα. Είναι δυνατό νά εξαρτιώμαστε από ιστορικούς όρους και νά πράττουμε έκούσια και δημιουργικά, αφού μπορούμε με την πράξη μας νά τους μεταβάλλουμε. 'Η εξάρτηση από όρους, πού συνειδητοποιούμε, κατανοούμε και αφομοιώνουμε λογικά, δέν είναι πια εξάρτηση αλλά απελευθέρωση³. 'Ετσι ή συσχέτιση πού κάνει ό Popper ανάμεσα στον ιστορισμό και την μεταβολή του ανθρώπου σε εξάρτημα τής κοινωνικής ομάδας, τής τάξης ή τής φυλής είναι αυθαίρετη.

'Ο αντιιστορισμός του Niebuhr, πού σίγουρα είναι πιο στοχαστικός και

1. 'Αναφορά και εξήγηση τής εξέλιξης αυτής υπάρχει στον G. Lukacs, *The historical novel*, αγγλική μετάφραση Η. και S. Mitchell, London, Penguin, 1962, σ. 202-203.

2. *The open society and its enemies*, τ. 2, σ. 264-265. 'Η συνέπεια ότι το έκάστοτε παρόν καθορίζεται από το έκάστοτε παρελθόν συνάγεται από τή συσχέτιση πού κάνει ό Popper ανάμεσα στον ιστορισμό και την άποψη πώς υπάρχουν νόμοι πού ισχύουν απόλυτα.

3. Αυτή ήταν ή αντίληψη του Spinoza για τή σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τους νόμους τής φύσης και τής κοινωνικής ζωής, *Tractatus Politicus*, Κεφ. 2, § 10-11.

πειστικός από τον αντιιστορισμό του Popper, επηρεάζεται ίσως από ένα λανθάνοντα πραγματισμό. Η είρωνεία της ιστορίας, όπως την έννοει, σημαίνει τελικά ότι ο άνθρωπος σαν ιστορικό όν είναι καταδικασμένος σε άποτυχία αφού τα αποτελέσματα των πράξεών του έρχονται πάντα σε αντίθεση με τις προθέσεις του. Οι κατηγορίες της έπιτυχίας ή της άποτυχίας εφαρμόζονται σίγουρα στη βιολογική, ψυχολογική ή κοινωνική προσαρμογή. Είναι όμως δύσκολο να γίνει αντιληπτό πώς εφαρμόζονται στην ιστορική εξέλιξη. Πώς και σε σχέση με ποιο σαφές κριτήριο να είπωθῆ ότι η Γαλλική Έπανάσταση έπέτυχε ή απέτυχε; Έπέτυχε ή απέτυχε σε σχέση με ποιά προσδοκία; Πώς μπορούσε ο ιστορικός του 1815 να αποφανθῆ ότι η Γαλλική Έπανάσταση απέτυχε αφού, όπως παρατηρούν σωστά τόσο ο Popper όσο και ο Niebuhr, η ιστορική πρόβλεψη δεν είναι δυνατή και έτσι δεν ήταν σε θέση να πῆ τί θα συνέβαινε τό 1830 ή τό 1848. Οι κατηγορίες της έπιτυχίας ή της άποτυχίας δεν έχουν κανένα νόημα σε σχέση με την ιστορική εξέλιξη γιατί η ιστορική πρόβλεψη δεν είναι δυνατή. Έτσι δεν διαθέτουμε κανένα κριτήριο που να μᾶς επιτρέψει να σταθμίσουμε την έπιτυχία ή την άποτυχία κάποιας πρόθεσης, πρωτοβουλίας ή σχεδίου. Η αντίφαση, που ύπολανθάνει στις διάφορες μορφές του αντιιστορισμού ή και του έξωλογικού στοχασμού, συνίσταται στο γεγονός ότι ταυτόχρονα τονίζουν ότι οι ιστορικές κατηγορίες είναι συνυφασμένες με τις ύποκειμενικές προτιμήσεις του ιστορικού¹ και προβάλλουν, σαν αντικειμενική διαπίστωση, που επιβεβαιώνεται τάχα από την ιστορική εξέλιξη, ότι οι ήθικες αξίες χρεωκόπησαν, ότι οι διάφοροι πολιτισμοί είναι προορισμένοι να αφανιστούν, ότι η ιστορική εξέλιξη έχει τραγικό χαρακτήρα, και άλλες παρόμοιες δογματικές, με τά δικά τους κριτήρια, αποφάνσεις.

Από τις παραπάνω αναλύσεις μοιάζει να επιβεβαιώνεται η ύπόθεση ότι ο ιστορισμός είναι συνυφασμένος με τον ανθρωπισμό, αν οι δύο αυτές έννοιες όριστούν σωστά. Η ύπόθεση αυτή μπορεί να επαληθευτῆ πληρέστερα αν γίνει αναφορά σε δύο συμπληρωματικά επιχειρήματα. Σύμφωνα με τό πρώτο, μόνο αν θεωρηθῆ ο άνθρωπος σαν ιστορικό όν θα γίνει αντιληπτό ότι δεν πράττει αυτόματα και μηχανικά αλλά σά στοχαστικό όν που αντιμετωπίζει διλήμματα². Η εικόνα που σχηματίζει για τό παρελθόν δεν

1. Η άποψη αυτή θεμελιώνεται έπιστημολογικά πάνω στην ύπόθεση ότι η άνασύνθεση του ιστορικού παρελθόντος προσδιορίζεται από τις συγκινησιακές έμπειρίες του ιστορικού ή και από κίνητρα που δεν συνειδητοποιεί. Η «κακή» αυτή ύποκειμενικότητα καθορίζεται από ιστορικούς και κοινωνικούς όρους. Μπορεί να γίνει αντικείμενο ιστορικής γνώσης και έτσι να ξεπεραστῆ. Βλ. A. S c h a f f, *Histoire et vérité*, Paris, 1971, σ. 308 - 340.

2. M. Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, Paris, Gallimard, 1947, σ. 69, 101

του υπαγορεύει με απόλυτη σαφήνεια πώς πρέπει να αντιμετωπίσει το παρόν. "Αν θεωρήσουμε τον άνθρωπο σαν ιστορικό όν, δηλαδή σαν όν που στοχάζεται με ιστορικές κατηγορίες, εντάσσεται με την πράξη του στην ιστορία και έχει αναπτύξει ιστορική συνείδηση, θα τον δούμε σαν όν αληθινά δημιουργικό επειδή στοχάζεται και διστάζει. "Αν τον δούμε ανεξάρτητα από την ιστορική εξέλιξη και δίχως ιστορική συνείδηση, δηλαδή συνείδηση των δυνατοτήτων που του προσφέρει το παρελθόν για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του παρόντος, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι είναι ένα όν που υποτάσσεται ή επαναστατεί άλογα. Και στις δύο περιπτώσεις πράττει αυτόματα και χωρίς στοχασμό¹. Σ' αυτό το συμπέρασμα είναι αναγκασμένοι να καταλήξουν όσοι στοχαστές βλέπουν τον άνθρωπο σαν τρόπο ύπαρξης κάποιας μεταφυσικής, δηλαδή εξωφυσικής και εξαιστορικής υπόστασης ή όσοι στοχαστές πιστεύουν ότι ή σκέψη και ή πράξη του ανθρώπου βρίσκονται με το φυσικό ή το κοινωνικό περιβάλλον στην ίδια μηχανιστική σχέση, που συνδέει ένα έρεθισμό με ένα αντανακλαστικό.

Το δεύτερο έπιχείρημα, που δείχνει πώς ο ανθρωπισμός είναι συνυφασμένος με τη θεώρηση του ανθρώπου μέσα από ιστορικές κατηγορίες, είναι το ακόλουθο. Ο ανθρωπισμός προϋποθέτει πώς υπάρχουν ή βαθμιαία δημιουργούνται ήθικες αξίες που όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να κατανοήσουν και να υιοθετήσουν. Απάντηση δογματική στο έρώτημα αν υπάρχουν τέτοιες αξίες ή όχι δεν μπορεί να δοθ ή, είτε είναι καταφατική, όπως είναι αυτή που συνάγεται από μιά φιλοσοφία πλατωνικού τύπου, είτε είναι άρνητική, όπως είναι αυτή που συνάγεται από σκεπτικές ή άγνωστικές άρχές. Μιά δογματική απάντηση, καταφατική ή άρνητική, θα ήταν εύκολο να διαψευστή από την έμπειρία ή να παρουσιάσει αντίφάσεις. "Αν γίνει απόπειρα να καθοριστούν οι ήθικες αξίες μόνο ειδολογικά, σύμφωνα με τη μέθοδο ανάλυσης και τις άρχές της ήθικης του Kant, θα υπάρξει το ένδεχόμενο να όριστούν άδεια σχήματα χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο, όπως παρατήρησε ο Hegel². "Αν υιοθετηθ ή ή κοινωνιολογική ήθική του Lévy - Bruhl, σύμφωνα με την όποια οι ήθικες αξίες καθορίζονται από την παρατήρηση ή την έπιστημονική γνώση των ήθών, δηλαδή των συλλογικών και σταθερών μορφών συμπεριφοράς που έπικρατούν σε μιά όρισμένη κοινωνία, θα όδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι οι ήθικες αξίες ποικίλλουν ανάλογα με τα ήθη, από την άναφορά στα όποια εξαρτώνται και προσδιορίζονται³. Οι πανανθρώπινες ήθικες αξίες, αν δεχτούμε πώς υπάρχουν, θα είναι αυτές που

1. B. Croce, Antihistoricisme, Revue de Métaphysique et de Morale, 38, 1931, σ. 3.

2. Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 15, 135.

3. Τη συνέπεια αυτή άναγνωρίζει ο Lévy - Bruhl, La morale et la science des moeurs, σ. XXIV - XXV.

οί άνθρωποι συνειδητοποιούν και υίοθετούν μέσα από τήν ιστορική εξέλιξη και πού ταιριάζουν σέ μιὰ κοινωνία, πού ἔχει τή δυνατότητα νά συνειδηποιεῖ τίς ἀντιφάσεις της και νά τίς ξεπερνάει ἔστω και ἂν πρόκειται νά δημιουργήσει νέες.

Ίσως ἡ συσχέτιση ἀνάμεσα στόν ιστορισμό και τόν ἀνθρωπισμό, ὅπως καθορίζεται ἐδῶ, νά εἶναι δυνατό νά ἀμφισβητηθῆ. Λιγότερες ἀμφιβολίες πάντως θά προκαλέσει ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἄρνηση τοῦ ιστορισμοῦ, πού δικαιώνει τόν ὑποκειμενισμό, δικαιώνει τελικά και τήν ἀναρχία ἢ τήν τυραννία, πού εἶναι δυνατόν νά ταυτιστοῦν. Ἡ ταύτιση αὐτή δικαιολογεῖται ἀπό τὸ γεγονός ὅτι και οἱ δύο αὐτές μορφές συμπεριφορᾶς ἐκφράζουν τήν ἄλογη και δογματική πεποίθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεί νά στοχαστῆ, νά ἀποφασίσει και νά πράξει ὅ,τιδήποτε γιατί ἡ βούλησή του εἶναι ἀδέσμευτη και ἀνεξάρτητη ἀπό κάθε ἀντικειμενικό και ἰδίως ιστορικό προσδιορισμό ¹.

1. B. Croce, ὅπ.παρ.

ΜΙΝΩΣ Μ. ΚΟΚΟΛΑΚΗ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ ΑΤΤΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Τὰ σπέρματα τῆς ἀνθρωπίνης τραγικότητος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐβλάστησε περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου π.Χ. αἰ. καὶ διεκλαδίσθη κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα τὸ δασύφυλλον δένδρον τῆς δραματικῆς μουσικῆς ἐπισημαίνονται πρωτίστως εἰς τὸν Ὅμηρον, τὸν ὁποῖον ὁ Πλάτων ἀπεκάλεσε «τῶν τραγικῶν διδάσκαλόν τε καὶ ἡγεμόνα» ἢ «πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν», ἐνῶν διὰ τὸν Ἀριστοτέλην ὑπῆρξεν ὁ μόνος ἐκ τῶν παλαιότερων ποιητῶν, ὁ ὁποῖος «μιμήσεις δραματικὰς ἐποίησεν». Καὶ ὅμως ὁ ἰδρυτὴς τῆς πρώτης Ἀκαδημίας ἀντιπάλαιον πρὸς τὴν ποιητικὴν ἰδιοσυγκρασίαν του ἠναγκάσθη νὰ ἐκτοπίσῃ τὸν ἐπικόν καὶ τοὺς δραματογράφους ἀπὸ τὴν ιδεώδη καὶ λογοκρατουμένην «Πολιτείαν» του.

Ἄλλ' ὁ ἰσάξιος μαθητὴς του ἀπὸ τὰ Στάγिरα, ἀντιστρέφων τὴν περὶ τέχνης θεωρίαν τοῦ διδασκάλου του, ἀνεστύλωσε τὴν ὁμηρικὴν ποίησιν ὁμοῦ μὲ τὴν τραγωδίαν ἐπὶ τῶν θεμελιῶν τῆς μεταφυσικῆς γνώσεως καὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐμπειρίας.

Αἱ ἀντίθετοι ἀπόψεις τῶν δύο φιλοσόφων καθ' ἑαυτὰς μαρτυροῦν ἐξ ἀρχῆς μὲ πολλὴν εὐγλωττίαν ὄχι μόνον διὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν δύο λογοτεχνικῶν εἰδῶν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν παράλληλον καὶ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποῖαν ἤσκησαν ἀμφοτέρω ἐπὶ τῆς ἀρχαίας κοινωνίας.

Ἀντιπαρέρχομαι κοινὰ μορφολογικὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται εἰς τὸ «Περὶ ποιητικῆς» δοκίμιον, διὰ νὰ ἐξετάσω εἰδικώτερον ἐκ τῆς βαθυτέρας οὐσίας των μερικὰς βασικὰς προϋποθέσεις, καθ' ἃς τὸ ἄτομον τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μεταμορφώνεται εἰς ἥρωα τῆς ἀττικῆς τραγωδίας.

Πρώτη τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν εἶναι ἡ ἐμφάνισις διλήμματος, πρὸ τοῦ ὁποῖου ἄγεται ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων δυνάμεων. Ἐφόσον τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν εἶναι συγκεκραμένα εἰς κάθε σκέλος τοῦ διλήμματος, ἡ αἵρεσις καθίσταται ἀγχώδης ὡς διασπῶσα τὴν ψυχὴν καὶ τὴν σκέψιν τοῦ ἀνθρώπου μεταξὺ δύο ἀνευκταίων λύσεων :

Εἰς τὸ Α τῆς Ἰλιάδος ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπιχειρεῖ νὰ προστατεύσῃ τὸν τραυ-

ματισθέντα Διομήδην ἀλλὰ πληρώνει τὸ τίμημα τῆς φιλαλληλίας του. Μετὰ τὴν ἄτακτον φυγὴν τῶν Ἀχαιῶν ἀπομονώνεται καὶ δέχεται τὰς ἐπιθέσεις πολυαριθμῶν πολεμίων. Ἐνώπιον τοῦ τραγικοῦ διλήμματος μεταξὺ ἐπαισχύντου σωτηρίας καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ προμάχου, ἡ ὁποία συνεπάγεται τὸν ὄλεθρον, ὁ ἡγεμῶν τῶν Κεφαλλήνων ἐπιλέγει τὴν θυσίαν.

Ἡ συνέχεια τῶν γεγονότων ἐπαληθεύει τὴν κρισιμότητα τῆς ἀποφάσεως, διότι πληγώνεται διὰ δόρατος, τὸ ὁποῖον διέτρησε τὴν ἀσπίδα καὶ τὸν θώρακα καὶ μόνον ἐκ θαύματος ὁ Ὀδυσσεὺς ἐσώθη. Τὸ θαῦμα ἦταν ἡ ἐγκαίρος παρέμβασις τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία ἠμπόδισε τὴν αἰχμὴν νὰ εἰσχωρήσῃ βαθύτερον εἰς τὸ σῶμα — ἀκριβέστερον (Λ 438)

δὲν ἄφησε στὰ σπλάγχνα νὰ χωθῆ.

Παρομοίαν ἠθικὴν περὶ ζωῆς ἀντίληψιν ἐξωτερικεύουν οἱ δύο πρωταγωνισταὶ τοῦ ἱλιακοῦ δράματος :

Εἶναι γνωστὸν εἰς τὸν ἀκαταμάχητον υἱὸν τῆς Θέτιδος καὶ τοῦ Πηλέως ὅτι συμμετοχὴ του εἰς τὸν πόλεμον θὰ τοῦ χάριση ἀίδιον ὑστεροφημίαν, ἀλλὰ παραλλήλως θὰ τὸν στερήσῃ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν πατρίδα (Π 413)

γιὰ μένα πάει ὁ γορισμός, μὰ ἡ δόξα μου αἰώνια.

Ἄφθαρτον κλέος ἀλληλένδετον μὲ πρόωρον θάνατον κατέχει τὴν μίαν ἄκραν τοῦ διλήμματος. Ἡ ἄλλη ἐξασφαλίζει ἄσημον μακροβιότητα ἐπὶ τοῦ πατρικοῦ ἐδάφους. Ὁ Πηλεΐδης ἐκλέγει τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν δόξαν μὲ πλήρη συνείδησιν ὅτι κατέρχεται ἀνεπιστρεπτὶ πρὸς τὰ σκοτεινὰ δώματα τοῦ Ἄδου ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνδραγαθίαν του ἐπὶ τοῦ Ἔκτορος. Καὶ ἡ ἐσχάτη προειδοποίησις τῆς μητέρας του (Σ 96)

εὐτὸς μετὰ τὸν Ἔκτορα ὁ Χάρος σὲ προσμένει

δὲν εἶναι ἰκανὴ νὰ τὸν ἀναχαιτίσῃ.

Εἰς τὴν ἀντίπαλον παράταξιν ἡ ἀγωνία τοῦ Ἔκτορος ἐντείνεται μὲ τοὺς λυγμοὺς καὶ τὰς ἱκεσίας τῶν οἰκείων του, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων τῆς Τροίας πασχίζουν νὰ τὸν ἀποτρέψουν.

Ἄλλ' ἡ αἰδὼς πρὸς τοὺς συμπολίτας του θὰ βαρύνῃ περισσότερο εἰς τὴν πλάστιγγα τῶν ἀξιών. Μετὰ τινὰς ἠθικοὺς κλυδωνισμοὺς ὁ ἐπωμιζόμενος τὸ βᾶρος ἐνὸς πολέμου, διὰ τὸν ὁποῖον εἶναι ἀναίτιος, ὀδεύει πρὸς τὴν δυσοίωνον τύχην.

Ἡ ἀντινομία μεταξὺ ἐνδόξου θανάτου καὶ ἀτίμου ἐπιβίωσεως καθίσταται εἰς τὸ ἐξῆς προσφιλὲς θέμα ποικιλοτρόπως ἀνανεούμενον εἰς τὰς ἀττικὰς τραγωδίας. Ἀξίζει νὰ μνημονεύσω σχετικῶς ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα ἐξέπεσεν ἀπὸ τοὺς Ἡρακλείδας τοῦ Εὐριπίδου. Τὰ δύο

σύνθετα καὶ ἀμήχανα μέρη τοῦ διλήμματος διαγράφονται λακωνικώτατα διὰ τῶν λέξεων :

*Τὸ μὲν σφαγῆναι δεινόν, εὐκλειαν δ' ἔχει
τὸ μὴ θανεῖν δὲ δειλόν, ἡδονὴ δ' ἔνι.*

Οἱ στίχοι ἀναφέρονται εἰς τὴν αὐτοπροαίρετον θυσίαν τῆς Μακαρίας, τῆς νεαρᾶς θυγατρὸς τοῦ Ἡρακλέους, ἡ ὁποία μαζί με τὴν Ἴφιγένειαν ἐν Αἰλίδι, τὸν Μενοικέα τῶν *Φοινισσῶν*, τὴν Πολυξένην εἰς τὴν *Ἐκάβην*, τὸν Φριξόν, τὴν Ἀνδρομάχην καὶ τὴν Ἀλκηστιν εἰς τὰς ὁμωνόμους τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου συνθέτουν τὴν πολυπρόσωπον πινακοθήκην τῶν νεαρῶν ἡρώιδων καὶ τῶν ἡρώων, οἱ ὁποῖοι κατενίκησαν τὸ δέος τοῦ θανάτου καὶ τὴν φιλοψυχίαν, διὰ νὰ ὑπηρετήσουν ὑψηλοτέρους γενικούς σκοποὺς ἢ τὴν συζυγικὴν ἀγάπην.

Θὰ συμπληρώσω τὰς ὁμηρικὰς περιπτώσεις τραγικοῦ διλήμματος μετὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Σαρπηδόνοιο ἀπὸ τὴν *Πατρόκλειαν* τῆς Ἰλιάδος : ὁ γενναῖος ἡγεμὼν τῶν Λυκίων ἀντεπεξέρχεται εἰς τὸν Πάτροκλον ἐνδεδυμένον τὴν πανοπλίαν τοῦ Ἀχιλλέως. Ὁ Ζεὺς, ὁ ὁποῖος τυγχάνει πατὴρ τοῦ Σαρπηδόνοιο, παρακολουθεῖ τὴν ἐπικειμένην μονομαχίαν μετὰ προφανῆ συγκίνησιν. Ὅπως ἔχει παρατηρηθῆ εὐστόχως διὰ τὴν σκηνὴν αὐτὴν, «ὁ δυνάστης τοῦ Ὀλύμπου σχεδὸν ἀποβάλλων τὴν θεϊκὴν του ὑπόστασιν αἴρεται εἰς τραγικὰ ὑψηλὴ ἀνθρωπίνου πόνου καὶ καρτερίας». Ἐξομολογεῖται τὸν διχασμὸν τῆς ψυχῆς του εἰς τὴν Ἦραν : ν' ἀποσπᾷ τὸν θνητὸν υἱὸν του ἀπὸ τοῦ πολύδακρυ πεδίου τῆς μάχης καὶ νὰ τὸν μεταφέρῃ ζῶντα εἰς τὰ κλοῦσια μέρη τῆς Λυκίας, ἢ νὰ ὑποστῇ τὸ θέαμα τῆς σφαγῆς του ὑπὸ τοῦ Πατρόκλου ; Ἡ μεροληψία του ὁμῶς ὑπὲρ τοῦ τέκνου θὰ ἐξεγείρῃ τοὺς θεοὺς καὶ θὰ τοὺς δώσῃ πρόσχημα δι' ἀναλόγους ἀθαιρεσίας κατὰ τῆς καθιερωμένης τάξεως τοῦ κόσμου.

Ἐπὶ τὸ βάρος τῆς εὐθύνης τοῦ ἄρχοντος ὁ Ζεὺς ἐγκαταλείπει τὸν μελλοθάνατον Σαρπηδόνα, ὡς γονεὺς ὁμῶς θ' ἀποτείσει τὸν ὕστατον φόρον δακρύων (Π 459) :

*καὶ ματωμένες στάλες ἔρριξε στὴ γῆ γιὰ νὰ τιμῆσῃ
τὸν ἀκριβό του γιῶ.*

Μετὰ τὴν σύγκρουσιν τῶν ἀντιπάλων καὶ τὸν φόνον τοῦ Σαρπηδόνοιο ὁ πατὴρ θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἐπιφορτίζει τοὺς διδύμους δαίμονας, τὸν Ὕπνον καὶ τὸν Θάνατον, νὰ μεταφέρουν τὸ πτώμα τοῦ Σαρπηδόνοιο εἰς τὴν πατρίδα του, ὥστε νὰ τύχῃ τῶν νενομισμένων τιμῶν καὶ φροντίδων ἀπὸ φίλους καὶ συγγενεῖς.

Ἡ ἀντιστοιχία τοῦ Διὸς, πού καταπνίγει τὰ πατρικὰ αἰσθήματα, πρὸς τὸν αἰσχύλειον Ἀγαμέμνονα, ὁ ὁποῖος μετὰ λυγμοὺς ἀνέχεται τὴν φίμωσιν καὶ τὸν σφαγιασμὸν τῆς Ἴφιγενείας του, μαρτυρεῖ καὶ πάλιν τὸ πνευματικόν

χρέος τοῦ μαραθωνομάχου τραγικοῦ πρὸς τὸν Ὅμηρον, ἀπὸ τὰ δεῖπνα τοῦ ὁποίου, ὅπως ἔλεγεν, ἔλαβε *τεμάχη* διὰ τὰς τραγωδίας του.

Ὁ Ἔκτωρ, ὁ Ἀχιλλεὺς ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ πανίσχυρος θεὸς τοῦ Ὀλύμπου ὡς φιλόστοργος πατέρας, καθηλωμένοι μέσα εἰς τὸ στυγνὸν δίκτυ τῆς Ἀνάγκης, ἀποτολμοῦν ἀπεγνωσμένην ἐξοδὸν ἀπολύτως ἐνήμεροι τῶν ἐπωδύνων συνεπειῶν τῆς ἐνεργείας των.

Ἀντίστροφος τῆς ἀνωτέρω ἀναπτυχθείσης προϋποθέσεως εἶναι ἡ περίπτωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον ἀκουσίως προκαλεῖ ἀποτελέσματα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα τῶν ἐπιδιωκομένων.

Ποικίλα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας δραματουργίας ἐνεσάρκωσαν τοιαύτην ἐκδοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης τραγικότητος : εἰς τὸν Ἰππόλυτον τοῦ Εὐριπίδου ἢ θεράπεινα τῆς Φαίδρας ἐλαυνομένη ἀπὸ ἀγαθῶν προθέσεις καὶ γνησίαν ἀγάπην πρὸς τὴν δέσποιναν ἐκμυστηρεῦται τὸν ἀθέμιτον ἔρωτα εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεσέως, χωρὶς νὰ φαντάζεται ὅτι ἡ πρωτοβουλία τῆς θᾶ κινήση τὸν μοχλὸν τῆς συμφορᾶς.

Ἡ Δηϊάνειρα τῶν *Τραχινίων* τοῦ Σοφοκλέους ἀπὸ στοργὴν πρὸς τὸν ἄστατον σύζυγον μεταχειρίζεται τὸ αἷμα τοῦ Κενταύρου, ἀγνοοῦσα ὅτι μὲ τὴν πράξιν τῆς ἀπεργάζεται τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλέους.

Ὁ εὐσεβὴς Ἀμφιάραος τῶν *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* καὶ ὁ Ἰππόλυτος τῆς φερωνύμου τραγωδίας ἐν ἀγνοίᾳ των προδιαγράφουν τὸ τέλος των δεσμευόμενοι μὲ ὄρκους, τοὺς ὁποίους ἐκ τῶν ὑστέρων ἀδυνατοῦν νὰ παραβιάσουν.

Ἄλλ' αἰώνιον σύμβολον τοιαύτης αὐταπάτης κατέστη ὁ Οἰδίπους. Ὁ ἀγχίνους ἐξηγητὴς τῶν ἀλύτων αἰνιγμάτων εἶναι ἀνίκανος νὰ συλλάβῃ ὅτι αἱ φρικταὶ ἀραὶ, τὰς ὁποίας ἐκτοξεύει κατὰ τοῦ ἀγνώστου δολοφόνου τοῦ Λαῖου, εἰς τὴν πραγματικότητα στρέφονται κατὰ τῆς κεφαλῆς του.

Αἱ ἀγνόηται τῶν προθέσεων ἐνδέχεται νὰ καταλήξουν εἰς ἐπαράτους ἐνεργείας : « Ἀπὸ τ' ἀγαθὰ βλαστάνουν κακά, ὅταν οἱ ἄνθρωποι δὲν γνωρίζουν νὰ δίδουν εἰς τ' ἀγαθὰ τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν » — ἔγραφεν ὁ ἀτομικὸς φιλόσοφος Δημόκριτος.

Ἀπαραίτητον συστατικὸν τῆς ἀρχαίας τραγωδίας εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ὁ *ἔλεος* (ὁ οἶκτος) πρὸς τοὺς ἐπὶ σκηνῆς πάσχοντας. Τὸν *ἔλεον* γεννοῦν κυρίως οἱ ἀναξίως δυστυχοῦντες. Ἐπομένως, ὅσα σφάλματα ἐξ ἀγνοίας ἢ κακοῦ ὑπολογισμοῦ ἐπιφέρουν ἀδόκητον φθορὰν ἢ τὸν θάνατον ἀγαπητῶν προσώπων παρὰ τὴν ἐναντίαν πρόθεσιν τοῦ αὐτουργοῦ, περιλαμβάνονται εἰς τὰ κίνητρα τοῦ *ἔλεου* καὶ τοῦ *φόβου*.

Τοιοῦτων τραγικῶν πλανῶν (*ἀμαρτημάτων* κατὰ τὸν φιλόσοφον) παραδείγματα παρέχει, πολὺ ἐνωρίτερα τῆς δραματικῆς, ἡ ποίησις τοῦ Ὀμήρου :

Εἰς τὸ Α τῆς Ἰλιάδος, ὅταν ὁ λοιμὸς ἀποδεκατίζει τὸν συμμαχικὸν στρα-

τόν, ὁ Ἀχιλλεὺς συγκαλεῖ τοὺς Ἀχαιοὺς εἰς συνέλευσιν, χωρὶς νὰ ὑποπτεύεται ὅτι τὴν ἀλληλεγγύην του θὰ μεταστρέψῃ ἐντὸς ὀλίγου ἢ σύγκρουσις πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα : ὁ ἦρωας, ποὺ συνεκινήθη μὲ τὰ δεινὰ τῶν συμπολεμιστῶν του, μεταβάλλεται τώρα εἰς προδότην. Ἀποσύρει τὰς δυνάμεις του ἀπὸ τὴν μάχην καὶ φθείρεται ψυχικῶς ἀπὸ τὴν ἀπραξίαν εἰς τὴν σκηνὴν του ἀλλ' ἄκαμπτος ἀπὸ τὰ θλιβερά ἐπακόλουθα τῆς ὀργῆς του — ἕως ὅτου ἡ μοῖρα κτυπήσῃ τὴν θύραν του μὲ τὸ ἄγγελμα τῆς ἀπωλείας τοῦ Πατρόκλου.

Εἰς τὸ Σ (82, 98 - 100, 102) συντετριμμένος κακίζει τὸν ἑαυτὸν του ὡς ὑπαίτιον τοῦ φόνου.

Ἀλλὰ καὶ τοῦ Πατρόκλου ἡ δρᾶσις διέπεται ἀπὸ τὴν ἀντίφασιν τῆς φανεραῦς καὶ τῆς λανθανούσης ἐννοίας τῶν πραγμάτων. Ὁ πιστὸς σύντροφος τοῦ Ἀχιλλεῦς διεκτραγωδᾷ εἰς τὸ Π τὴν τροπὴν τοῦ πολέμου καὶ τοὺς τραυματισμοὺς σπουδαίων ἀρχηγῶν, ὡς οἱ Διομήδης, Ὀδυσσεύς, Ἀγαμέμνων καὶ Εὐρύπυλος, ἰκετεύει τὸν Πηλεΐδην νὰ τοῦ δανεῖσῃ τὴν πανοπλίαν του, ὥστε νὰ βοηθήσῃ τὸν χειμαζόμενον στρατὸν τῶν Ἀχαιῶν ἀναλαμβάνων τὴν ἡγεσίαν τῶν Μυρμιδόνων.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς διηγήσεως ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος θὰ παρεμβάλλῃ κατὰ πρόληψιν ὀξύμωρον σχόλιον (Π 46 - 47) :

*αὐτὰ ζητοῦσε· ὁ ἄμναλος! τί στήν ἀλήθεια
γὰ τὸ δικό του πικρὸ θάνατο παρακαλοῦσε.*

Ἀνεπάρκεια τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἢ αἰφνιδία συσκότισις τοῦ λογικοῦ ἐπερχομένη διὰ τῆς δαιμονικῆς Ἄτης παρασύρουν τὸ ἄτομον εἰς πράξεις ὀλεθρίας διὰ τὸν ἑαυτὸν του ἢ τοὺς φίλους του. Εἰς δύο μόνον λέξεις: *ἐπίσπαστον κακὸν* (Ὀδυσσ. σ 73, ω 462) συνεπύκνωσεν ὁ ἐπικός τὴν τραγωδίαν τοῦ ἀκουσίου ἐνόχου, ὁ ὁποῖος πολὺ ἀργὰ συνειδητοποιεῖ τὴν σημασίαν τῆς ἐνεργείας του.

Εἰς τὴν ραψωδίαν Ε ὁ Μηριόνης καταδιώκων τὸν Γρῶα Φέρεκλον τὸν πληγώονε θανασίμως. Ὁ Φέρεκλος μὲ βογγητὰ σωριάζεται εἰς τὸ χῶμα καὶ — ὅπως μᾶς λέγει ὁ ποιητὴς — «τὸ μαῦρο νέφος τοῦ θανάτου τὸν σκεπάζει». Ἡ σκηνὴ αὐτὴ δὲν θὰ διεκρίνετο πολυαριθμῶν ὁμοίων ἐπεισοδίων ἱστορουμένων εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἐὰν ὁ ποιητὴς δὲν ὑπεγράμμιζε σκοπίμως τὴν προσωπικότητα τοῦ νεκροῦ (Ε 59 - 64). Ἦτο βλαστὸς οἰκογενείας ξυλουργῶν καὶ ὁ ἴδιος ἐναυπήγησε τὰ πλοῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Πάρις καὶ οἱ συνοδοὶ του διέσχισαν τὸ Αἰγαῖον καὶ ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Λακεδαίμονα. Ἀγνοῶν τὰ θεϊκὰ σημεῖα ὁ τεχνίτης ἐξεπλήρωσε τὴν παραγγελίαν τοῦ Πάριδος· τὰ ἔργα τῶν χειρῶν του, λοιπὸν, δικαίως στιγματίζονται ὡς *ἀρχέκακοι νῆες*, διότι ἐσήμαναν τὸ προοίμιον τῆς συμφορᾶς τοῦ ἰδίου καὶ τῆς πατρίδος του. Ἡ ἐξόντωσις τοῦ ξυλουργοῦ κατὰ τὴν μάχην ὑπῆρξε, κατ' ἀκολουθίαν, *ἐπίσπαστον κακόν*, διότι τὸ ἀρχικόν — ἀβούλητον — σφάλμα του ἀνέκαμψε

πρὸς τὸν πρωταίτιον, ἔστω καὶ μετὰ πάροδον δεκαετίας· ὁ Ζεὺς, καθὼς κηρύσσει ἀργότερα ὁ Σόλων εἰς τὴν πρώτην ἐλεγείαν του (I 25 ἐξ.) δὲν εἶναι δξύχολος, ὅπως οἱ ἄνθρωποι, οὐδέποτε ὁμως λησμονεῖ. Ἡ Δίκη του θὰ πλήξη τὸν αὐτουργὸν ἢ τὰ τέκνα του ἢ τοὺς ἀπογόνους του.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐλεγείαν του ὁ Σόλων ἐπισειεὶ τὸ φάσμα τῆς ἀνασφαλείας, ποὺ συνοδεύει τὰς ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων : «οὐδεὶς γνωρίζει ἐξ ἀρχῆς ποῖαν ἐξέλιν θὰ λάβουν» (I 65 - 66).

Τὴν σοφίαν τῶν ἐλεγειακῶν στίχων τοῦ Ἀθηναίου νομοθέτου ἐπαληθεύει καὶ ἡ ἐμπειρία τοῦ ὁμηρικοῦ Φοίνικος, ὁ ὁποῖος ἀκολούθως ἀνέλαβε καθήκοντα παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀχιλλέως. Γέρων ἤδη ἐκθέτει τὸ νεανικὸν του πάθημα, τὸ ὁποῖον ἐξωτερικεύει τὴν ἠθικὴν ἀντίφασιν μεταξὺ ἀγαθῶν ἐλατηρίων καὶ ἀναξίας δυστυχίας :

Ὁ πατέρας του Ἀμύντωρ, βασιλεὺς τῆς θησσαλικῆς Ἑλλάδος, συνεδέθη μὲ παλλακίδα καὶ ἠτίμαζε τὴν νόμιμον σύζυγον καὶ μητέρα τοῦ Φοίνικος. Ὁ νεαρὸς υἱὸς ἐκάμφθη ἀπὸ τὰς ἐπιμόνους ἰκεσίας τῆς μητρὸς καὶ παρενεβλήθη ὡς ἀντεραστῆς, διὰ τὴν ἀδιαλύσθη τὸν ἀθέμιτον δεσμόν. Ἄλλ' ὁ Ἀμύντωρ πληροφορηθεὶς τὴν προσβολὴν κατηράσθη τὸν υἱόν του νὰ μείνῃ διὰ βίου ἄτεκνος. Καὶ τὴν κατάραν, ὅπως λέγει ὁ ποιητῆς, ἐξεπλήρωσαν οἱ θεοὶ τοῦ Κάτω Κόσμου, αἱ Ἐρινύες, ὁ Καταχθόνιος Ζεὺς καὶ ἡ φοβερὰ Περσεφόνη (I 457).

Ἦτο φυσικὸν τοιοῦτος μῦθος περικλείων τὸν τραγικὸν πυρῆνα τῆς ἠθικῆς ἀντινομίας νὰ γονιμοποιήσῃ τὴν δραματικὴν λογοτεχνίαν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Εἰδικώτερον εἰς τὸν Εὐριπίδην — ἐπαληθεύοντα πάλιν τὸν ἀριστοτελικὸν χαρακτηρισμὸν ὡς «τραγικωτάτου τῶν ποιητῶν» — ἡ ἄδικος ποινὴ τοῦ Φοίνικος ἐπηυξήθη. Πράγματι, εἰς τὸ ἀπολεσθὲν φερώνυμον τοῦ ἥρωος δράμα ὁ νεαρὸς Φοῖνιξ παριστάνετο τυφλοῦμενος ἀπὸ τοὺς ὑπέρβειας τοῦ ἀμειλίκτου πατρὸς του.

Εἰς τὴν κατηγορίαν παθημάτων προκαλουμένων ἐξ ἀγνῶν προθέσεων ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀτυχία τοῦ Ὀδυσσεύς, ὅταν ἀνεχώρησεν ἐκ τῆς νήσου τοῦ Αἰόλου. Ὁ πολύπλαγκτος ἡγεμὼν ἐφοδιασμένος μὲ τὸν ἄσκον τῶν ἀντιζῶαν ἀνέμων διευθύνει νυχθημερόν τὸ πηδάλιον (ἢ «τὰ ἰστία» τοῦ πλοίου του κατ' ἄλλην ἐρμηνείαν τῆς ὁμηρικῆς φράσεως *πόδα νηός*, κ 32), διὰ τὴν ἐπισπεύσῃ τὸν γυρισμὸν του εἰς τὴν Ἰθάκην. Πραγματικά, τὴν δεκάτην ἡμέραν τὰ ὄρη τῆς πατρίδος του διαγράφονται εἰς τὸν ὀρίζοντα.

Ἄλλ' ἡ ἀγρυπνία τῶσων ἡμερῶν καὶ ὁ αὐτοπροαίρετος μόχθος ἔχουν πλέον καταβάλει τὸν Λαερτιάδην, τὸν ὁποῖον κυριεύει ὁ ὕπνος. Τότε παρουσιάζεται ἡ εὐκαιρία εἰς τοὺς φθονεροὺς καὶ ἄφρονας ἐταίρους νὰ παραβιάσῃ τὸν ὑποτιθέμενον θησαυρόν. Ἀμέσως ξεσπᾷ ἡ θύελλα καὶ τὰ πλοῖα ἐξακοντίζονται μακρὰν τῆς Ἰθάκης. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἀφυπνίζεται καὶ ἀναμετρῶν τὴν ἐπελθοῦσαν συμφορὰν παρασύρεται ὡς τὸ χεῖλος τῆς ἀπογνώσεως καὶ τῆς αὐτοκτονίας :

μὰ βάστηξα κί' ἀπόμεινα καὶ πάνω στοῦ καράβι
σκεπασμένος κοιτόμουν (κ 53 - 54)

— θὰ διηγηθῆ ἀργότερα εἰς τοὺς Φαίακας.

Τὰ μνημονευθέντα παραδείγματα ὑπάγονται εἰς τὴν εὐρείαν ἔννοιαν τῆς ἀριστοτελικῆς περιπετείας, ἢ ὁποία κατὰ τὸν φιλόσοφον ὀρίζεται ὡς εἰς τὸ ἐναντίον τῶν πραττομένων μεταβολή¹. Τὸν ἐκμηδενισμόν τῆς προνοίας τῶν ἀνθρώπων ἐτόνιζαν καὶ οἱ ἀνάπαιστοι, διὰ τῶν ὁποίων — τουλάχιστον κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν — στερεοτύπως ἐπερατοῦντο πέντε² δράματα τοῦ Εὐριπίδου :

Κί' ἀνέλπιστα πολλὰ φέρονν σὲ τέρμα οἱ θεοὶ
κί' ὄσα περίμενες δὲν ἔγνων,
μὰ σ' ἀναπάντεχα τῇ λύσῃ δίνει ἕνας θεός.

Ἄπὸ τὰ τρία μέρη τοῦ τραγικοῦ μύθου, τὰ ὁποία κατὰ τὸν Σταγίριτην³ εἶναι τὸ πάθος, ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἡ περιπέτεια, ἡ Ἰλιάς, ὅπως εἶναι φυσικόν, βρίθκει παθημάτων — φόνων καὶ τραυματισμῶν —, ἐνῶ ἡ Ὀδύσεια πλουτίζεται μὲ ἀλλεπαλλήλους «ἀναγνώρισεις». «Περιπέτεια» ποικίλλουν ἀμφότερα τὰ ἔπη καὶ λαμβάνουν τὴν ὕλην καὶ τὸ χρῶμα ἐκ τῶν ἐκτιθεμένων γεγονότων. Εἰς τὴν Ἰλιάδα λ.χ. ὁ ἄλλοπρόσαλλος δαίμων τοῦ πολέμου θανατώνει ἀπροσδοκῆτως τὸν πολεμιστὴν, ὁ ὁποῖος ἦταν ἔτοιμος νὰ πλήξῃ τὸν ἀντίπαλον. Δύο μόνον ποιητικαὶ λέξεις (κταθέντα κατέκτα, Σ 309) συνεπύκνωσαν τὴν τραγικὴν «περιπέτειαν», τὴν ἀντιστροφὴν τῶν ἐλπίδων τοῦ μαχομένου.

Εἰς τὴν ραψωδίαν Κ, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται Δολώρεια, ὁ ἐπίδοξος κατὰσκοπος τῶν Τρώων ἐξησφάλισε τὴν ἔνορκον βεβαίωσιν τοῦ Ἑκτορος ὅτι θὰ λάβῃ ὡς ἀμοιβὴν τῆς νυκτερινῆς ἀποστολῆς του τὸ ἄρμα μὲ τοὺς ἵππους τοῦ Ἀχιλλέως. Πλήρης αἰσιοδοξίας ὑπόσχεται ὅτι θὰ διολισθήσῃ μέχρι τοῦ στρατηγείου τοῦ Ἀγαμέμνονος, διὰ νὰ μάθῃ τὰ πολεμικὰ σχέδια τῶν συσκεπτομένων ἡγεμόνων. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς οἱ ῥόλοι ἀνατρέπονται : καθὼς διασχίζει τὴν πεδιάδα ὁ Δόλων συλλαμβάνεται εἰς ἐνέδραν ὑπὸ τοῦ Διομήδους καὶ τοῦ Ὀδυσσεῶς καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ τρόμου ἀπεμπολεῖ τὰ στρατιωτικὰ μυστικά τῆς πατρίδος του, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν σωτηρίαν του. Ἡ προδοσία δὲν τὸν ὠφελεῖ. Ἐκτελεῖται ἀπὸ τοὺς διώκτας του, οἱ ὁποῖοι ἐν συνεχείᾳ εἰσχωροῦν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν κοιμομένων Θρακῶν, σφαγιαζοῦν τὸν Ρῆσον μὲ τοὺς ὑπασπιστάς του καὶ ἀναρπάζουν τοὺς ἀπαραμίλλους ἵππους τοῦ βαρβάρου βασιλέως, «τοὺς λευκοτέρους τῆς

1. Ποιητ. II (1452a 22 - 23).

2. Ἀλκίσις, Μήδεια, Ἀνδρομάχη, Ἑλένη, Βάκχαι.

3. Ποιητ. II (1452b 9 - 10).

χιόνος καὶ ταχεῖς σάν τοὺς ἀνέμους» — κατὰ τὴν ὁμηρικὴν περιγραφὴν. Ὁ ἄσεβης ὄρκος τοῦ Ἑκτορος ἔπεσεν εἰς τὸ κενόν — *ἐπίορκον ἄμοσε* (K 332) λέγει κατὰ πρόληψιν χαρακτηριστικῶς ὁ ποιητής. Ἄλλωστε καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Πριάμου θὰ χάσῃ μετ' ὀλίγον τὴν ζωὴν του, προτοῦ πραγματοποιηθῆ τοὺς στόχους του : νὰ πυρπολήσῃ τὸν στόλον τῶν Ἀχαιῶν.

Ἦρωσ συγγενοῦς τραγικῆς «περιπετείας» γίνεται καὶ ὁ Λυκάων, ἄλλος υἱὸς τοῦ Πριάμου ἐκ τῆς Λαιοθόης. Συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως κατὰ τινα νυκτερινὴν ἐπίδρομὴν του πωλεῖται ὡς δοῦλος εἰς τὴν Αἴημον. Μετὰ πολλὰς ταλαιπωρίας διαπαραιοῦται πάλιν εἰς τὴν παραλίαν τῆς Τρωάδος καὶ κρυφίως ἐπανέρχεται εἰς τὴν πατρικὴν ἐστίαν. Ἐπὶ ἔνδεκα ὀλοκλήρους ἡμέρας (Φ 45) ἐώρταζε τὴν λύτρωσίν του ἐκ τῆς Αἴημου μέσα εἰς τὸ συγγενικὸν καὶ φιλικὸν περιβάλλον του. Ἄλλ' ἢ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὴν νῆσον καὶ ἡ σταδιακὴ προσέγγισις πρὸς τὴν πατρικὴν οἰκίαν κατ' οὐσίαν ἐσήμαναν παλίνδρομον πορείαν πρὸς τὸ μοιραῖον. Τὴν δωδεκάτην ἡμέραν ὁ Λυκάων, μετέχων ἀτάκτου φυγῆς τῶν Τρώων, εὐρέθη πάλιν ἐνώπιον τοῦ Ἀχιλλέως, ἀλλὰ θηριώδους τώρα καὶ σκληροῦ ἐκ τῆς ἀπωλείας τοῦ Πατρόκλου. Ὁ μέχρι τῆς προτεραίας πανηγυριστὴς ἐκλιπαρεῖ ματαίως τὸν οἰκτον τοῦ Πηλεΐδου καὶ τελικῶς ὑποτάσσεται εἰς τὸ μένος τοῦ δημίου του, ὁ ὁποῖος τὸν ἀπορρίπτει νεκρὸν εἰς τὰς δίνας τοῦ Σκαμάνδρου. Ἡ αὐταπάτη τοῦ Λυκάωνος προοιωνίζεται τὴν ἀχρηστον προνοητικότητα τοῦ Οἰδίποδος, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει τὴν Κόρινθον ὡς δυσσοῖωνον διὰ νὰ ἐφησυχάσῃ ἀμέριμος εἰς τὴν ὄντως μοιραίαν δι' αὐτὸν πόλιν τῶν Θηβῶν.

Ἀπὸ τὴν Ὀδύσσειαν σταχυολογῶ δύο ἐπεισόδια διὰ τῶν ὁποίων δραματοποιεῖται ἡ ἔννοια τῆς «περιπετείας». Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκ Σιδῶνος γυναῖκα, περὶ τῆς ὁποίας ἀφηγεῖται ὁ Εὐμαιοσ (ο 417 ἐξ.).

Ληστὰὶ ἀπήγαγον τὴν Φοίνισσαν ἐκ τῆς πατρίδος της καὶ τὴν ἐπώλησαν εἰς τὸν βασιλέα τῆς νήσου Συρίας Κτήσιον, πατέρα τοῦ ἀνηλίκου Εὐμαιοῦ. Μετὰ τινα χρόνον Φοίνικες ἀγύρται, οἱ ὁποῖοι ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Συρίην δι' ἐμπορικοὺς σκοποὺς, ἐξεμαύλισαν τὴν νεαρὰν δούλην ὀρκισθέντες ὅτι θὰ τὴν ἐπαναφέρουν εἰς τοὺς οἰκεῖους της.

Ἡ Φοίνισσα τοὺς ἐπίστευσε καὶ διὰ νὰ κεντρίσῃ περισσότερο τὴν προθυμίαν των κλέπτει τὸ βρέφος τοῦ βασιλέως καὶ συναποκομίζει βαρῦτιμα κύπελλα ἐκ τοῦ ἀνακτόρου διὰ νὰ πληρώσῃ τὸν ναῦλον της. Τὴν ἐβδόμην ἀπὸ τοῦ ἀπόπλου ἡμέραν ἡ δραπετίς εὐρίσκει ἀκαριαῖον θάνατον ἐπὶ τοῦ πλοίου καὶ ἄπνους πίπτει με πάταγον εἰς τὸ ἄντιλον τοῦ πλοίου. Οἱ ἔμποροι ἀπορρίπτουν τὸ πτώμα εἰς τὸ πέλαγος, διὰ νὰ κορέσῃ τὰ κήτη καὶ τὰ ψάρια, καὶ μεταφέρουν τελικῶς τὸν Εὐμαιοσ εἰς τὴν Ἰθάκην, ὅπου θὰ μοχθήσῃ τοῦ λοιποῦ ὡς χοιροβοσκὸς τοῦ Λαέρτου.

Τὸ δεύτερον ἐπεισόδιον συμβαίνει κατὰ τὴν μνηστηροφονίαν.

Ὁ θρασύτερος τῶν μνηστήρων Ἀντίνοος τρέφει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ κερ-

δήση τὴν Πηνελόπην ἐντείνων τὸ τόξον τοῦ συζύγου τῆς καὶ βάλλων ἐπιτυχῶς διὰ τῆς σειρᾶς τῶν πελέκεων. Ἡ προσδοκία τοῦ ἀντιστρέφεται διότι — ὅπως προαγγέλλει ὁ ποιητὴς μὲ τὸ πικρὸν τοῦ χιοῦμορ — πρῶτος ὁ Ἀντίνοος «ἐμελλε νὰ γευθῆ» τὸ βέλος, ποῦ θὰ ἐξετόξευεν ὁ Ὀδυσσεὺς ἐναντίον του (φ 98).

Τὰ δημιουργήματα τῆς τραγικῆς μουσικῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος διατηροῦν καὶ σήμερα τὴν ἀκτινοβολίαν των διότι μὲ τόλμην καὶ διαύγειαν διερευνοῦν τὰ προβλήματα, τὴν ἀδυναμίαν καί, πρὸ πάντων, τὴν εὐθύνην τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸν Οἰδίποδά τυραννεῖ ὁ λογισμὸς ὅτι κατηράσθη τὸν ἑαυτὸν του, οἱ γέροντες τῆς Ἀντιγόνης μέμφονται τὴν ἡρωίδα καὶ τὸν Κρέοντα διὰ τὴν αὐτόβουλον δυστυχίαν των καὶ ὁ Νεοπτόλεμος εἰς τὸν *Φιλοκτήτην* ἐπιρρίπτει ἀκεραίαν τὴν αἰτίαν εἰς τὸν ἐρημίτην τῆς Λήμνου διὰ τὰ πάθη του, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπικαλῆται συμπαράστασιν.

Ὅσα γίνονται εἰς τὰς τραγωδίας εἶναι ἀναπόφευκτος ἀπόρροια ἐνσυνειδήτων ἢ τυφλῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀτόμου, «ὁ δὲ ρόλος τῶν θεῶν» — ὅπως ἔγραψεν ἐπιφανῆς ἑλληνιστὴς — «δύναται πάντοτε νὰ ἐξαιρεθῆ, χωρὶς νὰ διασαλεύεται ὁ λογικὸς εἰρμὸς τοῦ δράματος». Ἡ παρατήρησις αὕτη εὐσταθεῖ ἐν πρώτοις διὰ τὴν ὁμηρικὴν ποίησιν, ἢ ὁποῖα εἰσάγει πράξεις ταυτοχρόνως θεωρουμένας ἐπὶ δύο παραλλήλων ἐπιπέδων : τοῦ ἐπιγείου καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ.

Ἡ τύφλωσις τοῦ Πολυφῆμου καὶ ἡ ἀπόδρασις τοῦ Ὀδυσσεῶς καὶ τῶν ἐταίρων του ἐκ τοῦ σπηλαίου ὑπῆρξεν ἡ συνισταμένη ψυχικῶν παραγόντων καὶ ὑπευθύνων πράξεων, ἀλλ' ὡς τελικὴ ἐκβασίς ταυτίζεται μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ παλαιοῦ χρησιμοῦ, ποῦ ἐλησμόνησεν ὁ Πολύφημος. Ὁ ἐκ τῶν ὑστέρων ταυτισμὸς δὲν ἐλαττώνει τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ὑπαιτιότητα τῶν ὁμηρικῶν χαρακτήρων ἀντιθέτως, ὅσα ἐξετέθησαν προηγουμένως διδάσκουν ὅτι μὲ τὴν ἀμηχανίαν ἐνώπιον ἀδηρίτων διλημμάτων, τὴν αὐτοπροαίρετον ἐκλογὴν μεταξὺ δύο ἢ περισσοτέρων λύσεων, τὴν μεταμέλειαν δι' ἀδίκους ἢ ἀκρίτους ἀποφάσεις ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς δι' ἀτυχήματα προκληθέντα ἐξ ἐσφαλμένου ὑπολογισμοῦ ἢ παντελοῦς ἀγνοίας — ὁ ἄνθρωπος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν λυτρώνεται ἀπὸ τὸν μηχανισμόν τῆς θείας τεολογίας (ἢ τὸν κλοιὸν τῆς εἰμαρμένης), τὸν ὁποῖον ὑπερετίμησαν νεώτεροι ὁμηρισταί.

Η ΜΕΡΟΠΗ ΤΟΥ Δ. Ν. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ¹

Ἡ διαπίστωση τῆς ἐπιδράσεως ποῦ ἄσκησε στὸ Δ. Βερναρδάκη ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς λόγος καὶ πιδ συγκεκριμένα, ἐφόσον πρόκειται γιὰ δραματικὸ ποιητῆ, ἢ ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία ἀποτελεῖ τὸ σκοπὸ τῆς μελέτης μου. Γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἐπέλεξα τὸ δράμα τοῦ *Μερόπη*.

Ἡ *Μερόπη* εἶναι τὸ τρίτο στή σειρὰ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Βερναρδάκη εἶχαν προηγηθῆ ἢ *Μαρία Δοξαπατρῆ* καὶ οἱ *Κυψελίδαί* θὰ ἀκολουθήσουν ἢ *Εὐφροσύνη*, ἢ *Φαῦστα*, ἢ *Ἀντιόπη* καὶ ὁ *Νικηφόρος Φωκᾶς*. Ἡ *Μαρία Δοξαπατρῆ* γράφτηκε στή Γερμανία ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ θαυμασμοῦ ποῦ ἔτρεφαν οἱ Γερμανοὶ γιὰ τὸ *Σαίξπηρ*², ὁ ὁποῖος καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πρότυπο τοῦ ποιητῆ³. Στὸ δράμα τοῦ *Κυψελίδαί*, ποῦ ἀκολούθησε, σημειώνεται μία κάποια μεταβολὴ στὶς ἀντιλήψεις του, χωρὶς βέβαια ἢ μεταβολὴ αὐτὴ νὰ εἶναι καὶ οὐσιαστικὴ⁴ «ἐκ τῆς μελέτης ταύτης ἐκλονήθη λίαν ἢ εἰς τὸν μέγαν ποιητὴν ἀπεριόριστος πεποιθήσις μου» ἔγραφε⁵ εἶναι φα-

1. Ὁ καθηγητὴς Θ. Τζαννετάτος καὶ ὁ Δρ. Ε. Μικρογιαννάκης διάβασαν τὴ μελέτη μου σὲ μιὰ παλιότερῃ τῆς μορφῆ. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις τους. Θὰ ἠθελα ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω τὸ Ἴδρυμα Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν.

2. Βλ. *Μαρία Δοξαπατρῆ*, σ. μς' - μθ', καὶ Ι. Π. Κ α β α ρ ν ὀ, Ἡ δραματικὴ ποίησις τοῦ Δημητρίου Ν. Βερναρδάκη (Ἀθήνα 1962), σ. 23. Πρβ. καὶ τὴ δὴλωση τοῦ Βερναρδάκη, σ. νγ', «μόνον τοῦ Σαίξπηρου τὸ δράμα ἀρμόζει εἰς τὸν ἔθνικὸν ἡμῶν χαρακτήρα καὶ τὴν διανοητικὴν κατάστασιν τῆς λογιωτέρας μερίδος τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος» ἐξάλλου, πατριδα καὶ πίστη, θρησκεία καὶ ἐλευθερία εἶναι οἱ δύο πόλοι τοῦ ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ στρέφεται, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ νεοελληνικὸ δράμα (ἐνθ' ἄνωτ., σ. μ').

3. Βλ. *Μαρία Δοξαπατρῆ* (Μόναχο 1958), σ. μγ', ὅπου δηλώνει «παρ' ἄλλων ἀλλαχού ἐρρέθη, ὅτι τὸ παρὸν δράμα εἶναι μίμησις τοῦ Σαίξπηρ. Τοιαύτη τις πρόθεσις μιμήσεως τοῦ μεγίστου τῶν δραματικῶν ὁμολογοῦμεν ὅτι ὀπῆρξε τῶντι ἐν ἡμῖν».

4. Τὸ 1858 δήλωνε στὰ προλεγόμενα τῆς *Μαρίας Δοξαπατρῆ* ὅτι ὁ Ἕλληνας δραματογράφος δὲν μπορεῖ νὰ πάρῃ ὑπόθεσι ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία γιὰ νὰ τὴ δραματοποιήσῃ (σ. κζ') πρβ. καὶ Κ α β α ρ ν ὀ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 66. Μὲ τὸ δράμα του ὁμοῦς *Κυψελίδαί* ἔρχεται νὰ ἀναιρέσῃ, σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ, τὶς παραπάνω δηλώσεις του.

5. *Δράματα* (Ἀθήνα 1903), σ. 135. «Conception absurde de la liberté créatrice!» παρατηρεῖ ὁ Μ. V a l s a, *Le Théâtre Grec Moderne de 1453 à 1900* (Βερολίνο 1960), σ. 300, σχετικὰ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Βερναρδάκη ὅτι μόνον ἢ βυζαντινὴ καὶ ἢ προεπαναστατικὴ περίοδος προσφέρουν ὕλικὸ γιὰ δραματοποίησι.

νερό ότι την εποχή αυτή ἀμφιταλαντεύεται. Μὲ τὴν πάροδο ὁμοῦ τοῦ χρόνου ἐπέρχεται πλήρης μεταστροφή στὶς ἰδέες του γιὰ τὴ δραματικὴ τέχνη. Καὶ ὅταν τὸ 1866 ἔγραφε τὴ *Μερόπη*, ὁ Σαίξπηρ καὶ τὸ ρομαντικὸ θέατρο δὲν εἶχαν πλέον ἐπάνω του τὴν ἴδια ἀπήχηση. Εἶχε ἤδη προσχωρήσει στὶς τάξεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ λεγόμενου νεοκλασικοῦ θεάτρου. Ὁ θαυμασμός του στρεφόταν σιγὰ σιγὰ πρὸς τὸν Εὐριπίδη¹. Γέννημα αὐτοῦ τοῦ θαυμασμοῦ εἶναι καὶ ἡ *Φαῦστα*. Παρ' ὅλα αὐτά, τίποτα δὲν ἐμπόδιζε τὸν ποιητὴ καὶ τὰ τρία ὑπόλοιπα ἔργα του νὰ εἶναι ποτισμένα — ἄλλο λιγότερο ἄλλο περισσότερο — μὲ τὰ ιδεώδη τοῦ ρομαντισμοῦ.

Ἐναμφισβήτητα ὁ Βερναρδάκης δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τῶν ρομαντικῶν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῶν νεοκλασικῶν δραματικῶν ποιητῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη· οἱ Shakespeare, Schiller, Goethe, Lessing, Schlegel, Corneille, Racine, Voltaire, Alfieri, Calderon de la Barca κ.ἄ. στάθηκαν πηγὴ ἐμπνεύσεως γι' αὐτόν². Πέρα ὁμοῦ ἀπ' αὐτοὺς ἐπίδραση ἄσκησαν καὶ ὁ Ἄριστοτέλης³, ὁ Εὐριπίδης καὶ γενικότερα ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ δραματικὴ ποίηση. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση στράφηκε ἡ ἔρευνά μου. Προσπάθησα δηλ. νὰ ἐπισημάνω τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν ἐπίδραση, ποὺ ἄσκησε στὸ Δ. Ν. Βερναρδάκη ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία⁴. Τὰ στοιχεῖα αὐτά τὰ παραθέτω στὴ συνέχεια κατὰ κεφάλαια κάνοντας ἀρχὴ μὲ μιὰ σύντομη διερεύνηση τῶν πηγῶν τοῦ μύθου, ὅπως τὸν χειρίστηκε ὁ Δ. Βερναρδάκης.

1. Μύθος⁵

α'. Πηγές

Ἐκτὸς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Κρεσφόντη*⁶ τοῦ Εὐριπίδη ὁ Δ. Βερναρδάκης δὲν πῆρε τίποτα. Δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ 34 στίχους μόνο μὲ γενικὸ περιεχόμενο καὶ συνεπῶς δὲν παρέχεται ἔνδειξη γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ὁ Εὐρι-

1. Γιὰ τὸ Βερναρδάκη, ὅπως θὰ ἔγραφε λίγο ἀργότερα (Εὐριπίδου Δράματα, τόμ. Α' [Ἀθήνα 1888], σ. ρη'), «ὁ... Εὐριπίδης ἦν καὶ ἔστι καὶ ἔσται τὸ ἰδανικὸν καὶ παγκόσμιον πρότυπον πάσης τραγωδίας».

2. Βλ. Κ α β α ρ ν ὀ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. ιδ'.

3. Πρβ. Εὐριπίδου Δράματα, Τόμ. Α', σ. λς'.

4. Χρῆση ὀρισμένων ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἐπισημαίνω γίνεται καὶ στὸ νεοκλασικὸ θέατρο. Ἡ ἐπίδραση πάνω του τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τραγικοῦ λόγου εἶναι καὶ ἐμμεση.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη πολλοὶ ἄλλοι δραματικοὶ ποιητὲς ἔκαμαν χρῆση τοῦ μύθου αὐτοῦ στὰ ἔργα τους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω μερικοὺς : Gilbert, La Chapelle, S. Maffei, Voltaire, Clément, F. W. Gotter, V. Alfieri, Almeida Garrett, M. Arnold, O. Urbach. Ὁ τίτλος τῶν δραμάτων τῶν παραπάνω ποιητῶν εἶναι *Μερόπη*, ἐκτὸς τῶν ἔργων τοῦ Εὐριπίδη, Gilbert καὶ La Chapelle, τῶν ὁποίων οἱ τίτλοι εἶναι ἀντίστοιχα *Κρεσφόντης*, *Philoclée* et *Téléphonte* καὶ *Téléphonte*.

6. Nauck, TGF, fr. 449-459.

πίδης χειρίστηκε τὸ θέμα ¹. Ἀπὸ τοὺς 34 αὐτοὺς στίχους οἱ δώδεκα ἀποτελοῦν χορικό, στὸ ὁποῖο ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὁ χορὸς ἀπευθυνόμενος στὴν Εἰρήνη καὶ ἐξυμνώντας τὴν τὴν προτρέπει: *τὰν δ' ἐχθρὰν στάσιν εἶργ' ἀπ' οἴκων τὰν μαινομέναν τ' ἔρω|θηκτῶ τερπομέναν σιδάρω* ².

Ἐλικὸ γιὰ τὴ Μερόπη παρέχουν ὁ Ὑγίνος ³, ὁ Πausανίας ⁴ καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος ⁵. Ἄς δοῦμε τί ἀντλεῖ ἀπὸ κάθε ἕναν ὁ Βερναρδάκης.

Τὸ ὄνομα τοῦ Πολυφόντη παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Ὑγίνο ⁶ καὶ τὸν Ἀπολλόδωρο ⁷. Ὅσο γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ τῆς Μερόπης μεταχειρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ὄνομα Αἴπυτος, ποῦ παίρνει ἀπὸ τὸν Πausανία ⁸ καὶ τὸν Ἀπολλόδωρο ⁹, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ὄνομα Τηλεφόντης, ποῦ τὸ παίρνει ἀπὸ τὸν Ὑγίνο ¹⁰, ὡς ψευδώνυμο ὅμως τοῦ Αἰπύτου, ὅταν αὐτὸς ἔρχεται στὸ ἀνάκτορο τοῦ Πολυφόντη ¹¹. Τὸ γάμο τοῦ Πολυφόντη καὶ τῆς Μερόπης τὸν παίρνει ἀπὸ τὸν Ὑγίνο ¹² καὶ τὸν Ἀπολλόδωρο ¹³. ὁ Πausανίας δὲν ἀναφέρει τίποτα σχετικὸ ¹⁴. Ἐπίσης τὸ πῶς ἔρχεται στὸ ἀνάκτορο ὁ Αἴπυτος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ὑγίνο, ποῦ λέει γι' αὐτὸν *venit ad regem Polyphontem aurum petitum* ¹⁵, γιὰ τὰ τάχα σκότωσε τὸν Αἴπυτο. Ὁ Πausανίας ἀναφέρει ὅτι τὸν Αἴπυτο *συγκατήγαγον* ¹⁶ οἱ Ἀρκάδες καὶ οἱ ἄλλοι βασιλεῖς τῶν Δωριέων. Τὸν Αἴπυτο τοῦ Βερναρδάκη στέλνει κρυφὰ ἢ μητέρα του στὴν Αἰτωλία· ὁ Βερναρδάκης

1. O. T. B. L. Webster, *The Tragedies of Euripides* (1967), σ. 136 κ.έ. ἐπιχειρεῖ ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα ποῦ ὑπάρχουν νὰ ἀνασυνθέσῃ τὸ δράμα τοῦ Εὐριπίδη.

2. Fr. 453.

3. Fab. 137. Θυμίζω ὅτι ὁ Ὑγίνος δίνει τὸ μῦθο, ὅπως σχεδὸν τὸν παρουσίασε ὁ Εὐριπίδης· βλ. H. I. Rose, *Hygini Fabulae*³, σ. 101, ὑποσ. CXXXVII.

4. IV, 3,6.

5. Βιβλιοθήκη 11, 8, 5. Μερικὲς πρόσθετες πληροφορίες παρέχει καὶ ὁ Παπ. Ὁξ. 2458.

6. Fab. 137.

7. Ἐνθ' ἄνωτ.

8. Ἐνθ' ἄνωτ. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 100 καὶ 103.

9. Ἐνθ' ἄνωτ. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 103.

10. Ἐνθ' ἄνωτ. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 103.

11. Πιστεύω ὅτι οἱ Voltaire, Maffei καὶ Alfieri, ποῦ δραματοποίησαν τὸν ἴδιο μῦθο, μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα Αἴγισθος, γιὰ αὐτὸ φερὸταν στὶς ἐκδόσεις, ποῦ ἀκολουθοῦσαν τὸν κώδικα A, προτοῦ προταθῆ ἀπὸ τὸν Galei τὸ 1675 ἢ μεταβολὴ σὲ Αἴπυτο στὸ *Historiae Poeticae Scriptores Antiqui*· πρβ. Ἀπολλόδωρο, Βιβλιοθήκη, ἔκδ. Wagner² (Λιψία 1926), σ. 105.

12. Ἐνθ' ἄνωτ.

13. Ἐνθ' ἄνωτ.

14. Ἀντίθετα μὲ τὸ Voltaire καὶ τοὺς ἄλλους προηγούμενους τοῦ ποιητῆς ὁ Βερναρδάκης ἐμφανίζει τὴ Μερόπη ὡς σύζυγο τοῦ Πολυφόντη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου.

15. Ἐνθ' ἄνωτ. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 102.

16. IV, 3,8.

δὲν ἀκολουθεῖ πιστὰ ἐδῶ τὸν Ὑγίνο, ποῦ λέει *ad hospitem in Aetoliam mandavit*¹. Κατὰ τὸν Πausανία² καὶ τὸν Ἀπολλόδοωρο³ ὁ Αἴπυτος ἀνατράφηκε ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς Μερόπης.

Ἡ δράση τοποθετεῖται στὴ Στενύκλαρο. Τὴν τοποθεσία αὐτὴ τῆ βρίσκουμε μόνο στὸν Πausανία, ποῦ ἀναφέρει σχετικὰ: *τὰ δὲ βασιλεία, ἐνθα αὐτὸς καὶ οἱ παῖδες ἐμελλον οἰκῆσειν, ὠκοδομήσατο ἐν Στενυκλήρω*⁴ καὶ *Κρεσφόντης δὲ ἐν Στενυκλήρω τὸν βασιλέα οἰκεῖν κατεστήσατο*⁵.

Ἀκολουθώντας τὸν λοιπὸν ὁ Βερναρδάκης μιλάει καὶ γιὰ τὴ διαμάχη τῶν Μεσσηνίων καὶ τῶν Δωριέων⁶. Μνημονεῦει ἐπίσης τοὺς Ἡρακλεῖδες, ποῦ συναντοῦμε στὸν Πausανία⁷ καὶ τὸν Ἀπολλόδοωρο⁸.

Τὸ περιεχόμενο τῶν στίχων *ἀπαίσιος ὕδρια, ὅθεν ἔλαβε τῆς Μεσσηνίας ὁ Κρεσφόντης τὸν λαχρὸν, λαχρὸν εἰς τὴν Μερόπην μου ἀπαίσιον ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Πausανία*⁹.

Μιὰ πρόσθετη πηγή ἀποτελεῖ καὶ ὁ Πλούταρχος¹⁰. Ἡ σκηνὴ τῆς Μερόπης τοῦ Βερναρδάκη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Λυκόρτας προλαβαίνει τὴ Μερόπη, ποῦ εἶναι ἔτοιμη νὰ σκοτώσῃ τὸ γιό της, καὶ τὴν ἀναχαιτίζει, βασίζεται σ' ἐκεῖνον.

β'. Μεταβολὲς καὶ προσθήκες

Γενικὰ ὁ Βερναρδάκης ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση. Σὲ μερικὰ ὅμως σημεία ἀναπτύσσει πρωτοβουλία καὶ ἢ ἀλλάζει τὸ μῦθο ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθῆ — γιὰτὶ κρίνει ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὶς ἀντιλήψεις του — ἢ προσθέτει στὸ μῦθο στοιχεῖα, ἀπαραίτητα προφανῶς στὴν πλοκὴ.

Ἀντίθετα πρὸς τὸν ἀρχαῖο μῦθο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Αἴπυτος σκότωσε τὸν Πολυφόντη, ὅπως μᾶς τὸν παραδίνει ὁ Ὑγίνος (*hospes falso simulavit se hostiam recusasse eumque interfecit patriumque regnum adertus est*¹¹) καὶ ὁ Ἀπολλόδοωρος (*οὗτος ἀνδρωθεὶς καὶ κρύφα κατελθὼν ἔπεινε*

1. Ἐνθ' ἄνωτ.

2. IV, 3, 7.

3. Ἐνθ' ἄνωτ.

4. IV, 3, 6 κ.έ. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 99.

5. IV, 3, 7.

6. IV, 3, 5. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 100.

7. II, 18, 7· IV, 3, 3 καὶ IV, 3, 8.

8. Ἐνθ' ἄνωτ.

9. IV, 3, 3 κ.έ.

10. Πλούταρχου, Ἠθικά, Β, 5, 998E. Πρβ. καὶ Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 102.

11. Ἐνθ' ἄνωτ.

Πολυφόντην και την πατρῶν βασιλείαν απέλαβεν ¹), στην τραγωδία του Βερναρδάκη το φόνο εκτελεί η Μερόπη ².

Δέν ἀρκεῖται σ' αὐτὸ μόνον. Ἡ Μερόπη μετὰ τὸ φόνο θυσιάζεται γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ συμφιλίωση τῶν Δωριέων καὶ τῶν Μεσσηνίων καὶ γιὰ νὰ ἀνέβῃ στὸ θρόνο ὁ γιὸς τῆς Αἴπυτος.

Ἐνα ἀκόμη πρόσθετο στοιχεῖο ἀποτελοῦν τὰ πρόσωπα τοῦ Λυκόρτα καὶ τῆς Εὐρυμέδης ³.

2. Ἐνότητες

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνότητα τῆς πράξεως διαπιστώνεται ὅτι ὁ Βερναρδάκης ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τραγικῶν ⁴ καὶ τὸ μελετητὴ αὐτῶν, τὸν Ἀριστοτέλη ⁵. Ὑπόβαθρο τῆς ὑποθέσεως εἶναι ἡ μητρικὴ ἀγάπη· γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ αὐτὴ ἰδέα ἀναπτύσσεται ἡ δράση. Δεύτερη ὑπόθεση παράλληλη πρὸς τὴν κεντρικὴ δὲν ὑπάρχει ⁶.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ χρόνου ὁ Βερναρδάκης ἀκολουθεῖ τὴν ἀποψη ὅτι πρέπει μέσα σ' ἓνα εἰκοσιτετράωρο νὰ ὀλοκληρώνεται ἡ δράση ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν παράδοση τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν καὶ τῶν Ἀριστοτέλη ⁷. Ἡ Μερόπη ἀρχίζει πρῶι καὶ τελειώνει τὸ ἄλλο πρῶι σύμφωνα με τὴ γνώμη ὅτι ἡ Ἀριστοτελικὴ περίοδος ἡλίου σημαίνει ἓνα εἰκοσιτετράωρο ⁸.

1. Ἐνθ' ἀνωτ. Ὁ Πausanias (IV, 3, 8) μιλάει κατὰ τρόπο γενικὸ καὶ ἀόριστο: *Αἴπυτος δὲ ὡς ἐβασίλευσεν, ἐτιμωρήσατο μὲν τοῦ πατρὸς τοὺς φονέας, ἐτιμωρήσατο δὲ καὶ ὅσοι τοῦ φόνου παραίτιοι καθεστήκησαν.*

2. Πρβ. καὶ Κ α β α ρ ν ὁ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 100.

3. Πρβ. καὶ Κ α β α ρ ν ὁ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 103. Παρόμοια πρόσωπα ὑπάρχουν βεβαίως καὶ στὴ Μερόπη τοῦ Voltaire, ὅπως εἶναι ὁ Narbas, ὁ Eurycles καὶ ἡ Isménie.

4. Ὡς πρὸς τὸ μέγεθος ἢ τὴ διάρκεια ἢ ἐπίδραση μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἔμμεση· βλ. G. Highet, *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature* (Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο 1964), σ. 130. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ θέμα τῆς διαιρέσεως σὲ πράξεις· βλ. Highet, ἔνθ' ἀνωτ.: πρβ. καὶ W. C h r i s t, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Α. Γ. Χ. Κώνστα, τόμ. Α' (Ἀθήνα 1900), σ. 373.

5. Περὶ Ποιητικῆς, 1451 α 16 κ.έξ., 1449 β 24· 1462 α 18 κ.έ. ἀλλὰ καὶ 1459 β 22 κ.έ.

6. Ἴσχυει κατὰ κάποιο τρόπο τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ρῆσις (1451α 34,5) *δὲ γὰρ προσόν ἢ μὴ προσόν μηδὲν ποιεῖ ἐπίδηλον, οὐδὲν μόριον τοῦ ὅλου ἐστίν.*

7. 1449β 12.

8. Τὸ θέμα τῆς ἐνότητος τοῦ χρόνου ἐπανεφεραν, ὅπως εἶναι γνωστό, κατὰ τὴν Ἀναγέννηση οἱ Trissino (1529-49) καὶ Cinthio (1554)· ὁ Robertelli μείωσε τὸ χρόνο σὲ 12 ἡμέρας· ὁ Scaliger περιορίσε ἀκόμη περισσότερο τὰ ἡμέρα σὲ 6 ἕως 8 ἡμέρας· δημιουργὸς τῆς λεγόμενης θεωρίας τῶν «Τριῶν Ἐνοτήτων» φέρεται ὁ Castelvetro (1570): πρβ. I. Συκουτρῆ, *Ἀριστοτέλους Περὶ Ποιητικῆς* (Ἀθήνα 1937), σ. 142, F. L. Lucas, *Tragedy* (Λονδίνο 1972), σ. 170, D. M. Lucas, *Aristotle Poetics* (Ὁξφόρδη 1968), σ. 93, 4 καὶ τὴν ἐμπεριστατωμένην ἐργασία τοῦ G. F. El se, *Aristotle's Poetics: The Argu-*

Τῇ λεγόμενη ἐνότητι τοῦ τόπου ὁ Βερναρδάκης δὲν τὴν τηρεῖ. Ἄλλωστε τέτοια ἐνότητα δὲν ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης. Βέβαια ἐπικρατεῖ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία ἡ συνήθεια, πρὸς τὴν ἐπέβαλλαν ἴσως λόγοι ἀνάγκης¹, νὰ μὴν ἀλλάξῃ ὁ τόπος δράσεως. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι λίγες, ὅπως π.χ. στὶς Εὐμενίδες καὶ στὸν Αἴαντα. Στὴ Μερόπη βασικὰ ἔχουμε 2 σκηνές, μία αἰθουσα τῶν ἀνακτόρων «μετ' ἀγάλματος καὶ βωμοῦ τοῦ Διός», καὶ ἄλλη μία «ἀνευ τοῦ ἀγάλματος καὶ τοῦ βωμοῦ». Αὐτῶν τῶν δύο γίνεται ἐναλλαγή καὶ μάλιστα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πράξεως (συγκεκριμένα 1 φορὰ στὴ δευτέρα, καὶ 2 φορὲς στὴν τρίτη πράξη).

3. Φόνος καὶ αὐτοκτονία

Διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἀρχὴ ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ ἀρχαῖο θέατρο νὰ μὴ βλέπουν οἱ θεατὲς τὸ φόνον μὲ τὰ μάτια τους ἐφαρμόζεται καὶ στὴ Μερόπη. Ὅταν βγαίνει π.χ. ἀπὸ τὴ σκηνὴ ὁ Πολυφώντης, τὸν ἀκολουθεῖ ἡ Μερόπη μὲ ξίφος στὸ χέρι καὶ σὲ λίγο ἀκούγεται ἀπ' ἔξω ἡ φωνὴ τοῦ Πολυφώντη (πρ. 4, στ. 6).

Μερόπη, μή!

**Α τήγρις αἰμοβόρε, μὲ ἐφόνευσας.*

Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴν αὐτοκτονία τῆς Μερόπης².

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἀρχὴ ἡ ἐπίδραση παρατηρεῖται καὶ στὴ θεατρικὴ ἀπόδοση τοῦ φόνου. Αὐτὸς ποὺ σκοτώνεται ἀκούγεται ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴ σκηνὴ νὰ λέῃ μερικὲς λέξεις τῆ στιγμῆ ποὺ τὸν χτυποῦν ἢ καὶ μετὰ

ment (Cambridge Massachusetts 1963), σ. 209 - 220. Ὁ Sidney στὸ Defense of Poesy συνιστοῦσε μὲ τρόπο ἀπόλυτο : «The stage should always represent but one place, and the uttermost time presupposed in it should be, both by Aristotle's precept and common reason, but one day» βλ. σχετικῶς G. Steiner, The Death of Tragedy (1963), σ. 18 κ.έ.

¹ Ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου δὲν τηρεῖται ἀπόλυτα στὴν ἀρχαία τραγωδία· βλ. τὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου Ἰκέτιδες, Ἀγαμέμνων, Εὐμενίδες, Προμ. Δεσμώτης, καὶ Πέρσες· στὰ τρία πρῶτα ὑπάρχει ἀσάφεια χρονικὴ, καὶ τῶν ἄλλων δύο ἡ διάρκεια εἶναι ἀόριστη. Ἐπίσης ὁ χρόνος στὰ χορικά σὲ πολλὰ ἔργα εἶναι ἐντελῶς συμβατικός, ὅπως λ.χ. στοὺς Πέρσες καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου, στὶς Τραχίνιες καὶ τὸν Ο. Κ. τοῦ Σοφοκλῆ καὶ στὶς Ἰκέτιδες καὶ τοὺς Ἡρακλείδες τοῦ Εὐριπίδη. Πρβ. καὶ τὴ σχετικὴ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν P. W. H a r s h, A. Handbook of Classical Drama (Stanford 1970), σ. 24 κ.έ.

1. Βλ. F. L. Lucas, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 169 κ.έ.

2. Πρβ. τὸ φόνον στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὶς Χορηφόρες τοῦ Αἰσχύλου, στὴν Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, στὴ Μήδεια, τὴν Ἠλέκτρα, τὴν Ἐκάβη, τὸν Ὀρέστη καὶ τὶς Βάκχες τοῦ Εὐριπίδη· ἐπίσης τὴν αὐτοκτονία τῆς Εὐρυδίκης, τῆς Ἀντιγόνης καὶ τοῦ Αἰμίωνα στὴν Ἀντιγόνη, τῆς Ἰοκάστης στὸν Ο. Τ. τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Μενεικέα καὶ τῆς Ἰοκάστης στὶς Φοῖνισσες τοῦ Εὐριπίδη.

τὸ χτύπημα. Τὴν τεχνικὴ αὐτὴ τῆ συναντοῦμε στοὺς ἀρχαίους τραγικούς.
Πρβ. τὸ ἀπόσπασμα τῆς *Μερόπης* μὲ τὰ ἀκόλουθα :

Αἴσχ. Ἄγ. 1343 - 7.

- ΑΓ. ὦμοι, πέπληγμαι καιρίαν πληγὴν ἔσω.
ΧΟ. σίγα· τίς πληγὴν ἀντεῖ καιρίως οὐτασμένος;
ΑΓ. ὦμοι μάλ' ἀθις, δευτέραν πεπληγμένος.
ΧΟ. τοῦργον εἰργάσθαι δοκεῖ μοι βασιλέως οἰμώγμασι,
ἀλλὰ κοινωσώμεθ', ἦν πως, ἀσφαλῆ βουλευματα.

Σοφ. Ἦλ. 1405 - 15.

- ΚΛ. αἰαῖ. ἰὼ στέγαι
φίλων ἐρῆμοι, τῶν δ' ἀπολλόντων πλέαι.
ΗΛ. βοᾷ τις ἔνδον. οὐκ ἀκούετ', ὦ φίλαι;
ΧΟ. ἤκουσ' ἀνήκουστα δύ-
στανος, ὥστε φριξῆαι.
ΚΛ. οἴμοι τάλαιν'· Αἴγισθε, ποῦ ποτ' ὦν κωρεῖς;
ΗΛ. ἰδοὺ μάλ' αὖ θροεῖ τις.
ΚΛ. ὦ τέκνον τέκνον,
οἴκτιρε τὴν τεκοῦσαν.
ΗΛ. ἀλλ' οὐκ ἐκ σέθεν
ᾠκτίριθ' οὐτος οὐδ' ὁ γεννήσας πατήρ.
ΧΟ. ὦ πόλις, ὦ γενεὰ τάλαινα, νῦν σοι
μοῖρα καθημερία φθίνει φθίνει.
ΚΛ. ὦμοι πέπληγμαι.
ΗΛ. παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν.
ΚΛ. ὦμοι μάλ' ἀθις.
ΗΛ. εἰ γὰρ Αἰγίσθω θ' ὁμοῦ.

Εὐρ. Ἦλ. 1165 - 8.

- ΚΛ. <ἔσωθεν>
ὦ τέκνα, πρὸς Θεῶν, μὴ κτάνητε μητέρα.
ΧΟ. κλύεις ὑπώροφον βοάν;
ΚΛ. ἰὼ μοί μοι.

Ἡ αὐτοκτονία τῆς *Μερόπης* ἀναγγέλεται κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀρχαίας
τραγωδίας (πρ. 5, σκ. 8) :

ΛΥΚΟΡΤΑΣ Περὶ αὐτῆς θὰ σοὶ λαλήσω, βασιλεῦ.
Ἀπέναντι ἀλλήλων οἱ Μεσσήνιοι
κ' οἱ Δωριεῖς εἰς μάχην ἔτοιμ' ἴσαντο
.....

*Καὶ πράγματι
γυμνὸν ἐν τάχει ξίφος, ταῦτα λέγουσα,
βυθίζει εἰς τὸ στήθος της, κ' αἰμόφυρτος
ἀνέπεσεν ἐπάνω τοῦ ἀγκωνός της
χαμαὶ προστηριχθεῖσα.*

Ἡ αὐτοκτονία τῆς Ἰοκάστης στὸν *Οἶδ.* *Τύραννο* με ἀγγελία γίνεται γνωστή¹. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ αὐτοκτονία τοῦ Αἴμονα, τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Εὐρυδίκης στὴν Ἀντιγόνη². Ἐπίσης στὶς *Φοίνισσες* ἡ αὐτοκτονία τοῦ Μενοικέα, τοῦ γιοῦ τοῦ Κρέοντα³.

4. Ρητορική

Κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀρχαίων τραγικῶν καὶ μάλιστα τοῦ Εὐριπίδη στὴ Μερόπη συναντοῦμε καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς Ρητορικῆς. Ὁ διάλογος πολλὰς φορές δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τίποτε ἄλλο παρὰ ἀπὸ μιὰ σειρά ἐπιχειρημάτων γιὰ νὰ ἀποδειχθοῦν οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν διαφόρων προσώπων καὶ κυρίως τῆς Μερόπης καὶ τοῦ Πολυφόντη⁴.

5. Ἀγγελίες

Συναντοῦμε ἐπίσης καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀγγελίας. Σὲ δύο σημεία, στὴν 3η καὶ στὴν 5η πράξη, μεταχειρίζεται ὁ Βερναρδάκης ὡς ἄγγελο τὸ Λυκόρτα. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Λυκόρτας ἀναγγέλλει στὴ Μερόπη ὅτι κρυβόταν μαζί με τὸν Αἴπυτο καὶ ὅτι ἀναγκάστηκε νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ τὰ σχετικά με τὸ φόνο τοῦ πατέρα του, ὅταν τοὺς κατέφθασαν οἱ διώχτες τους. Αὐτὸ ἔκαμε τὸν Αἴπυτο νὰ φύγῃ κρυφὰ τῆ νύχτα. Ἀφοῦ μάταια τὸν ἀναζήτησε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἤλθε τελικὰ στὴ Στενύκλαρο⁵. Στὴ δευτέρα περίπτωση ἀναγγέλλει στὸν Αἴπυτο τὴ θυσία τῆς μητέρας του καὶ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς βασιλιᾶ δίνοντάς του ταυτόχρονα πληροφορίες γιὰ τὰ συμβάντα⁶.

6. Πρόσωπα

Αὐτὰ ἔχουν πλασθῆ κατὰ τὸ πρότυπο τῶν προσώπων τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τραγωδίας, ἰδιαίτερα τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα ἢ Εὐρυμέδη π.χ.

1. 1223 κ.έ.

2. 1173 κ.έ., 1220 κ.έ., 1277 κ.έ.

3. 1090 κ.έ.

4. Πρ. I, σκ. I, πρ. 2, σκ. 5.

5. Πρ. 3, σκ. 6.

6. Πρ. 5, σκ. 8.

μοιάζει με τις διάφορες «Τροφούς», και ὁ Λυκόρτας εἶναι σχεδὸν ἀντίγραφο τοῦ Παιδαγωγοῦ τῆς Ἡλέκτρας τοῦ Σοφοκλῆ¹.

Ὁ Παιδαγωγὸς τοῦ Ὁρέστη παρέλαβε καὶ ἔσωσε ἀπὸ τῆ σφαγῆ τὸν Ὁρέστη καὶ τὸν ὀδήγησε μακριά, ὅπου τὸν ἀνέθρεψε καὶ τὸν ἔκανε ἰκανὸ νὰ ἐκδικηθῆ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του². Τοῦ εἶναι πιστὸς καὶ τὸν συμβουλεύει πῶς νὰ ἐνεργήσῃ. Αὐτὸς καθοδηγεῖ τὸν Ὁρέστη καὶ τὴν Ἡλέκτρα ὡσὸ του ἐπιτευχθῆ ὁ σκοπός. Ἔτσι καὶ ὁ Λυκόρτας παρέλαβε τὸν Αἴπυτο μετὰ τὸ φόνο τοῦ πατέρα του καὶ τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τὸν ὀδήγησε στὴν Αἰτωλία, ὅπου καὶ τὸν ἀνέθρεψε· μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους τοῦ συμπαραστέκεται ὡς τὸ τέλος.

7. Ἀποφθέγματα

Ἀποφθέγματα βρίσκει κανεὶς πολλὰ στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ μάλιστα στὸν Εὐριπίδη. Γιὰ τὸν τελευταῖο ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς ὀρθᾶ παρατηρεῖ στὸ σχόλιό του στὸ στ. 388 τῶν *Φοινισσῶν* : *οὐκ ἐν δέοντι γνωμολογεῖ, τοιούτων κακῶν περιεσιτώτων τῇ πόλει. Τοιοῦτος δὲ πολλαχοῦ ὁ Εὐριπίδης*³. Κατὰ μίμηση προφανῶς τοῦ Εὐριπίδη⁴ ὁ Βερναρδάκης πλουτίζει τὴ *Μερόπη* μετὰ τὰ ἀκόλουθα ἀποφθέγματα :

Ἐγγὺς τὸ γῆρας, καὶ τὸ μέλλον ἄδηλον. (πρ. 1, σκ. 1)

Οἱ ἀθάνατοι θεοὶ φθονοῦσι τῶν ἀνθρώπων τὴν χαρὰν. (πρ. 1, σκ. 2)

*Οἴκτου ἄξιον τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ δόξα τῶν θνητῶν,
ἀφοῦ τοῦ δόλου καὶ τῆς ὑποκρίσεως εἶν' ἀμοιβή!* (πρ. 2, σκ. 3)

*Γυμνῆ ἐκ τῶν χειλέων ἡ ἀλήθεια ἐξέρχεται ἐκείνου,
δοσις, ξίφος, σὲ γυμνὸν κραδαίνει εἰς τὴν δεξιὰν αὐτοῦ!* (πρ. 2, σκ. 3)

*Μωρὸς καὶ ἄφρων, δοσις ἰδιώτης ὢν τοὺς ἰσχυροὺς
εὐεργετεῖ καὶ βασιλεῖς.* (πρ. 3, σκ. 2)

1. Πρβ. ἐπίσης τὸν Παιδαγωγὸ στὶς Φοινισσες καὶ τὸν Ἴωνα, τὸν Πρέσβυ στὴν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη, τὸ Θεράποντα στοὺς Ἡρακλείδες· τὴν Τροφὸ στὶς Τραχίνιες, τὴ Μήδεια, τὸν Ἰππόλυτο καὶ τὴ Θεράπεινα καὶ τὴν Τροφὸ στὴν Ἀνδρομάχη.

2. Ἠλ. 13, 4 *ἦνεγκα κάξισσασα κάξεθρεγάμην | τοσσὸν' ἐς ἦβης, πατρὶ τιμωρὸν φόνου.*

3. Βλ. Ν. Δ. Βερναρδάκη, Εὐριπίδου Δράματα. Φοινισσαι (Ἀθήνα 1888), σ. 55, σχ. στὸ στ. 391. Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Βερναρδάκης παρατηρεῖ γιὰ τὰ ἀναφερόμενα στοὺς στ. 391 - 402 (πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ἀντίστοιχη ἀρίθμηση τῶν στίχων αὐτῶν στὴν ἔκδοσις Ὁξφόρδης εἶναι 388 - 399) καὶ γιὰ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ποὺ λέγονται πιο κάτω ὅτι «εἶνε σχολαιότερον εἰς τὸν λόγον παρεμβεβλημένα, οὐδ' ἀπαραίτητα εἰς τὸ ἦθος τῶν διαλεγομένων προσώπων καὶ μάλιστα εἰς τὴν παροῦσαν περίστασιν».

4. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ τὴ συνήθεια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Εὐρωπαϊκὸ θέατρο.

Τὸ στήριγμά του εὐλογεῖ εὐγνωμονῶν ὁ ἀσθενής, ἐν ᾧ
ὑπὸ τὸ βάρος του ὁ ἰσχυρὸς συντρίβει βλασφημιῶν αὐτὸ. (πρ. 3, σκ. 2)

Ὅστις ἅπαξ ἤνωσε μὲ τοὺς φονεῖς τὴν τύχην του, μὲ
τοὺς φονεῖς θὰ μένη ἠρωμένος. (πρ. 4, σκ. 1)

Τὸ κακοῦργημα κακοῦργημα γεννᾷ, καὶ ἐκ τοῦ αἵματος
βλαστάνει αἷμα. (πρ. 4, σκ. 1).

Καὶ τὴν μικρὰν ψυχὴν μεγάλην ἢ μνήμη
τρέφει τῶν μεγάλων ἡμερῶν. (πρ. 4, σκ. 2)

Αἱ ἀναμνήσεις εἶνε βᾶκτρον γήρατος, ὡς αἱ
ἐλπίδες πτέρυξ τῆς νεότητος. (πρ. 4, σκ. 2)

Τὰ πεπραγμένα τιμωρεῖ ὁ δίκαιος, ὄχι
καὶ τὰ πραχθησόμενα. (πρ. 4, σκ. 2).

Ὡ φρόνες κοῦφαι γυναικῶν καὶ ἄστατοι! (πρ. 4, σκ. 2)

Ὡ φρόνημα καὶ ρῆμα τῶν ἀνδρῶν θρασύ! (πρ. 4, σκ. 2)

Ὁ χρόνος θραύει τῆς δδύνης τὴν αἰχμὴν
ἐπὶ τέλους, καὶ ψυχρὸς ὁ νοῦς καθυποτάσσει τὴν
καρδίαν τὴν θερμὴν. (πρ. 4, σκ. 3)

Δις βασιλεύει, ὅστις ὄχι τῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν
παθῶν του εἶνε κύριος. (πρ. 4, σκ. 3)

Μωρὸς ὁ ἰδιώτης, ὅστις δέχεται νὰ πηδαλιουχῆται ὑπὸ
γυναικός, ἀλλὰ παρόρων ἀντικρὸς ὁ βασιλεὺς. (πρ. 4, σκ. 6)

Ὅταν πληρωθῇ τῶν συμφορῶν ἡ κύλιξ, μί' ἀρκεῖ σταγὼν
διὰ νὰ ἐκχειλίση. (πρ. 5, σκ. 4)

Ὅπως ὁ λόγος οὕτω καὶ ἡ σιωπὴ ῥομφαία εἶνε
δίστομος ἐνίοτε, ζῶν ἄλλὰ καὶ θάνατον πηγάζουσα. (πρ. 5, σκ. 4)

Ὁστίδανός τὸ γένος καὶ τὸ φρόνημα, καὶ ἂν θεοὶ ἀκόμη
τὸν ἐγέννησαν, ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος εἶνε, εἰς τοὺς
κινδύνους ὅστις τῆς πατρίδος του δὲν κινδυνεύει πρῶτος. (πρ. 5, σκ. 4).

8. Πολιτικὲς ἀναφορὲς καὶ ὑπαινιγμοὶ

Ἄναφορὲς καὶ ὑπαινιγμοὶ στὰ σύγχρονα γεγονότα εἶναι μᾶλλον βέβαιο
ὅτι γίνονταν στὴν ἀρχαία τραγωδία. Παρόμοια καὶ στὴ *Μερόπη* ὑπάρχουν
πολλὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς κάνει νύξη στὰ σύγχρονά του ἢ προη-
γούμενης ἐποχῆς πολιτικὰ πράγματα¹. Δίνει π.χ. συμβουλὲς στὸ νέο βα-
σιλιά Γεώργιο τὸν Α', καὶ ἐκφράζει τὴ συμπάθειά του γιὰ τὸν Ὅθωνα λέ-
γοντας (πρ. 4, σκ. 2): *Ποτέ | ὁ βασιλεὺς δὲν πίπτει, ὅστις ἔπεσεν | ὑπὲρ*

1. Βλ. Κ α β α ρ ν ὸ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 109, καὶ Γ. Σιδέρη, «Τὸ θέατρο Βερναρδάκη»
στὸ θέατρο Β', ἀρ. 9, 638.

τοῦ ἔθνους ἐνεργῶν, ὦ ἄνασσα. | Εἰς τὴν καρδίαν ἴσταται τοῦ ἔθνους του | ὀρθὸς ὡς ἀνδριάς, ὃν παρερχόμενος | ὁ χρόνος παραδίθ' εἰς τοὺς μετέπειτα | λαμπρότερον αἰῶνας. Ὁ ἴδιος ὁ Βερναρδάκης¹ λέγει ὅτι εἶναι πιθανὸ ὁ Εὐριπίδης στὶς *Φοίνισσες* μὲ τὸν Πολυνεΐκη νὰ ὑπαινίσσεται, καὶ μάλιστα στοὺς στ. 391 - 402 (κατὰ τὴ δική του ἀρίθμηση), τὸν Ἀλκιβιάδη.

9. Γλῶσσα καὶ μέτρο

Ἡ γλῶσσα τῆς *Μερόπης* εἶναι ἡ λεγόμενη καθαρεύουσα διανθισμένη μὲ πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλληνική². Χρῆση τῆς γίνεται κατὰ τρόπο ἐνιαῖο ἀπὸ ὅλα τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος· δὲν ἀλλάζει δηλ. οὐσιαστικὰ τὸ ὕφος ἢ τὸ λεκτικὸ ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο³.

Ὅσο γιὰ τὸ μέτρο ὁ ἴδιος ὁ Βερναρδάκης γράφει⁴: «Ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν ἰάμβων ἀκολουθῶ ὄχι ἀκριβῶς τοὺς κανόνας τῆς ἀρχαίας μετρικῆς, ἀλλὰ τοὺς κανόνας ἐκείνους, ὅσους ὑπαγορεύει ἡ εὐφωνία καὶ ἡ φύσις τῆς σημερινῆς γλώσσης, οὐσιωδῶς διαφόρου τῆς ἀρχαίας. Οὕτω π.χ. ἐν πολλοῖς στίχοις δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ πενθημιμερῆς οὔτε ἡ ἑφθημιμερῆς τομὴ τῶν παλαιῶν, πολλαχοῦ λείπει καὶ αὐτὴ ἡ εἰς ἀνόμοια κατὰ τόνον μέρη διαίρεσις τοῦ στίχου, ὅπερ θεωρῶ ὡς τὸ κύριον θεμέλιον τῆς νέας ἰαμβικῆς στιχουργίας». Ἡ διερεύνηση ὅμως τοῦ θέματος ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Βερναρδάκης ἀκολουθεῖ τὴν «κεπατημένην»· γιὰτὶ μεταχειρίζεται μέτρο, τοῦ ὁποῦοι χρήσιμον εἶχαν κάνει καὶ ἄλλοι δραματικοὶ ποιητές. Ἦδη τὸ 1818 εἶχε ἐκδοθῆ στὴ Βιέννη ὁ *Τιμολέων* τοῦ Ι. Ζαμπελίου — τὸ 1833, χρόνον γεννήσεως τοῦ Βερναρδάκη, ὁ δημιουργὸς του τὸ δημοσίευσε πάλι μὲ μερικὰς τροποποιήσεις μαζί μὲ τρία ἄλλα ἔργα, τὸν *Κωνστ. Παλαιολόγον*, τὸν *Γεώργιον Καστριώτη* καὶ τὸν *Ρήγα τὸ Θεσσαλό*, στὴν Κέρκυρα καὶ παίχτηκε πολλὰς φορὰς προτοῦ ὁ Βερναρδάκης ἀσχοληθῆ μὲ τὴν δραματικὴν τέχνην· δὲν παίχτηκε ὅμως μόνον ὁ *Τιμολέων* ἀλλὰ καὶ ἄλλες τραγωδίαι τοῦ Ζαμπελίου σὲ πολλὰ μέρη⁵.

Ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου *Συλλογὴ διαφόρων τραγωδιῶν ὅσαι παρεστάθησαν εἰς τὸ θέατρον τοῦ Βουκουρεστίου*. Τόμος Α' (Βουκουρέστι 1820) γράφει στὸν

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 56, σχ. στὸ στ. 391.

2. Πρέπει βέβαια νὰ τονισθῆ ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀπόλυτα ἄκαμπτη καθαρεύουσα μερικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς του· βλ. Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Μερόπη* (Ἀθήνα 1866), σ. η' πρβ. Γ. Σιδέρη, ἔνθ' ἄνωτ.

3. Ἀντίθετα, στὰ ἔργα Μαρία Δοξαπατρῆ, Κυψελίδαι, Εὐφροσύνη καὶ Ἀντιόπη γίνεται διάκριση στὸ λεκτικὸ τῶν προσώπων· βλ. Καβαρνό, ἔνθ' ἄνωτ., σ. ιγ'.

4. *Μερόπη*, σ. η'.

5. Βλ. Ν. Λάσκαρη, *Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου*, Α' τόμος (Ἀθήνα 1938), σ. 210 καὶ σ. 211, ὕποσ. 1.

πρόλογο : «τοιούτοι λόγοι, φαίνεται, κατέπεισαν καὶ τὸν κύριον Ἰωάννην Ζαμπέλιον ν' ἀφήσῃ τὸ ὁμοιοκατάληκτον, καὶ πρῶτος νὰ εἰσάξῃ εἰς τὸν Τιμολέοντά του τὸν νέον Ἰαμβικόν».

Διαπιστώνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Βερναρδάκης χρησιμοποιεῖ μέτρο, ποῦ ἔχει ὁμοιότητα μετὰ τὸ μέτρο τοῦ ἀρχαίου δράματος, ἀλλ' ὅτι ταυτόχρονα ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση ὀρισμένων δραματικῶν ποιητῶν τῆς ἐποχῆς του ¹.

10. Λέξεις καὶ φράσεις

Διάφορες λέξεις καὶ φράσεις μαρτυροῦν τὴ μεγάλη ἐπίδραση, ποῦ δέχτηκε ὁ Βερναρδάκης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τραγικούς.

Τὸ ξίφος συνεκδοχικῶς ὀνομαζόταν *σίδηρος*. Ἡ χρήση στοὺς τραγικούς εἶναι συχνότατη. Ὁ Βερναρδάκης ἀκολουθώντας τους γράφει :

(πρ. 3, σκ. 5) :

*Ἰατρὸς ὀλέθριος
τοῦ πένθους εἶνε, ἄνασσα, ὁ σίδηρος.*

καὶ (πρ. 3, σκ. 5) :

*Λοιπὸν, ἔλθέ, ὦ ἱατρὲ τοῦ πένθους μου
καὶ τῆς ἀπελπισίας σίδηρε.*

Καὶ στοὺς τρεῖς τραγικούς συναντοῦμε τὴ χρήση αὐτῆ. Παραθέτω ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν κάθε ἕνα.

Αἰσχ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας 941 - 3 :

*πικρὸς λυτῆρ νεικέων ὁ πόντιος
ξεῖνος ἐκ πυρὸς συθείς
θηκτὸς σίδαρος.*

Σοφ. Αἴας 143 - 7 :

*σὲ τὸν ἵππομανῆ
λειμῶν' ἐπιβάντ' ὀλέσαι Δαναῶν
βοτὰ καὶ λείαν,
ἦπερ δορίληπτος ἔτ' ἦν λωιτή,
κτείνοντ' αἰθῶσι σιδήρω.*

Εὐρ. I. T. 1367,8 :

κεῖνοί τε γὰρ σίδηρον οὐκ εἶχον χεροῖν ἡμεῖς τε².

1. Βλ. Α. Καμπάνη, Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (Ἀθήνα 1948), σ. 357.

2. Ἄλλα σχετικὰ παραδείγματα βλ. στοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας τοῦ Αἰσχύλου στοὺς

Δὲν ἀρκεῖται στὴ χρῆση τῆς λέξεως *σίδηρος*, ἀλλὰ μεταχειρίζεται καὶ τὴ συνηθέστατη στὸν Εὐριπίδη κυρίως λέξη *φάσανον* :

πρ. 3, σκ. 5 :

*Εἰς τὰς χεῖράς σου
τί θέλει τοῦτο, ἄνασσα, τὸ φάσανον;*

πρ. 3, σκ. 5 :

*Σὲ ἱκετεύω, δός μοι ἢ ἀπόρρονον
τὸ φάσανόν σου.*

Αἰσχ. Ἄγ. 1262,3 :

*ἐπεύχεται, θήγουσα φωτὶ φάσανον,
ἐμῆς ἀγωγῆς ἀντιτεῖσθαι φόνον.*

Σοφ. Αἴας 833,4 :

*ξὺν ἀσφαδάστω καὶ ταχεῖ πηδήματι
πλευρὰν διαρρήξαντα τῷδε φασγάνῳ.*

Εὐρ. Ὀρέστης 1063 :

παίσας πρὸς ἧπάρ φασγάνῳ¹.

Ἄκόμη καὶ τὴ λέξη *ἐχιδῶνα* παίρνει ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς (πρ. 3, σκ. 2) :

*πλέον φοβερός
σκορπίος, πλέον ἰοβόλος ἐχιδῶνα
ποτέ;²*

Ἐπίσης τὴ φράση *πρὸς θεῶν* :

(πρ. 3, σκ. 3) *Παῦσον, πρὸς θεῶν, βασίλισσα*

(πρ. 4, σκ. 6) *Πολυφόντα, πρὸς θεῶν*

(πρ. 5, σκ. 4) *Γέρον, τέκνον μου,
σῶς ἱκετεύω, πρὸς θεῶν, λαλήσατε³.*

στ. 730, 818, 885, 911, 912· στὶς Τραχίνιες τοῦ Σοφοκλῆ στ. 887· καὶ στὸν Εὐριπίδη Ἄлк. 429, Ἡρακλεΐδες 758, Ἴπκ. 781, Ἄνδρ. 1153, Ἡλ. 486, 817 καὶ Φοῖν. 68. Ἐπίσης καὶ στὸ ἀπόσπασμα 453 ἀπὸ τὸν Κρεσφόντη στὰ TGF.

1. Τὴ λέξη τὴ βρίσκουμε καὶ στὸν Αἰσχύλο Χορηφ. 647· στὸ Σοφοκλῆ Αἴας 899, Τραχ. 930· καὶ στὸν Εὐριπίδη Μήδ. 40, Ἄνδρ. 111, 1074, Ἐκάβη 543, 719, 876, Ἡρακλῆς 319, Ἡλ. 1222, Ἴφ. Τ. 785, Ἐλ. 51, 95, 971, 1086, Ὀρ. 953, 1101, 1148, 1223, 1303, 1349, 1482, 1608, 1653 καὶ Ἴφ. Α. 1429.

2. Βλ. ἀντίστοιχη χρῆση στὶς Χορηφ. στ. 247, 8 τοῦ Αἰσχύλου, στήν Ἄντ. 531, 2 τοῦ Σοφοκλῆ καὶ στὸν Ἴωνα 1261 - 3 καὶ στὶς Φοίνισσες 1020 τοῦ Εὐριπίδη.

3. Πρβ. Ο. Τ. 697, 1432, Αἴαντα 371, Φιλ. 1163, 1300, 1301· καὶ Μήδ. 1277, 1402, Ἴπκ. 1358, Ἐκ. 197, 1094, Ἡλ. 364, 1165 καὶ Ὀρ. 580, 747, 787.

Καὶ τῇ λέξει *δεινὰ* μεταχειρίζεται ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι τραγικοί :

πρ. 5, σκ. I. *καὶ τέλος τούτων τῶν δεινῶν*;¹

Καὶ σὲ ἀπλῆς λέξεις, ὅπου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνη κανεὶς ἀρχαία ἐπιρροή, κρύβεται πολλὰς φορές τέτοια ἐπίδραση. Στὸ ἀπόσπασμα τοῦ ἀκολουθεῖ (πρ. 5, σκ. I), ἡ λέξη *ἀπαλλάσσω* ἔχει τὴν ἰδιαίτην ἐκείνη σημασία, τοῦ συναντοῦμε στοὺς ἀρχαίους τραγικούς :

*ὦ! πότε, ὦ θεοί, πότε θὰ εὗρωμεν
ἀπαλλαγὴν καὶ τέλος τούτων τῶν δεινῶν;*

Πρβ. μὲ τὰ ἐξῆς :

Αἰσχ. Πρ. Δ. 754 *αὕτη γὰρ ἦν ἂν πημάτων ἀπαλλαγὴ*

Σοφ. Ἄντ. 1337,8 *μή νυν προσεύχου μηδέν' ὡς πεπωμένης
οὐκ ἔστι θνητοῖς συμφορᾶς ἀπαλλαγὴ.*

Εὐρ. Ἡρακλεΐδαι 811 *ἐς τ' ἀπαλλαγὰς πόνων*².

Ἄνάλογη περίπτωση εἶναι καὶ ἡ μεταφορική χρῆσις τῆς λέξεως *καθαρός*, *καθάριστος* κλπ.

Πρ. I, σκ. 1 :

*Εἶμαι ἀθῶος, καθαρὸς τοῦ αἵματος
τῶν τέκνων σου καὶ τοῦ Κρεσφόντου*

Αἰσχ. Εὐμ. 313,4 :

*Τὸν μὲν καθαρὰς χεῖρας προνέμονι'
οὐτις ἐφέρειται μῆνις ἀφ' ἡμῶν*

Σοφ. Ο.Κ. 548 :

νόμῳ δὲ καθαρὸς, αἰδρις εἰς τόδ' ἦλθον

Εὐρ. I.T. 1163 :

*οὐ καθαρὰ μοι τὰ θύματ' ἠγγρέσασθ', ἀναξ*³.

Ἔρχομαι τώρα στὴ λεγόμενη ἀποστροφή. Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς *Μερόπης* τὰ πρόσωπα ἀπευθύνουν τὸ λόγο πρὸς τοὺς θεοὺς, τὸ Δία, τὸν ἥλιο,

1. Πρβ. Φιλ. 504' καὶ Ἴωνα 1497, 1502, Ἄνδρομ. 395, Ἐκ. 197, 198, 692, Ὀρ. 376, 413, 1616, Βακχ. 642, 1377, καὶ I. A. 942.

2. Ἐπίσης Ἰκετ. 339, Πρ. Δ. 316, 471, 750, 754, 773, Ἄγ. 1, 20, Εὐμ. 83, Ἡλ. 292, Ἄντ. 400, 596, 769, Ο. Κ. 786' καὶ Μήδ. 333, Ἡρακλεΐδες 586, 811, Ἴππ. 629, καὶ Ἄνδρ. 424, 1255.

3. Καὶ στίς Εὐμ. 63, 474, 578' στὴν Ἡλ. 70 τοῦ Σοφοκλή, καὶ στὸν Ἴωνα 1333, 1334 καὶ I. T. 1216.

ἀκόμη καὶ πρὸς τὰ ἀνάκτορα. Αὐτὸ εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο στὴν ἀρχαία τραγωδία, ὅπου βρίσκουμε τὰ πρόσωπα νὰ ἀναφωνοῦν ὦ θεοί, ὦ Ζεῦ, ἤλιε, δώματα¹.

Πρ. 2, σκ. 1 *Σεῖς, ὦ-θεοὶ*
ἀθάνατοι, μεγάλοι, παντοδύναμοι
πρ. 2, σκ. 1 *θεοὶ ἐφέστιοι*
πρ. 2, σκ. 2 *ὦ θεοί!*

Αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται 21 φορές².

Σοφ. Ἡλ. 67 ἄλλ', ὦ πατρώα γῆ θεοὶ τ' ἐγγχώριοι,

Στὸν Εὐριπίδη εἶναι συχνότατο :

Τρωάδες 1280 *ὦ θεοί. Καὶ τί τοὺς θεοὺς καλῶ;*³

Δὲ γίνεται ἐπικλήση μόνον τοῦ συνόλου τῶν θεῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ Δία, μερικὲς φορές μάλιστα μὲ περίφραση «μὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ θεῶν τὸν ὑπα-
τον πατέρα»⁴.

Πρ. 3, σκ. 1 *Ζεῦ, ἰκέσιε*⁵.

Αἴσχ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 69,70 :

ὦ Ζεῦ τε καὶ Γῆ καὶ πολιτσοῦχοι θεοί,
'Αρά τ' Ἐρινὸς πατρὸς ἡ μεγασθενῆς.

Σοφ. Ο.Κ. 143 :

*Ζεῦ ἀλεξήτορ*⁶

Εὐρ. Κύκλωψ 353,4 :

σὺ τ', ὦ φαεινῶν ἀστέρων οἰκῶν ἔδρας
*Ζεῦ ξένι', ὄρα τάδ'?*⁷.

1. Πρβ. καὶ Δημοσθένη. Περὶ τοῦ Στεφάνου, 127.

2. Πρ. 2, σκ. 5, 4 φορές· πρ. 3, σκ. 3, 4 φορές· πρ. 3, σκ. 6, 1 φορά· πρ. 3, σκ. 6, 1 φορά· πρ. 3, σκ. 7, 1 φορά· πρ. 4, σκ. 1, 2 φορές· πρ. 4, σκ. 2, 1 φορά· πρ. 4, σκ. 3, 1 φορά· πρ. 4, σκ. 6, 1 φορά· πρ. 4, σκ. 9, 1 φορά· πρ. 5 σκ. 1, 1 φορά· πρ. 5, σκ. 3, 1 φορά· πρ. 5, σκ. 5, 1 φορά· πρ. 5, σκ. 6, 1 φορά· πρ. 5, σκ. 9, 1 φορά.

3. Ἐπίσης στὴν Ἡλ. 411 τοῦ Σοφ.· καὶ στὸν Ἰππ. 1060, 1069, Ἡλ. 771, Ἰφ. Τ. 781, Ἐλ. 560, 1447, καὶ Ὀρ. 385 τοῦ Εὐριπίδη.

4. Πρ. 4, σκ. 3.

5. Στὴ συνέχεια βρίσκουμε τὴν ἐπικλήση 9 φορές, δηλ. 2 φορές στὴ δευτέρα 1 στὴ τέταρτη καὶ 2 στὴν ἑβδόμη σκηνὴ τῆς 3ης πράξεως καὶ 1 φορά στὴν πρώτη, 2 στὴ τρίτη καὶ 1 στὴν ἕκτη σκηνὴ τῆς 4ης πράξεως.

6. Δυὸ φορές ὁ Βερναρδάκης μεταχειρίζεται τὸ ἐπίθετο ἀλεξίκακος (πρ. 3, σκ. 4 καὶ πρ. 4, σκ. 6) ἔχοντας ὡς πρότυπο, καθὼς πιστεῶ, τὸ Σοφοκλῆ.

7. Καὶ στίς Ἰκ. 210, Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 256, 822 καὶ Χοηφ. 246, 805· στὸν Αἴαντα 387, 708, 824, 831, Ἡλ. 766, Ο. Τ. 202, Ἄντ. 604, Τραχ. 200, 303, 983, 995, Φιλ. 1233, Ο. Κ.

Τὰ πρόσωπα τοῦ Βερναρδάκη ἀπευθύνονται καὶ στὰ ἀνάκτορα κατὰ τὸ ἀρχαῖο πρότυπο :

πρ. 2, σκ. 1

*Σᾶς βλέπω πάλιν, ζοφερά, αἰμόφυρα
ἀνάκτορα, κ' οἱ πόδες μου τὸ ἔδαφος
πατοῦσιν, ὅπου τοῦ Κρεσφόντου ἄλλοτε
τὸ αἶμα καὶ τῶν τέκνων ἔρρέυσεν αὐτοῦ*

Αἰσχ. Ἄγ. 518,9 :

*ὦ μέλαθρα βασιλέων, φίλαι στέγαι,
σεμνοί τε θάκοι, δαίμονες τ' ἀντήλιοι*

Σοφ. Ἦλ. 69 :

σὺ τ', ὦ πατρῶν δῶμα

Εὐρ. Ἄλκ. 1 :

ᾠ δώματ' Ἀδμήτει' ἰ

Ἡ Εὐρυμέδη, ἡ πιστὴ δούλη τῆς Μερόπης, ἀπευθύνεται στὸν ἥλιο μὲ τὴν εὐχὴ νὰ μὴ ζοῦσε :

πρ. 5, σκ. 7

*ᾠ, εἶθε τὴν ἡμέραν ταύτην, ἦλιε,
ἢ Εὐρυμέδη μὴ τὸ φῶς σου ἔβλεπε*

Ἄφθονα εἶναι στὴν ἀρχαία τραγωδία τὰ παραδείγματα προσώπων, ποὺ ἀπευθύνονται στὸν ἥλιο, τὸ φῶς, τὴν ἡμέρα, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ βοήθειά των, νὰ ἐκφράσουν τὴ βαθεῖά τους συγκίνηση, ἢ γι' ἄλλους λόγους.

Αἰσχ. Πρ. Δ. 90,1 :

*παμμῆτορ τε γῆ,
καὶ τὸν πανόπτην κύκλον ἡλίου καλῶ.*

Σοφ. Αἴας 845,6 :

ὦ τὸν αἰπὸν οὐρανὸν διφρηλατῶν Ἦλιε

Εὐρ. Φοίν. 1 - 5 :

ᾠ τὴν ἐν ἄστροις οὐρανοῦ τέμνων ὁδόν,

221, 310, 532, 642, 1456, 1471, 1485, 1747· καὶ στὸν Κύκλ. 375, Ἄλκ. 213, Μῆδ. 148, 332, 516, 764, 1405, Ἰππ. 617, 1191, 1363, Ἐκ. 488, Ἴκ. 628, 734, Τρ. 580, 1063, Ἦλ. 1177, Ἡρακλείδες 867, 869, Ἐλ. 1441, Ὀρ. 332, 1242, 1496 τοῦ Εὐριπίδη.

1. Καὶ ἄλλα παραδείγματα στὸ Σοφοκλῆ στὴν Ἦλ. 110, Φιλ. 1452· καὶ στὸν Εὐριπίδη, ὅπου ἡ χρῆση εἶναι συχνότερη, στὴν Ἄλκ. 248, 911, Ἰππ. 1074, Μῆδ. 641 Ἐκ. 619, Ἡρακλῆς 523, 890, 893, Φοίν. 609, 634, 1341, Ὀρ. 356, Βάκχ. 1025, 1368.

καὶ χρυσοκολλήτοισιν ἐμβεβῶς δίφροις,
Ἥλιε, θοαῖς ἱπποῖσιν εἰλίσσω φλόγα,
ὡς δυνατῆς Θήβασι τῆ τόθ' ἡμέρα
ἄκτιν' ἐφήκας, Κάδμος ἦνικ' ἦλθε γῆν
τήνδ', ἐκλιπῶν Φοίνισσαν ἐναλίαν χθόνα¹.

Μετὰ τὶς ἀποστροφές ὡς δοῦμε τώρα ἓνα νέο κύκλο, ποῦ περιλαμβάνει λέξεις, ποῦ δεῖχνουν πῶς ἔντονη τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀρχαίου δράματος. Οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι: νεότερος, Νέμεσις καὶ ἡ λέξη Ἐρινός μετὰ τὰ διάφορα χαρακτηριστικὰ τῆς καὶ τὰ γνωρίσματά τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαία τραγωδία.

Πρ. 1, σκ. 1 :

Τ' ὄνομα τοῦτο ζοφερόν, κ' αἰφνίδιον
ἐκ τῶν νεωτέρων ἀναθάπτων σήμερον
νὰ μ' ἐνθυμίσης προφανῶς ἠθέλησας

πρ. 3, σκ. 2 :

μέχρι νεωτέρων τρέμουσα θέλει σεισθῆ

Αἰσχ. Πέρσαι 619,20 :

ἀλλ', ὦ φίλοι, χοαῖσι ταῖδε νεωτέρων
ἕμνους ἐπευφημεῖτε

Σοφ. Ἄντ. 601 - 3 :

κατ' ἀγνὴν φοινία θεῶν τῶν
νεωτέρων ἀμᾶ κοπίς,
λόγον τ' ἄνοια καὶ φρενῶν Ἐρινός.

Εὐρ. Ἄлк. 47 :

κάπάξομαί γε νεωτέρων ὑπὸ χθόνα².

Τὴ λέξη Νέμεσιν ἀντλεῖ ὁ Βερναρδάκης ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δράμα :

πρ. 4, σκ. 1 :

Ἐν ᾧ ἐπὶ τέλους πρὸς τὴν Νέμεσιν

1. Καὶ στὸν Ἄγ. 508, 1323, 1578· στὸν Αἰαντα 856, 857, 859, Ἥλ. 86, 824, 1354, Ο. Τ. 1183, Ἄντ. 700 κ.έ., Τρ. 96 κ.έ., Φιλ. 530, 867· καὶ στὴν Ἄлк. 244, Μήδ. 148, 764, 1252, 1258, Ἡρακλεῖδες 749, Ἴππ. 601, Ἐκ. 435, 1068, Ἥλ. 585, 866, Ὀρ. 1497, Γ. Α. 105 κ.έ. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὴς Φοίνισσας ποῦ παρέθεσα μετὰ τὴν ἀποστροφή στὸν ἥλιο ἔκαμε τέτοια ἐντύπωση, ὥστε πολλοὶ νὰ θελήσουν νὰ τὸ μιμηθοῦν (βλ. Βερναρδάκης, Φοίνισσαι, σ. 11), ὅπως ὁ «τραγωδοποιός» Θεοδέκτης (Ἔκκαλιφεγγῆ λαμπάδ' εἰλίσσω φλόγος Ἥλιε, ποθενὸν πᾶσιν ἀνθρώποις σέλας, εἰδὲς τιν' ἄλλον πάποτ' εἰς οὕτω μέγαν ἔλθόντ' ἀγῶνα καὶ δυνασάφενκτον κρῖσιν ;), ὁ Ῥωμαῖος Ἄκκιος κ.ά.

2. Καὶ στοὺς Πέρσας 622, Ἄγ. 1617 καὶ Χοφ. 15, 405 τοῦ Αἰσχύλου· στὸν Ο. Κ. 1548, 1576, 1661 τοῦ Σοφοκλεῆ· καὶ στὴν Ἄлк. 459, 613, 1073, 1127, Ἄνδρ. 850, Ἡρακλῆ 335, 808, Ἥλ. 748, Ἐλ. 969, Φοίν. 1020, Ὀρ. 385, 620, 964, 1322 τοῦ Εὐριπίδη.

καὶ τὴν Μερόπην ἠλιπίζες διὰ παντός
νὰ συνδιαλλαγῆς

Αἰσχ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 235 :

τις τάδε νέμεσις στυγεῖ;

Σοφ. Ἦλ. 1467 :

εἰ δ' ἔπεστι νέμεσις οὐ λέγω.

Εὐρ. Φοίν. 182 :

ἰὼ, Νέμεσι καὶ Διὸς βαρύνδρομοι βρονταί¹.

Ἄλλὰ καὶ τὶς φριχτὲς ἐκείνες μορφὲς τῆς φαντασίας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τὶς Ἑρινύες, ποὺ τὶς συναντοῦμε τόσο συχνὰ στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ ποὺ παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στὴν Ὁρέστεια, τὶς παραλαμβάνει καὶ τὶς χρησιμοποιεῖ ὁ Βερναρδάκης, ὅπως τὶς παρουσιάζει τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θέατρο :

πρ. 3, σκ. 3 :

Κ' ἐκ τοῦ Ἄιδου ἄν
αἱ Ἑρινύες καὶ τῆς γῆς ἐξέλειψαν,
διὰ τὸν δολοφόρον τοῦ Αἰπύτου μου
θα εὐρεθῆ, ὦ Πολυφόντα, Ἑρινύς.

πρ. 3, σκ. 7 :

Σεῖς δέ, ὦ σεμνὰ
ὀνόματα τοῦ σκότους, καταχθόνιαι
θεαί, ὦ Ἑρινύες.

Αἰσχ. Ἄγ. 1433 :

Ἄτην Ἑρινὸν θ', αἴσι τὸνδ' ἔσφαξ' ἐγώ,

Σοφ. Ἄντ. 1074,5 :

τούτων σε λωβητῆρες ὕστεροφθόροι
λοχῶσιν Ἄιδου καὶ θεῶν Ἑρινύες,

Εὐρ. Μήδ. 1389,90 :

Ἄλλὰ σ' Ἑρινὸς ὀλέσειε τέκνων
φονία τε Δίκη².

1. Ἐπίσης στὴν Ἦλ. 792, Φιλ. 518, 602, Ο. Κ. 1753 τοῦ Σοφοκλεῆ καὶ στὸν Ὀρ. 1362 τοῦ Εὐριπίδη.

2. Καὶ στοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 70, 700, 723, 791, 867, 887, 977, 988, 1055, Ἄγ. 59, 749, 992, 1119, 1190, 1580, Χοηφ. 283, 651, Εὐμ. 331, 344, 512, 950 τοῦ Αἰσχύλου· στὸν Αἴαντα

Ὁ Βερναρδάκης τοὺς δίνει τὶς ιδιότητες ἐκεῖνες ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὴν ἀρχαία τραγωδία. Τὶς ἀποκαλεῖ σεμνάς :

πρ. 3, σκ. 4: τὸ σέβας τῶν σεμνῶν θεῶν
πρ. 3, σκ. 7: Σεῖς δέ, ὦ σεμνά
ὀνόματα τοῦ σκότους, καταχθόνια
θεαί, ὦ Ἐριννῆες.

Αἰσχ. Εὐμ. 1040,1 :
Ἰλαοὶ δὲ καὶ εὐθύφρονες γὰρ
δεῦρ' ἴτε, Σεμναὶ (θεαί),

Σοφ. Ἦλ. 112 :
σεμναὶ τε θεῶν παῖδες Ἐριννῆες

Εὐρ. Ὀρ. 410 :
σεμναὶ γάρ¹.

Τὶς ὀνομάζει θεὰς τοῦ σκότους, καταχθονίας, ἢ λέει ὅτι τὴν ἔδρα τοὺς τὴν ἔχουν στὸν Τάρταρο :

πρ. 3, σκ. 3 : Ναί, τὴν κεφαλὴν
τοῦ μισροῦ κακούργου ἀφιέρωσα
εἰς τὰς θεὰς τοῦ σκότους.

πρ. 3, σκ. 6 : Σεῖς τοὺς πόδας μου,
καὶ σεῖς τὴν δεξιάν μου ὀδηγήσατε,
θεαὶ τοῦ σκότους.

πρ. 3, σκ. 7 : Σεῖς δέ, ὦ σεμνά
ὀνόματα τοῦ σκότους,

πρ. 3, σκ. 7 : καταχθόνια
θεαί, ὦ Ἐριννῆες,

πρ. 4, σκ. 2 : Σὺ δὲ πέμψον κάτωθεν
ἐκ τοῦ Ταρτάρου τὰς θεὰς τὰς στυγεράς

Αἰσχ. Εὐμ. 115 :
φρονήσατ', ὦ κατὰ χθονὸς θεαί.

837, 843, 1034, 1390, Ἦλ. 112, 276, 491, 1080, Ἄντ. 603, Τραχ. 809, 895, 1051, Ο. Κ. 1434 τοῦ Σοφοκλή· καὶ στὴν Μῆδ. 1261, Ἴκ. 836, Ἡρακλῆ 1076, Τρ. 457, Ι. Τ. 79, 294, 299, 931, 963, 970, 1439, 1456, Φοῖν. 255, 1029, 1306, 1503, καὶ Ὀρ. 238, 264, 582, 1390 τοῦ Εὐριπίδη.

1. Καὶ στὶς Εὐμ. 383, 833 τοῦ Αἰσχύλου· καθὼς καὶ στὸν Αἴαντα 837 καὶ Ο. Κ. 41, 90, 100, 458, 1050 τοῦ Σοφοκλή.

Σοφ. Ο.Κ. 39,40 :

αἱ γὰρ ἔμφοβοι
θεαὶ σφ' ἔχουσι, Γῆς τε καὶ Σκότου κόραι

Σοφ. Ο.Κ. 1574 :

ὦ Γᾶς παῖ καὶ Ταρτάρου

Εὐρ. Ἦλ. 1344 - 6 :

δεινὸν γὰρ ἔχνος βάλλουσ' ἐπὶ σοὶ
χειροδράκοντες χρωῖτα κελαιναί,
δεινῶν ὀδονῶν καρπὸν ἔχουσαι¹.

Ἄλλο τους χαρακτηριστικὸ εἶναι ἢ ταχύτητα, ποὺ συνάγεται εἴτε ἀπὸ
διάφορα σχετικὰ ἐπίθετα ἢ γιὰτι χαρακτηρίζονται ὡς κίνες :

πρ. 3, σκ. 3 :

ἀφιέρωσα
εἰς τὰς θεὰς τοῦ σκότους, αἵτινες γοργαὶ
καὶ παρὰ πόδας τοὺς φονεῖς διώκουσαι

Αἰσχ. Εὐμ. 250,1 :

ὑπὲρ τε πόντον ἀπτέροις πωτήμασιν
ἦλθον διώκουσ', οὐδὲν ὑστέρα νεώς.

Σοφ. Ἦλ. 488 - 90 :

ἤξει καὶ πολύπους καὶ πολύχειρ ἄ
δεινοῖς κρυπτομένα λόχοις
χαλκόπους Ἐρινός.

Εὐρ. Ἦλ. 1252,3 :

δειναὶ δὲ κῆρῆς (σ') αἱ κινώπιδες θεαὶ
τροχηλατήσουσ' ἔμμανῆ πλανώμενον².

Ἄπὸ τοὺς ἀρχαίους τραγικούς παίρνει καὶ τὴν ἰδέα ὅτι οἱ Ἐρινύες
ἐκδικοῦνται τὸ φόνο καὶ καταδιώκουσιν τοὺς φονεῖς :

πρ. 3, σκ. 3 :

αἵτινες γοργαὶ
καὶ παρὰ πόδας τοὺς φονεῖς διώκουσαι
τὸ αἶμα ἐκδικοῦνται

1. Καὶ στίς Εὐμ. 71, 322, 387, 396, 397, 416, 417, 792, 822, 844, 1031, Ἐπὶ ἐπὶ Θ.
977, 988· στὸν Ο. Κ. 106, 1568 τοῦ Σοφοκλή· καὶ στὸν Ὀρ. 321 τοῦ Εὐριπίδη.

2. Καὶ στίς Χοηφ. 924 τοῦ Αἰσχύλου· στὸν Αἴαντα 837, 843, Ἦλ. 1387 τοῦ Σοφο-
κλή· καὶ στήν Ἦλ. 1342, Ὀρ. 260, 316 τοῦ Εὐριπίδη.

Αισχ. Εὐμ. 316 - 20 :

ὅστις δ' ἀλιτῶν ὡσπερ ὄδ' ἀνήρ
χείρας φονίας ἐπικρούπτει,
μάστιγες ὄρθαι τοῖσι θανοῦσιν
παραγινόμεναι πράκτορες αἵματος
αὐτῷ τελέως ἐφάνημεν.

Σοφ. Τραχ. 808,9 : ὄν σε ποιίνμος Δίκη
τείσται' Ἐρινός τ'.

Εὐρ. Ὅρ. 322,3 : αἵματος
τινόμεναι δίκαν, τινόμεναι φόνον¹.

11. Ἄλλα στοιχεῖα

Ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη ἀνάλογα φαινόμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας. Ἡ αὐτοκτονία τῆς Μερόπης θυμίζει τὴ θυσία τοῦ Μενεικέα, ποὺ θυσιάζεται γιὰ τὴν πατρίδα στὶς Φοίνισσες². Καὶ γιὰ τὴν ἰκεσία τοῦ Αἰπύτου πολλὰ πρότυπα θὰ μπορούσε νὰ παραθέσει κανεὶς³.

Ἡ Μερόπη βασίζεται στὸν Κρεσφόντη τοῦ Εὐριπίδου, ὅπως μᾶς τὸν παρουσιάζει ὁ Ὑγίνος. Ὅμως παντοῦ εἶναι διάχυτη ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν οἱ τραγωδίες, ποὺ ἀναφέρονται στὸ βασιλικὸ οἶκο τῶν Μυκηνηῶν. Τὸ ἀπόσπασμα (πρ. 2, σκ. 1) : Πλὴν σφραγίς | σιγῆς μυστηριώδης ἄς καλύπτῃ νῦν | κ' ἐμὲ καὶ τὸν σκοπὸν μου καὶ τὸ ὄνομα, | διότι μία λέξις ἀπερίσκεπτος | νὰ ματαιώσῃ πάντα εἶνε κίνδυνος φέρνει στὴ μνήμη τὸ μυστικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔρχεται μετὰ ὑπὸ πολλὸν χρόνον ὁ Ὅρεσσης γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του. Ὁ Παιδαγωγὸς ἀναγγέλλει, ἀφοῦ πρῶτα συνεννοεῖται μὲ τὸν Ὅρεστη, στὴν Κλυταιμῆστρα καὶ τὴν Ἥλέκτρα τὸ θάνατό του⁴. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Αἰπυτος.

Ὁ Αἰπυτος ἀποκαλεῖ τὸ Λυκόρτα πατέρα (πρ. 3, σκ. 6) : πάτερ, . . ἐπειδὴ πατέρα μου | κ' εἰς τὸ ἐξῆς θὰ σὲ καλῶ· τὸ ἴδιο κάνει καὶ ἡ Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ στὸν Παιδαγωγὸ (1361) : χαῖρ', ὦ πάτερ· πατέρα γὰρ εἰσορᾶν δοκῶ.

1. Ἐπίσης στὸν Ἄγ. 59, Χοηφ. 649, Εὐμ. 177, 230, 256, 267, 272, 305, 326, 334, 354, 367, 381, 425 τοῦ Αἰσχύλου· στὴν Ἥλ. 115 τοῦ Σοφοκλῆ· καὶ στὴν Ἥλ. 1324, Ὅρ. 256, 1649 τοῦ Εὐριπίδου.

2. 991 κ.έ.

3. Τίς ἱκέτιδες π.χ. τοῦ Αἰσχύλου, τοὺς Ἡρακλείδες καὶ τὴν Ἀνδρομάχη τοῦ Εὐριπίδου.

4. Ὁ Ὅρεσσης λέει σχετικὰ μὲ τὴν ψεύτικη εἰδηση (59, 60) : τί γὰρ με λυπεῖ τοῦθ, ὅταν λόγφ θανῶν | ἔργοισι σωθῶ κάξενέγκωμαι κλέος ;

Ὁ Λυκόρτας λέγοντας (πρ. 4, σκ. 2) Ἡ ἐλπίς μου ἔπεσε, | καὶ ἔπρεπε νὰ πέση, ἐπειδὴ γυνὴ | τὸ μόνον τῆς ἐλπίδος ἦτο στήριγμα θυμίζει τὸ μισογυνισμό, σύμφωνα μὲ μίαν ἀποψη, τοῦ Εὐριπίδη¹.

Κι ἀκόμη εἶναι φανερό ὅτι ὁ Βερναρδάκης ἔχει δεχθῆ στο ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τὴν ἐπίδραση τοῦ Προμηθεῖα Δεσμώτη :

πρ. 3, σκ. 1 : Ὁ ἥλιος ἐγγίζει εἰς τὴν δύσιν του.
Ἡμέρα ἤδη μία — διὰ τοὺς θεοὺς,
ἀλλ' ὄχι μία δι' ἐμέ, — δλόκληρος
παρήλαθε, καὶ ὡς ἄλλος Προμηθεὺς ἐδῶ
ἐγὼ δεσμώτης, μένω εἰς τὸν τοῦ Διὸς
βωμὸν προσηλωμένος τοῦτον ἄπρακτος.
Τὸ Κράτος καὶ ἡ Βία τοῦ τυράννου δέ,
οἱ δορυφόροι οὗτοι μὲ φυλάττουσιν
ὡς ἐν εἰρκτῇ, ἀναίσθητοι καὶ ἀλαλοὶ
ἀκροαταὶ καὶ θεαταὶ τῆς λύπης μου
καὶ τῆς ἀπελπισίας, ἥτις ὡς ὁ γυνῆ
τὰ σπλάγχνα μου σπαράσσει καὶ τὸ ἥπαρ μου
βιβρώσκει. Μάτην ἄρα, Ζεῦ ἰκέσειε,
ἐκάθισα ἰκέτης παρὰ τὸν βωμὸν
ἐνταῦθα, ὃν σοὶ ὁ Κρεσφόντης ἴδρυσσε,
τῆς Αἰτωλίας μάτην τὸν ἐλεύθερον
ἀφείς ἄερα, ἦλθον τὴν πολύμοχθον
πορείαν διανόσας, κ' εἰς τ'ἀνάκτορα
ἐκλείσθην ταῦτα, ὡς εἰς δεσμοτήριον
ἐν μέσῳ τούτων τῶν δεσμοφυλάκων μου.

Ἐνδεικτικὰ παραθέτω μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Προμ. Δεσμώτη :

119 - 22 ὄρατε δεσμώτην με δύσποτον θεόν,
τὸν Διὸς ἐχθρόν, τὸν πᾶσι θεοῖς
δι' ἀπεχθείας ἐλθόνθ' ὀπίσσοι
τὴν Διὸς ἀλλὴν εἰσοιχευῖσιν

12 Κράτος Βία τε, σφῶν μὲν ἐντολῇ Διὸς

1. Βλ. Μήδ. 573 κ.έ., 1290 κ.έ., Ἄνδρ. 269 κ.έ. Στὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τῶν Φοινισσῶν (1888), 22 χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς Μερόπης, στὴν προσπάθεια στὴν ὁποία ἔχει ἀποδυθῆ νὰ ἀποδείξῃ τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ Εὐριπίδη ὡς δραματικοῦ ποιητῆ, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναιρέσῃ τὴν ἀποψη, ποὺ παραδέχεται βέβαια ὅτι καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στοὺς μεταγενέστερους χρόνους ἐπικρατοῦσε, ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἦταν μισογύνης (σ. κ8' κ.έ.).

1025 κελαινόβρωτον δ' ἤπαρ ἐκθωινῆσεται
1022,3 λάβρωσ
διαρταμήσει σώματος μέγα ῥάκος.

Στὴν ἀρχὴ τῆς πέμπτης πράξεως ὁ Βερναρδάκης βάζει τὴν Εὐρυμέδη νὰ μονολογῇ καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ποιητὴς δίνει πληροφορίες στοὺς θεατῆς, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καὶ μὲ τὸν Εὐριπίδην στοὺς προλόγους τοῦ ἢ σὲ μονολόγους δευτερευόντων προσώπων, ὅπως εἶναι ὁ μονόλογος τοῦ θεράποντα στὴν Ἄλκηστη (στ. 747 κ.έ.). Παραθέτω δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ μονόλογο τῆς Εὐρυμέδης (πρ. 5, σκ. 1):

*Κανεὶς δὲν εἶνέ που, κανεὶς δὲν ἔρχεται.
Ὁ τρόμος τώρα μόνον τῶν Ἡρακλειδῶν
τὰ ἔρημα κατέκρησεν ἀνάκτορα,
κ' εἰς τοὺς εὐρεῖς θαλάμους σύρει θῦμά του
ἀγωνιῶν κ' ἡμίθανές τὴν δυστυχῆ
Μερόπην.
.....Φρικώδης ἔξω σήμερον
τὴν νόκτα ὄλην πόλεμος ἐμφύλιος
λυμαίνεται τὴν πόλιν. Οἱ Μεσσήνιοι
τὸν φόνον τοῦ τυράννου ἄμ' ἀκούσαντες,
πολίται, σενωμόται καὶ περιόικοι,
τὴν ἀγορὰν κατέλαβον κραυγάζοντες
κτλ.*

Στοὺς στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν παρατηρεῖ κανεὶς καὶ τὸ συχνὸ στοὺς τραγικούς ποιητῆς ὑπερβατὸ σχῆμα :

- Πρ. 1. σκ. 1 : *Τοὺς ἀθανάτους μάρτυρας τοῦ λόγου μου
θεοὺς ἐπικαλοῦμαι*
πρ. 4, σκ. 2 : *ὁ χρόνος παραδίδ' εἰς τοὺς μετέπειτα
λαμπρότερον αἰῶνας.*

Καὶ ὁ στ. (πρ. 2, σκ. 4) *ἤμην κωφή, τυφλή, ἀναίσθητος, μαρὰ ἀποτελεῖ,* πιστεύω, μίμηση τοῦ στ. 371 τοῦ Ο.Τ. τοῦ Σοφοκλεῖ τυφλὸς τὰ τ' ὦτα, τὸν τε νοῦν, τὰ τ' ὄμμαί' εἶ.

Πολλὰ καὶ ποικίλα, ὅπως εἶδαμε, εἶναι τὰ φαινόμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας, τῶν ὁποίων ἔκανε χρῆση, καὶ μάλιστα μὲ μεγάλη εὐχέρεια, ὁ Δ. Βερναρδάκης, καὶ τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν τὴν ἀξιοζήλευτη ἐξοικείωση ποὺ εἶχε πετύχει ὁ ποιητὴς μὲ τὸ ἀρχαῖο δράμα στὸ σύνολο τοῦ καὶ ταυτόχρονα μαρτυροῦν τὴ βαθύτατη ἐπίδραση, ποὺ ἄσκησε πάνω του ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία.

ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ

Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΛΕΓΕΙΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Είσαγωγή - μετάφραση - σχόλια

I. Είναι η δεύτερη έλεγεία, η εμπνευσμένη από τη Νέμεση. Από το θέμα και το ύφος συνάπτεται με την προηγούμενη. Η σφοδρότητα και το πάθος καθιστά την έλεγεία αυτή μιὰ από τις πλέον περιπαθείς του Τιβούλλου· η υπερβολή μάλιστα που πλησιάζει την ρητορική (χαρακτηριστικοί στίχοι στο σημείο αυτό οι 8 - 10 και 57 - 58), αποκαλύπτει την οξύτητα του πάθους και το έπώδυνο πόθο της κατακτήσεως του αγαπημένου προσώπου.

II. Ο ποιητής στους πρώτους στίχους διεκτραγωδεί την κατάσταση της δουλειάς, στην οποία έχει περιέλθει και από την οποία δεν είναι δυνατόν να απαλλαγεί. Περιγράφει τη μαρτυρική ζωή του και επισημαίνει την αιτία : αγαπᾶ μιὰ γυναίκα, την οποία δεν συγκινούν οι στίχοι του· μιὰ γυναίκα που δεν επηρεάζεται παρά μόνον από τὰ δῶρα (1 - 14). Είναι έτοιμος να άπαρνηθεί τις Μοῦσες, αφού δεν μπορούν να τον βοηθήσουν. Κι' αφού ο χρυσός την συγκινεί, θά τον άναζητήσει όπουδήποτε τον εύρει, έστω κι' αν πρόκειται να διαπράξει έγκλημα ή ιεροσυλία. Και ιδού η πρώτη ιεροσυλία : Θα στραφεί εναντίον της Άφροδίτης. Αυτή φταίει που τον στρέφει σε κόρη άρπακτική και άπληστη (15 - 26). Ο ποιητής στο σημείο αυτό διαδηλώνει το πάθος του εναντίον της άπληστίας των γυναικῶν. Αυτή είναι η άφορμή των έρίδων και των δακρύων, αυτή είναι που έχει δυσφημήσει τον έρωτα (27 - 38).

Σε συνέχεια άναθεματίζει την Νέμεση. Αντιπαράθετε σ' αυτήν, την φιλάργυρη και άπληστη, την άνιδιοτελή και την καλή γυναίκα. Την πρώτη κανείς δεν θά θρηνήσει όταν πεθάνει, ενώ την δεύτερη θά την τιμούν και στη ζωή και μετά το θάνατό της (39 - 50). Έπειτα από τις διαχύσεις αυτές της όργης και της άγανακτήσεως, ο τόνος πέφτει : Προς τί όλα αυτά, λέει ο ποιητής. Τι άφελεί ή άλήθεια ; Πρέπει να ύποκύψει στους όρους που θέτει ή αγαπημένη του. Πρέπει να ύποταχθεί ολοκληρωτικά στη θέλησή της. Είναι έτοιμος μάλιστα να πιεί το πλέον τρομερό δηλητήριο, αν εκείνη το άπαιτήσει (50 - 60).

III. Ὁ Max Ponschont σημειώνει : «Ἡ ἀκολουθία τῶν ἰδεῶν δὲν δημιουργεῖ δυσκολίες στὴν ἐλεγεία αὐτὴ καθὼς στὴν προηγουμένη· εἶναι ἓνα ποιητικὸ κείμενο ὀλοκληρωμένο, μὲ σύνθεση ἀπλή καὶ μὲ ὁμαλή, μὲ προοδευτικὸ ρυθμὸ, ἀνέλιξη. Ὑπάρχουν τρεῖς φάσεις : ἡ θρηνωδία, ἡ ἐξανάσταση, ἡ ἀπελπισία· μεταξὺ τοῦ προλόγου, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ θρηνωδία (1 - 14) καὶ τοῦ ἐπιλόγου, ποῦ ἐκφράζει τὴν ἀπελπισία (51 - 60), ἡ ἐξανάσταση ἀναπτύσσεται μὲ ἀνεση (15 - 50) μὲ τρεῖς ἀναβαθμούς : ἀηδία γιὰ τὴν ποίηση καὶ ἔκκληση στὸ ἔγκλημα (15 - 26)· ἀναθεματισμὸς τοῦ αἰῶνα (27 - 38)· ἀναθεματισμὸς τῆς Νέμεσης (39 - 50). Σύνθεση κατὰ συνέπεια, εὐκόλη, ἄνετη, συμμετρικὴ, ἁρμονικὴ. Τὸ χειρόγραφο, καθὼς τὸ παραδίδει ἡ παράδοση, εἶναι αὐτὴ τῆ φορὰ ἱκανοποιητικὸ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀκολουθήσουμε τοὺς κριτικούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν προτείνει διαγραφὰς» (Tibulle, Elegies, Paris, 1968, σελ. 98).

Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΛΕΓΕΙΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

«Sic mihi servitium video dominamque paratam»

- Κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ εἶμαι μιᾶς γυναίκας τώρα σκλάβος!
ἐλευθερία, χαιρε, τῶν προγόνων μου! Σκληρὴ ἢ σκλαβιά εἶναι!
Εἶμαι δεμένος μὲ δεσμά, πού, ἀλλοίμονό μου, ὁ Ἔρωσ δὲν λείπει
νὰ χαλαρώσει οὐδὲ στιγμὴ. Δὲν ξέρω ἐγὼ ποῖο λάθος τώρα
5 ἢ πλάνη μου πληρώνω ὁ ἄθλιος. Μὲ καφαλίζει ἀπὸ παντοῦθε.
Καίομαι! Μακρὰ μου οἱ ἐμπρηστικοὶ δαυλοὶ σου ἄς μείνουν! ¹
πόνους τόσο σκληροὺς παρὰ νὰ ὑποφέρω, ὦ, κάλλιο νᾶμουν πέτρα
ἐπάνω στὸ βουνό. Βράχος ἄς ἦμουν κάλλιο νὰ μὲ δέρονται,
οἱ ἄνεμοι οἱ ἀνελέητοι τὸ ἄγριο νὰ μὲ δέρνει κῶμα
10 τῆς θάλασσας ἀκόμη αὐτῆς, τὰ πλοῖα, μὲ μιᾶς, πού καταπίνει.
Πικρὴ εἶναι ἡ μέρα μου καὶ ἡ νύχτα μου πικρότερη ἀκόμη.
Ἐπὶ χολὴ πικρὴ εἶναι ποτισμένες οἱ στιγμὲς μου πλέον τώρα.
Τίποτε ἀπὸ τίς ἐλεγείες μου δὲν ἔχω νὰ προσμείνω
οὐδὲ κ' ἀπ' τὸν Φοῖβο Ἀπόλλωνα τοὺς στίχους μου πού ἐμπνέει.
15 Εἶναι ὁ χρυσός. Χρυσὸ ἀπαιτεῖ τὸ ἀπλωμένο τῆς τὸ χέρι.
Ἄν νὰ συντρέξετε ἓναν ἐραστήν, ὦ Μοῦσες, δὲν μπορείτε
τότε μακρὰ ἀπὸ ἐμέ! Δὲν σᾶς τιμῶ τραγούδια τοῦ πολέμου
γιὰ νὰ μοῦ ὑπαγορεύετε ἢ πῶς τοὺς δρόμους νὰ χαράζω

1. Ὁ Μαρτιάλης κάνει ὑπαινιγμὸς στὸ στίχο αὐτὸ (14.193,1): «Ussit amatorem Nemesi lascina Tibullum».

- τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σελήνης (τάτια της πού πίσω στρέφει πάλι,
20 τὸ δίσκο της ὡς συμπληρώσει). Ἀυτὰ σπουδαῖα δὲν εἶναι, Μοῦσες!
Νὰ συγκινήσετε τὴ φίλη μου, ἤθελα. Δὲν ἀπομένει τώρα
ὁ φόνος ἀρέξ και τὸ ἔγκλημα. Ἀυτὰ θὰ προμηθεύουν
ὅ,τι μοῦ χρειάζεται, ὥστε στὴ θύρα της νὰ μὴν προσμένω
μάταια. Ἀκόμη τῶν ναῶν τοῦς τοίχους θὰ σιλήσω.
- 25 Τὴν Κύπριδα θὰ πολεμήσω, πρῶτα αὐτή! Αὐτὴ μὲ στρέφει
σὲ κόρη ἀρπακτικὴ. Τὰ ἱερόσυλά μου θὰ αισθανθεῖ τὰ χέρια.
᾽Ω, ἄς ἔχει ἄθλια τύχη αὐτὸς πού πράσινα σμαράγδια πάντα
συναῖζει και λευκὸ μαλλί, βαμμένο ἀπ' τῆς Τύρου τὴν πορφύρα.
Τὴν ἀπληστία τῶν νέων κορασιῶν προκάλεσε. Κι ἀκόμη
- 30 τὰ ὑφάσματα τῆς Κῶς¹, τῆς Ἐρυθρῆς θαλάσσης τὰ κοχύλια
τὸ νοῦ τοῦς πῆραν. ᾽Ω τότε τὸ κλειδί στοῦ κλειστοῦ ἢ θύρα
αἰσθάνθη, ὁ σκύλος ἄρχισε φρουρὸς νὰ στέκει στοῦ κατώφλι.
Μὰ ὡς προσκομίσεις τὸ «ποσό», ἢ φρουρά, εἰθύς, θὰ ἀποχωρήσει,
ἀνίσχυρο θὰ γίνει τὸ κλειδί, ὁ σκύλος θὰ σιγήσει.
- 35 Ἄλλοι και τρισαλλοὶ! Τὴν ὁμορφιὰν ὁ ἔρωτας σὰν δώσει
σὲ μιὰ φιλόργουρη, πλῆθος κακὰ θὰ σπεύσει νὰ προσθέσει.
Τὰ δάκρυα πηγάζουν ἀπ' αὐτό, ἢ ἀφορμὴ εἶναι τῶν ἐρίδων,
γι' αὐτὸ κι' ὄλοῦθε, ὁ ἔρωτας δυσφημημένος εἶναι πάντα.
Μὰ σύ, πού στοῦς φτωχοῦς τοῦς ἐραστῆς κλείνεις, μὲ βιά, τὴ θύρα,
- 40 ἢ φωτιά, ὁ ἄνεμος, μὲ μιᾶς, εἶθε τὸν πλοῦτο σου νὰρπάξουν.
Οἱ νέοι ἄς παρακολουθοῦν, ὄλο χαρά, τίς φλόγες τότε
και στὴ φωτιά νερὸ κανεῖς ἄς μὴν βιαστεῖ ποτὲ νὰ ρίξει.
Κι' ἂν ἴσως ἔρθει ὁ θάνατος εἶθε νὰ μὴν βρεθεῖ κανένα
πού θὰ θρηνήσει ἢ προσφορὰ θὰ κάμει στὴ σορὸ σου.
- 45 Ἐκείνη ἀντίθετα καλὴ πού θὰ δειχεῖ — φιλόργουρη ὄχι —
εἶθε νὰ φθάσει τὰ ἑκατό. Θὰ τὴν θρηνήσουν σὰν πεθάνει
και κάποιος γέροντας τοῦς παλαιοῦς τιμώντας ἔρωτῆς του,
στεφάνια ὅσο θὰ ζεῖ στοῦ μνήμα της θὰ φέρει και θὰ λέγει
ὡς θὰ μακραίνει ἐκεῖθε: «εἰρηρικὰ κοιμήσου· ἦσυχη νάσαι
- 50 ἢ γῆ ἄς σκεπάζει ἀνάλαφρα τὰ λείψανά σου, ἀγαπημένη!»
Ἡ ἀλήθεια εἶναι αὐτὴ πού λέω· ἀλλὰ τί ὠφελεῖ ἢ ἀλήθεια;
᾽Ορος μοῦ θέτει αὐτὴ και πρέπει νὰ ὑποκύνω πέρα ὡς πέρα.
Μοῦ παραγγέλλει τῶν προγόνων μου τὸ σπῆτι νὰ πουλήσω.
Μὴν ἀντιδράτε, ὦ Λάρητες· ὑποταχθῆτε σ' ὅ,τι προστάζει ἢ φίλη.

1. Πρόκειται γιὰ ὑφασμα ἀπὸ διαφανὲς μετάξι, πολὺ τοῦ συρμοῦ στὴ Ρώμη τὸν Α' αἰῶνα στοῦς ἐλαφροῦς κοσμικοῦς κύκλους (Ὁράτιος, Sat, 1,2,101. Σενέκας, De ben. 7,9,5).

- 55 *Τὰ δηλητήρια τῆς Μήδειας καὶ τῆς Κίρκης, ἀκόμη κι' ὄλα
τὰ πικροβότανα ποὺ ἢ πλούσια γῆ γεννᾷ τῆς Θεσσαλίας,
τὸ ὕγρὸ, τέλος, ποὺ ἀπ' τὰ πλευρὰ τῶν ἑξαλλων ρέει φοράδων,
— τὴν ἐποχὴ ποὺ ἢ Κύπριδα τὰ ἄγρια ἐρεθίζει τὰ κοπάδια —
ἀνίσως καὶ δὲ στέρξει ἢ Νέμεση εὐμενῆς σὲ μὲ νὰ γίνεις,
60 εἶμαι ἑτοιμὸς νὰ πιῶ — κι' ὄσα προσθέσει ἀκόμη ἢ ἴδια!*

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ - ΚΡΙΤΑΙ, ΒΡΑΒΕΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΙΚΩΝ

I

Τὴν ὄλην ὀργάνωσιν καὶ προετοιμασίαν τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπεφορτίζοντο ὁ ἐπώνυμος ἄρχων διὰ τὰ ἐν Ἀστει Διονύσια καὶ ὁ ἄρχων βασιλεὺς διὰ τὰ Λήναια ¹. Αὐτοὶ συνεπῶς ἔπρεπε νὰ φροντίσουν διὰ τὴν ἔγκαιρον ἐπιλογὴν τῶν δραματικῶν ἔργων, τὴν ἐκλογὴν χορηγῶν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν χορευτῶν. Εἰς τὸν ἐπώνυμον ἄρχοντα ἢ τὸν ἄρχοντα βασιλέα ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπευθυνθοῦν οἱ ποιηταὶ ², οἱ ὅποιοι ἐπεθύμουν νὰ συμμετάχουν εἰς τοὺς δραματικοὺς ἀγῶνας· οἱ ἄρχοντες ἀνεγίνωσκον τὰ θεατρικὰ ἔργα ποὺ τοὺς ὑπεβάλλοντο καὶ τελικῶς προέκρινον τὰ πληροῦντα περισσότερον τοὺς ἀπαραιτήτους ὄρους.

Οἱ ποιηταὶ ἅμα τῇ ἐγκρίσει τοῦ ἔργου τῶν ὄφειλον νὰ ζητήσουν χορὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν χορηγόν, ὅστις θὰ ἀνελάμβανε τὴν σχετικὴν δαπάνην. Προφανῶς τὸ καθήκον τοῦ ἐκάστοτε ἄρχοντος, ἐν προκειμένῳ, ἦτο λεπτὸν καὶ δυσχερές· παράπονα ἠγείροντο συχνὰ ὑπὸ τῶν δραματογράφων καὶ δὲν ἦτο σπάνιον τὸ φαινόμενον τῆς εὐνοιοκρατίας. Κατὰ κανόνα ὅμως ἐξελέγοντο τὰ καλύτερα ἔργα, ἐὰν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ἀλλεπάλληλον συμμετοχὴν εἰς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις ἔργων τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου.

Πολλάκις ἐπαρουσιάζετο τὸ φαινόμενον, κατὰ τὸ ὅποιον, εἰς νέος ποιητῆς διὰ διαφόρους λόγους ὑπέβαλλε τὸ ἔργον του ὑπὸ ἀλλότριον ὄνομα ³,

1. Βλ. Γ. Μαρκαντωνάτου, Αἱ ἐν Ἀθήναις Διονυσιακαὶ ἑορταὶ καὶ δραματικαὶ παραστάσεις, «Παρνασσός», ΙΔ', 1972, σελ. 411 καὶ 417.

2. Ἡ πληροφορία μερικῶν σχολιαστῶν (πβ. Ἀριστοφ., Νεφ. 510, 530, σχόλια) ὅτι ὁ ποιητῆς ἔπρεπε νὰ εἶχε συμπληρώσει τὸ τριακοστὸν ἢ τεσσαρακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, διὰ νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα νὰ διαγωνισθῇ, φαίνεται μᾶλλον ἀβάσιμος. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἤρχισε νὰ λαμβάνῃ μέρος εἰς τοὺς δραματικοὺς ἀγῶνας ἀπὸ 26 ἐτῶν (βλ. Βίον Εὐριπ.).

3. Ὁ Ἀριστοφάνης ὑπέβαλλε πρὸς κρίσιν τὰ πρῶτα ἔργα του ὑπὸ τὸ ὄνομα «Καλλίστρατος» (πβ. Ἀριστοφ., Νεφ. 531, σχόλια).

καὶ μάλιστα μερικοὶ δόκιμοι δραματογράφοι δὲν ἐδίσταζον νὰ ἐκχωροῦν τὰ ἔργα των εἰς τοὺς υἱοὺς ἢ ἄλλους συγγενεῖς των ¹. Ἄλλοι πάλιν ποιηταὶ ἐξεμεταλλεύοντο τὸ ταλέντον των διὰ σκοποὺς βιοποριστικούς· λέγεται π.χ. ὅτι ὁ κωμικὸς Πλάτων ἐπώλει τὰ ἔργα του εἰς διαφόρους φιλοδόξους πλουσίους, καὶ οὕτω ἀπέκτησε σημαντικὴν περιουσίαν ².

Εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις ὁ πραγματικὸς ποιητὴς συνήθως ἀπεκαλύπτετο, ἀλλὰ ὁ ἄρχων ἀνεγνώριζε μόνον τὸ ὄνομα ἐκείνου, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπεβλήθη τὸ δραματικὸν ἔργον· συνεπῶς καὶ ἐπὶ τῶν ἀναμνηστικῶν πλακῶν θὰ ἀνεγράφοντο ἐνίοτε τὰ ὀνόματα τῶν μὴ αὐθεντικῶν συνθετῶν τῶν ἔργων, καὶ ὡς ἐκ τούτου εὐκόλως ἠδύνατο νὰ δημιουργηθῇ σύγχυσις.

Τὴν δαπάνην διὰ τὴν συγκρότησιν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ χοροῦ ἀνελάμβανεν ὁ χορηγός· ἐπομένως ὁ ποιητὴς, ὁ ὁποῖος ἐπετύγχανε συμμετοχὴν εἰς τὸν δραματικὸν ἀγῶνα, ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσῃ χορηγόν. Ὡς γνωστὸν ἡ χορηγία ἦτο μία τῶν λειτουργιῶν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ ὁποία οὐχὶ σπανίως παρεῖχε τὴν εὐκαιρίαν εἰς τοὺς φιλοδόξους Ἀθηναίους πλουσίους νὰ ἐπιδείξουν τὸν πλοῦτον των καὶ νὰ ἐπιδιώξουν εὐνοίαν καὶ δημοτικότητα μετὰ τῶν συμπολιτῶν των. Ὁ ἐπώνυμος ἄρχων ἅμα τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων του κατ' Ἰούλιον ³ ἐκάστου ἔτους ὥριζε τοὺς χορηγούς· ὅλοι οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι πολῖται μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 20οῦ ἔτους ἠδύνατο νὰ ἐπιφορτισθοῦν κατὰ σειρὰν τὰ βάρη τῆς χορηγίας. Βραδύτερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅτε ἐπῆλθε καὶ οἰκονομικὴ κατάρρευσις τῶν Ἀθηναίων, καθωρίσθη διὰ νόμου ἡ ἀνάληψις τῆς τοιαύτης δαπάνης ὑπὸ δύο ⁴ συγχρόνως Ἀθηναίων πολιτῶν.

Ἄλλὰ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. τὸ σύστημα τῆς χορηγίας κατηργήθη· τῶρα ἀνατίθεται ὑπὸ τῆς πολιτείας εἰς ἓνα εὐπορον πολίτην ἡ ἐντολὴ νὰ μεριμνήσῃ διὰ τὴν διοργάνωσιν τῶν θεατρικῶν καὶ ἄλλων ἐκδηλώσεων, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀνέγερσιν τριπόδων καὶ ἄλλων μνημείων νικῶν. Οὗτος ἐκαλεῖτο ἄ γ ω ν ο θ έ τ η ς καὶ ἡ θητεία του ἦτο ἐνιαύσιος. Ἀναμφιβόλως συνέβαλλε καὶ τὸ δημόσιον ταμεῖον εἰς τὰ ὑπέρογκα βάρη τῶν ἐξόδων, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερον ποσὸν κατεβάλλετο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Τὸ καθιερωθὲν νέον σύστημα φαίνεται ὅτι διήρκεσε μέχρι καὶ τοῦ πρώτου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνος, ὅτε ἐγίνε κάποια προσπάθεια ἐπαναφορᾶς ⁵ τῆς παλαιᾶς χορηγίας.

Κατὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν, ποῦ ἐπεκράτει ἡ λειτουργία τῆς χορηγίας, ἕκαστος ποιητὴς ὥριζετο διὰ κλήρου εἰς ἀντίστοιχον χορηγόν· συνε-

1. Ὁ Σοφοκλῆς προσέγραψε μερικὰς τραγωδίας του εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ του Ἰοφῶντος (πβ. Ἀριστοφ. Βάτρ. 73, σχόλια).

2. Βλ. Λεξ. Σουίδα, λ. Ἀρκάδας μμούμενοι.

3. Πβ. Ἀριστοτ., Ἀθην. Πολιτ. c 56.

4. Ἀριστοφ., Βάτρ. 406, σχόλια.

5. Corp. Inscr. Attic. iii, 78, 79, 83 καὶ 84.

πῶς ἡ ἐπιτυχία τοῦ δραματογράφου ἐξηρεῖτο κατὰ μέγα ποσοστὸν καὶ ἀπὸ τὰς διαθέσεις τοῦ ἐκάστοτε χορηγοῦ· συχνὰ γενναιόδωροι καὶ φιλόδοξοι χορηγοὶ ἐξησφάλιζον τὴν νίκην εἰς ἀσήμους ποιητὰς, ἐνῶ ἀντιθέτως φιλάργυροι καὶ δύστροποι χορηγοὶ ἦσαν ἡ αἰτία ἀποτυχιῶν καὶ μεγάλων δραματογράφων ἀκόμη.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἕκαστος χορηγὸς μὲ τὸν ἀντίστοιχον ποιητὴν ἦσαν ὑποχρεωμένοι ν' ἀρχίσουν τὴν σχετικὴν προεργασίαν διὰ τὴν παρουσίαν τῶν ἔργων. Ἡ πρώτη τῶν μέριμνα ἦτο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν συνεργασίαν ἐγκρίτων ὑποκριτῶν· ὡς φαίνεται κατὰ τὴν προαισχύλειον ἐποχὴν τὸν ρόλον τοῦ ὑποκριτοῦ ἀνελάμβανεν ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ¹. Βραδύτερον, ὅτε εἰσῆχθη καὶ δευτερός ὑποκριτής, ἕκαστος ποιητὴς συνήθως ἔμεριμνα δι' ἀνεύρεσιν ἠθοποιῶν. Βεβαίως μετὰ τὴν ἐπίσημον καθιέρωσιν τῶν δραματικῶν ἀγώνων καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν ἠθοποιῶν, ὁ πρωταγωνιστὴς τοῦ ἔργου ἐξελέγετο ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος, καὶ αὐτὸς μὲ τὴν σειρὰν τοῦ ἐξέλεγε τοὺς συνεργάτας του ².

Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἡ συμβολὴ τοῦ ἠθοποιῶν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν ἐνὸς δράματος ἀπέβη τόσον πολύτιμος, ὥστε πολλοὶ ποιηταὶ ἔγραφον θεατρικὰ ἔργα κατάλληλα διὰ συγκεκριμένον ὑποκριτὴν ³. Μάλιστα πολλάκις ἐξεφράζοντο παράπονα ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ χορηγῶν, διότι τοὺς ἔλαχον κατωτέρας ποιότητος ἠθοποιοί, καὶ οὐχὶ σπανίως ἀπέδιδον τὴν ἀποτυχίαν τῶν εἰς τὴν ἀνικανότητα τῶν ὑποκριτῶν. Διὰ τοῦτο ἕνα νέον σύστημα υἱοθετήθη· τῶρα κάθε δραματικὴ τριλογία δὲν διδάσκεται μὲ τὸν ἴδιον ἠθοποιόν, ἀλλὰ οἱ ἠθοποιοὶ καὶ τῶν τριῶν διαγωνιζομένων ποιητῶν ἐναλλάσσονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἐμφανισθοῦν ἅπαντες ἐξ ἴσου εἰς ὅλα τὰ διαγωνιζόμενα δράματα ⁴.

Ἡ ἴδια διαδικασία διανομῆς τῶν ὑποκριτῶν ἐπεκράτει καὶ κατὰ τὰς παραστάσεις κωμικῶν ἔργων· ἐδῶ μάλιστα τὸ πρᾶγμα καθίσταται εὐκολώτερον, δεδομένου ὅτι ἕκαστος κωμωδιογράφος συμμετεῖχεν εἰς τὸν διαγωνισμόν μὲ μιαν μόνον κωμῶδιαν, οἱ διαγωνιζόμενοι δὲ ἦσαν ἀρχικῶς τρεῖς καὶ βραδύτερον πέντε.

Μετὰ τὴν διανομὴν τῶν ὑποκριτῶν καὶ ὀργανοπαικτῶν, ἕκαστος χορηγὸς μὲ τὸν ἀντίστοιχον ποιητὴν τοῦ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν συγκρότησιν καὶ ἐκγύμνασιν τοῦ χοροῦ· ἦτο ἐπίσης ἠναγκασμένος νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ εἰδικὸν οἶκημα διὰ τὰς σχετικὰς δοκιμασίας. Τὴν ἐκγύμνασιν

1. Ἀριστοτ., Ρητορ. iii, I. Ἐπίσης βλ. Βίον Σοφοκλέους, 6.

2. Δημοσθ., Περὶ στεφ. § 262.

3. Πβ. Βίον Σοφοκλέους, 8: «... καὶ πρὸς τὰς φύσεις αὐτῶν (δηλ. τῶν ὑποκριτῶν καὶ χορευτῶν) γράψαι τὰ δράματα...».

4. Corp. Inscr. Attic. ii, 973.

τῶν χορευτῶν ἀνελάμβανε κατ' ἀρχὰς ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο διδάσκαλος¹ καὶ τὸ παρουσιαζόμενον ἔργον διδασκαλία. Βραδύτερον ὁμοῦς ἐδημιουργήθη ἴδιον ἐπάγγελμα διδασκάλου, ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ σημερινοῦ σκηνοθέτου.

Ὁ διδάσκαλος ἐβοηθεῖτο συνήθως ἀπὸ τὸν ὑποδιδάσκαλον· ἔτσι τὸν ποιητὴν ὑποκατέστησαν εἰδικοί ἐπαγγελματίαι διδασκαλοὶ, τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ κατέστη πλέον ἀπαραίτητος διὰ τὴν ὀρθὴν ἐκπαίδευσιν τῶν χορευτῶν. Πολλοὶ τοιοῦτοι διδασκαλοὶ ἐγίναν διάσημοι² διὰ τὴν τέχνην τῶν καὶ ἀπέκτησαν μεγάλην περιουσίαν. Προφανῶς καὶ ὁ μισθὸς τοῦ διδασκάλου παρείχετο ὑπὸ τοῦ χορηγοῦ.

Ἐκεῖνος ποῦ ἀνελάμβανε μίαν χορηγίαν δὲν ἦτο μόνον ὑποχρεωμένος νὰ καλύψῃ τὰ ἐξοδα τῶν χορευτῶν, ἀλλὰ υπεβάλλετο καὶ εἰς ἄλλας προσθέτους δαπάνας· ἐπλήρωνε τὸν προγυμναστήν τοῦ χοροῦ, ἐφρόντιζε διὰ τὴν ἀγορὰν καταλλήλων ἐνδυμάτων διὰ τὰ μέλη τοῦ χοροῦ, καὶ παρείχεν ἀνάλογον μισθὸν εἰς τοὺς ὄργανοπαίκτας καὶ τὰ ἄλλα βωβὰ πρόσωπα τῶν δραμάτων. Ὑπολογίζεται ὅτι τὰ ἐξοδα ἐνός τραγικοῦ χοροῦ ἀνῆρχοντο συνήθως εἰς τριάκοντα μνᾶς, ἦτοι περὶ τὰς τριάκοντα χιλιάδας σημερινᾶς δραχμᾶς.

Εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ὁ ἀρμόδιος ἄρχων διεπίστωνεν ὅτι ὁ χορηγὸς ἔπραττε πλημμελῶς τὸ καθῆκον του, εἶχε δικαίωμα ἐπιβολῆς ἀναλόγου προστίμου. Βεβαίως τοιαῦται περιπτώσεις σπανίως ἐνεφανίζοντο, διότι κατὰ κανόνα οἱ χορηγοὶ δὲν ἐφείδοντο χρημάτων, διὰ τὴν ὅσον δυνατὸν λαμπρότεραν ἐμφάνισιν τοῦ χοροῦ καὶ τὴν ἀπόσπασιν τῆς νίκης. Λέγεται μάλιστα ὅτι πολλοὶ τοιοῦτοι γενναϊόδαροι χορηγοὶ κατέρρευον ἐν τῇ κυριολεξίᾳ οἰκονομικῶς ἀπὸ τὰς ὑπερόγκους δαπάνας κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἑορτῶν³. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἀρκετοὶ Ἀθηναῖοι πολῖται ὄφειλον τὴν δημοτικότητά των κατὰ κύριον λόγον εἰς τοιαύτας γενναιοδωρίας, ὅτε ἀνελάμβανον χορηγίαν⁴.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς προετοιμασίας καὶ ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἑορτῆς ἐλάμβανε χώραν εἰς τὸ Ὠδεῖον⁵ ὁ λεγόμενος «Προάγων». Κάθε τραγωδιογράφος, ποῦ ἐπρόκειτο νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὸν δραματικὸν ἀγῶνα, ἀνῆρχετο ἐπὶ τῆς σκηνῆς μαζὶ μὲ τὸν χορηγόν, τοὺς χορευτὰς καὶ τοὺς ὑποκριτὰς· ὅλοι ἔφερον στεφάνους εἰς τὰς κεφαλὰς καὶ ἐπαρουσιάζοντο ἐν παρε-

1. Βλ. Λεξ. Σουίδα, λ. διδάσκαλος.

2. Δημοσθ., Κατὰ Μειδ. § 58 καὶ 59.

3. Ἐνθ' ἀνωτ., § 61.

4. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νικίας μέγας μέρος τῆς αἰγλῆς του ἀπέκτησε μὲ τὰς γενναιοδωρίας του ὡς χορηγὸς (πβ. Πλουτ., Νικίας 524 d).

5. Τὸ Ὠδεῖον, ὡς γνωστὸν, εὑρίσκετο νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐγγὺς τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου.

λάσει πρό τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ. Ἐκεῖ τοὺς ἐδίδετο ἡ εὐκαιρία νὰ δώσουν μερικὰς πληροφορίας εἰς τὸν λαὸν διὰ τὰ ἔργα, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ παρουσιάσουν, καὶ τέλος πάντων νὰ διαφημίσουν τοὺς ἑαυτοὺς των. Τὸ ὄλον θέαμα ἦτο πράγματι μεγαλοπρεπές, ἰδίᾳ λόγῳ τῶν ὑποβλητικῶν ἐνδυμασιῶν καὶ τῶν στεφάνων. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Εὐριπίδης μετὰ τὴν ἀγγελίαν τοῦ θανάτου τοῦ ὁμοτέχνου του Σοφοκλέους «αὐτὸν μὲν ἱματίῳ φαιῶ ἦτοι προφυρῶ προελθεῖν, τὸν δὲ χορὸν καὶ τοὺς ὑποκριτὰς ἄστεφανώτους εἰσαγαγεῖν ἐν τῷ προάγωνι, καὶ δακρῦσαι τὸν δῆμον»¹.

Ὅτε ἐφθανεν ἡ ἑορτὴ, καὶ πρό τῆς ἐνάρξεως τῶν δραματικῶν ἀγώνων, ἐχύνοντο χοαὶ πρό τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διονύσου καὶ ἐξεφωνοῦντο ὑπὸ τοῦ κήρυκος τὰ ὀνόματα τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ποὺ εἶχον ἐδεργετήσαι τὸν δῆμον². Ἐπειτα παρήλαννον ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὰ ὄρφανὰ πολέμου, ποὺ εἶχον φθάσει εἰς νόμιμον ἡλικίαν, φέροντα πλήρη ὄπλισμόν³. Πολλάκις μετεφέροντο ἐν πλήρει ἐπισημότητι οἱ φόροι οἱ προερχόμενοι ἐκ τῶν ἄλλων συμμάχων πόλεων καὶ ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ τῆς ὀρχήστρας. Τέλος ἤρχιζον αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις μὲ σειρὰν καθοριζομένην διὰ κλήρου.

Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἑορτῶν συνεκαλεῖτο ὁ δῆμος, διὰ νὰ συζητήσῃ τὴν ὄλην πορείαν τῆς ἑορτῆς. Συνήθως ἐπεβάλλοντο πρόστιμα καὶ ἄλλα εἶδη τιμωριῶν εἰς ὅσους εἶχον ἐκτελέσει πλημμελῶς τὸ καθῆκον των, ἐνῶ ἀντιθέτως ἀπενέμοντο τιμαὶ καὶ εὐχαριστίαι εἰς ἐκεῖνους οἱ ὅποιοι εἶχον ἐπιδείξει προθυμίαν καὶ ἐνδιαφέρον, διὰ τὴν ὅσον τὸ δυνατόν ἄψογον ἐκτέλεσιν τῶν παραστάσεων.

Τὰ δραματικὰ ἔργα ποὺ ἐδιδάσκοντο ἀπὸ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ θεάτρου δὲν ἀνεπιβάζοντο κατὰ κανόνα πάλιν ἐπὶ σκηνῆς· ἄλλωστε τὸ θέατρον ἦτο τόσον εὐρύ, ὥστε ὅλοι σχεδὸν οἱ πολῖται εἶχον παρευρεθῆ εἰς τὴν παράστασιν. Πολλάκις ὅμως ἔργα ἀνεπιτυχῆ ἐπετρέποντο νὰ παρουσιασθοῦν διὰ δευτέραν φορὰν ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπον διεσκευασμένα καὶ περισσότερον τελειοποιημένα⁴. Λέγεται ὅτι ὁ Ἰππόλυτος τοῦ Εὐριπίδου καὶ μερικαὶ κωμῳδαὶ τοῦ Ἀριστοφάνους, ὅπως αἱ Νεφέλαι, ἡ Εἰρήνη καὶ ὁ Πλοῦτος ἐδιδάχθησαν ἐκ δευτέρου ὑπὸ νέαν βελτιωμένην μορφήν. Ἐξαίρεσιν αὐτοῦ τοῦ κανόνος ἀπετέλεσαν τὰ δράματα τοῦ Αἰσχύλου, τὰ ὅποια διὰ νόμου⁵ ἠδύναντο νὰ διδάσκονται ἐλευθέρως καὶ ἀπεριορίστως εἰς ὅλας τὰς ἑορτάς.

Βραδύτερον ὅμως, ὅτε εἶχον ἐκλείψει οἱ διακεκριμένοι τραγωδιογράφοι καὶ τὰ νέα ἔργα ἦσαν κατωτέρας ποιότητος, ἐπετρέπη ἡ διδασκαλία

1. Πβ. Βίον Εὐριπ.

2. Αἰσχ., Κατὰ Κτησιφ., § 48 καὶ 230.

3. Ἐνθ' ἀνωτ., § 153 καὶ 154.

4. Ἀριστ., Ἀθην. Πολιτ. 110 c.

5. Βλ. Βίον Αἰσχύλου.

παλαιότερων επιτυχιών. Παραλλήλως ὅμως ἐπεφέροντο σημαντικαὶ ἀλλοιώσεις εἰς τὰ παλαιὰ ἀριστουργήματα, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἠνάγκασε τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἀναγράψουν¹ ταῦτα ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφήν καὶ νὰ διαφυλάξουν τὸ χειρόγραφον. Προφανῶς τοῦτο ἐδανείσθη ὁ Πτολεμαῖος ὁ τρίτος, διὰ νὰ πλουτίσῃ τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀλεξανδρείας· δυστυχῶς τὸ μὲν πρωτότυπον ἐκράτησεν, ἐπέστρεψε δὲ ἀντίγραφον. Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους ἡ λάμψις τῶν μεγάλων τραγωδιογράφων Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου δὲν ἐμειώθη· πολλάκις ἀναφέρονται ἀναπαραστάσεις ἔργων τῶν καὶ οἱ συγγραφεῖς δὲν παύουν νὰ τοὺς ἐγκωμιάζουσιν. Παραδόξως ὁ Ἀριστοτέλης ἐβάσισε τὴν Ποιητικὴν του κυρίως ἐπὶ τοῦ Σοφοκλέους καὶ εἶτα ἐπὶ τοῦ Εὐριπίδου· φαίνεται δὲ μὴ ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Αἰσχύλου.

II

Ἡ κριτικὴ ἐπιτροπὴ τῶν θεατρικῶν ἔργων εἰς τὰς Ἀθήνας ἀπετελεῖτο κατὰ κανόνα ἐκ πέντε μελῶν, ἡ ἐκλογή τῶν ὀποίων ἐγίνετο ὡς ἀκολουθῶς· ἡ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς ὄλης ἑορτῆς, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῶν θεατρικῶν παραστάσεων, ἕνα μῆνα περίπου πρὸ τῶν ἑορτῶν κατήρτιζε διὰ ψήφου εἰδικὸν προκαταρκτικὸν πίνακα μελῶν προωρισμένων διὰ τὴν κριτικὴν ἐπιτροπὴν. Ὁ κατάλογος οὗτος περιελάμβανεν Ἀθηναίους πολίτας καὶ ἐκ τῶν δέκα φυλῶν.

Τὰ ὀνόματα τῶν πολιτῶν αὐτῶν² ἀνεγράφοντο ἐπὶ εἰδικῶν δελτίων, ποὺ ἐτοποθετοῦντο εἰς δέκα ὑδρίας, αἱ ὅποιαι ἐσφραγίζοντο ἐνώπιον τῶν πρυτάνεων καὶ τῶν χορηγῶν. Οὐδεὶς ἐκ τούτων εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκαλύψῃ τὰ ὀνόματα τῶν πολιτῶν αὐτῶν, προεβλέπετο δὲ ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν διὰ τυχὸν ἀκριτομυθίαν· ἐάν κατὰ τὴν ἐκλογὴν αὐτὴν ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν τὸ κύρος καὶ ἡ παιδείσις τῶν ἐκλεγέντων πολιτῶν, δὲν γνωρίζομεν, ἐλλείψει ἀρχαίων μαρτυριῶν. Εὐνοήτως τὰ πρόσωπα ταῦτα ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἐπαρκῆ μόρφωσιν, ὀρθογωμοσύνην καὶ εὐθυκρισίαν διὰ τὴν δικαίαν καὶ ἀμερόληπτον ἀπονομὴν τῶν βραβείων.

Αἱ ὑδρίαὶ μετεφέροντο εἰς τὸ θέατρον κατὰ τὴν ἐναρξίν τῶν θεατρικῶν παραστάσεων καὶ ὁ ἐκτελὼν χρέη ἄρχοντας, κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἐξῆγεν ἐν ὄνομα ἐξ ἐκάστης τούτων, παρουσίᾳ ὄλων τῶν θεατῶν· οἱ δέκα αὐτοὶ πολῖται ἀπετέλουν τὴν τελικὴν ἐπιτροπὴν καὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος νὰ δώσουν τὸν νενομισμένον ὄρκον³ εὐσυνειδήτου καὶ ἀμερολήπτου κρί-

1. Τὸν σχετικὸν νόμον εἰσηγήθη ὁ Λυκοῦργος.

2. Προφανῶς διὰ νὰ μὴ ἐπηρεασθοῦν ἢ δεκασθοῦν ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ χορηγῶν.

3. Δημοσθ., Κατὰ Μειδ. 17.

σεως, και να καταλάβουν τας προωρισμένας δι' αὐτοὺς θέσεις. Κατὰ τὸ τέλος τῶν δραματικῶν παριστάσεων ἕκαστος τῶν δέκα κριτῶν ἔγραφεν ἐπὶ τινος πινακίδος, κατὰ σειρὰν προτιμήσεως, τὰ ὀνόματα τῶν διαγωνισθέντων και ἔρριπτε ταύτην ἐντὸς μιᾶς ὑδρίας· τέλος ὁ ἄρχων ἐξῆγε πέντε μόνον πινακίδας ἐκ τῆς ὑδρίας αὐτῆς, βάσει τῶν ὁποίων ἀνεκηρύσσοντο οἱ νικηταί.

Ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων τραγωδιογράφων μανθάνομεν ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἀνεδείχθη νικητῆς δεκατρεῖς φορές, ὁ Σοφοκλῆς δεκαοκτὼ και ὁ Εὐριπίδης μόνον πέντε· αἱ συνεχεῖς ἀποτυχίαι τοῦ τελευταίου ὀφείλονται εἰς ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν διηγωνίζετο ἐπ' ἄρκετὰ ἔτη μὲ τὸν Σοφοκλέα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν κάποιαν δυσμένειάν του ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων. Ἐκπληξιν προκαλεῖ ἐπίσης ἡ ἦττα τοῦ Οἰδίποδος Τυράννου τοῦ Σοφοκλέους ὑπὸ τινος κατωτέρας ποιότητος ἔργου, κάποιου Φιλοκλέους, ἀνεψιοῦ τοῦ Αἰσχύλου.

Ἐάν οἱ κριταὶ ἀπένεμον πάντοτε ἀμερόληπτον δικαιοσύνην, δὲν γνωρίζομεν ὅπωςδῆποτε δωροδοκίαι τῶν κριτῶν δὲν θὰ ἐξέλειπον. Ἐκ τοῦ κατὰ Μειδίου λόγου τοῦ Δημοσθένους πληροφορούμεθα ¹ ὅτι ὁ Μειδίας ἐκέρδισε τὴν πρώτην νίκην ὡς χορηγὸς εἰς τὰ ἐν Ἄστει Διονύσια κατόπιν δωροδοκίας τῶν κριτῶν. Ἐξ ἄλλου ἡ ὑποτίμησις πολλάκις ἐνὸς ἀξίου ἔργου ὀφείλετο και εἰς τὴν κακὴν παράστασίν του, ἔνεκα φιλαργυρίας τοῦ χορηγοῦ· οὐχὶ σπανίως δραματικὰ ἔργα μετριωτάτης ἀξίας ἐπεβάλλοντο ἄλλων καλλιτέρων, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ παράστασις τούτων ὑπῆρξεν ἄσφογος και ἡ ἐκτέλεσις τοῦ χοροῦ των λαμπρά. Ἀναφέρεται λ.χ. ὅτι ὁ Νικίας κατίσχυε πάντοτε ὡς χορηγός, διότι διέθετε τεράστια χρηματικὰ ποσὰ διὰ τὴν ὄσον τὸ δυνατὸν ἀρτίαν παράστασιν τῶν ἔργων, ἐνῶ κάποιος ὀνόματι Δικαιογένης ² λόγῳ τῆς φιλαργυρίας του διαρκῶς ἦττάτο· συνεπῶς ὁ ποιητῆς ποὺ εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ συνεργασθῆ μὲ τὸν τελευταῖον τοῦτον ἐλαχίστας ἐλπίδας προκρίσεως εἶχε.

Ὅπωςδῆποτε ἡ κρίσις τῆς ἐπιτροπῆς ἐπηρεάζετο και ὑπὸ τῶν ἐπιδοκιμασιῶν ἢ ἀποδοκιμασιῶν τοῦ ἀκροατηρίου, και πολλάκις ἴσως κατηνύνετο ὑπ' αὐτοῦ. Ὅτε λ.χ. ἐτελείωσεν ἡ παράστασις τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους, λέγεται ³ ὅτι οἱ θεαταὶ ἐχειροκρότησαν ὑπὲρ τὸ δέον τὸ ἔργον και ἀπήτησαν διὰ βοῆς εὐνοϊκὴν ψῆφον ὑπὲρ αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς κριτάς. Ὁ φιλόσοφος Πλάτων ⁴ πολλάκις ἐπέκρινε τὴν τάσιν αὐτὴν τοῦ ἀκροατηρίου, ἡ ὁποία εἶχε καταντήσει εἰς τινὰς περιπτώσεις δεσμευτικὴ ἐπὶ τῆς ἐλευθέρως κρίσεως τῶν ὀριζομένων ἐκάστοτε κριτῶν.

Μετὰ τὸ πέρας τῶν δραματικῶν παραστάσεων και τὴν τελικὴν ἀπό-

1. Ἐνθ' ἀνωτ., § 5, 17 και 65.

2. Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἰσαίου (ν. 36).

3. Αἰλ., Ποικιλ. Ἱστορ. ii, 13.

4. Νόμ. 659 a-c και 700 c - 701 a.

φασιν τῶν κριτῶν ὁ ἐπώνυμος ἄρχων¹ ἐκάλει τοὺς νικητὰς — ποιητὴν καὶ χορηγόν, καὶ τοὺς ἐστεφάνωνεν ἐνώπιον τοῦ πλήθους μὲ στεφάνους ἐκ κισσοῦ· ἐὰν ἡ πολιτεία ἐχάριζε καὶ εἰδικὸν ἀναμνηστικὸν τρίποδα εἰς τὸν θριαμβευτὴν χορηγόν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένον. Τοιοῦτοι τρίποδες ἀπενέμοντο εἰς τοὺς νικητὰς τῶν διθυραμβικῶν ἀγώνων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἕκαστος χορηγὸς ἐξεπροσώπει καὶ ἀπὸ μίαν φυλὴν². Συνεπῶς ὁ χορηγούμενος εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις τρίπους ἀνῆκεν οὐσιαστικῶς εἰς τὴν ἀντίστοιχον φυλὴν, ἐκ τῆς ὁποίας προήρχετο ὁ νικητὴς χορηγός³.

Οἱ ποιηταὶ ἐλάμβανον ὡς βραβεῖον, τοῦλάχιστον μετὰ τὴν ἐπίσημον καθιέρωσιν τῶν δραματικῶν ἀγώνων, ἓνα ὄρισμένον χρηματικὸν ποσὸν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας· γνωρίζομεν ὅτι ὁ ρήτωρ καὶ πολιτικὸς Λυκούργος καθιέρωσε τοιαῦτα χρηματικά βραβεῖα διὰ τοὺς νικητὰς τῶν διθυραμβικῶν ἀγώνων εἰς τὸν Πειραιᾶ. Ὁ πρῶτος κατὰ σειρὰν νικητὴς ἐλάμβανε δέκα μνᾶς, ὁ δεῦτερος ὀκτὼ καὶ ὁ τρίτος ἕξ⁴. Κάτι ἀνάλογον ἴσως θὰ συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς νικητὰς τῶν δραματικῶν ἀγώνων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τίτλον τοῦ νικητοῦ, οὗτος ἀπενέμετο εἰς τὸν πρῶτον, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίτευξις δευτέρας θέσεως ἦτο ἄρκετὰ τιμητικὴ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐπιλογή τοῦ ἔργου ἑνὸς δραματογράφου, διὰ νὰ παρουσιασθῇ ἀπὸ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐθεωρεῖτο μεγάλη ἐπιτυχία ἀνεξαρτήτως τῆς τελικῆς κρίσεως.

Ὁ Ἀριστοφάνης εἰς πολλὰ μέρη τῶν κωμωδιῶν του, ἄλλοτε κατ' ἄμεσον καὶ ἄλλοτε κατ' ἔμμεσον τρόπον ἀπευθύνεται εἰς τοὺς Ἀθηναίους κριτὰς καὶ ζητεῖ εὐνοϊκὴν ὑπὲρ αὐτοῦ κρίσιν⁵, ἀλλὰ καὶ οἱ ποιηταὶ τραγικῶν ἔργων προσεπάθουν νὰ ἀνταποκρίνωνται ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν Ἀθηναίων, διὰ νὰ ἐπιτύχουν τιμητικὴν διάκρισιν.

Διακεκριμένοι δραματογράφοι ἔχαιρον μεγάλης ὑπολήψεως μετὰ τῶν συμπατριωτῶν των καὶ πολλὰκις ἀπέκτων τόσον κῦρος, ὅσον οἱ ἔγκριτοι τῶν ρητόρων καὶ τῶν πολιτικῶν· δι' αὐτὸ οἱ νικηταὶ κατὰ τοὺς δραματικούς ἀγῶνας δὲν ἤρκοιντο μόνον εἰς τὴν προσωρινὴν αἴγλην τῆς νίκης των, ἀλλ' ἐφρόντιζον νὰ καταστήσουν ταύτην αἰωνίαν. Ἀλλὰ καὶ οἱ νικηταὶ χορηγοὶ ἀπῆλθον μεγάλης τιμῆς διὰ τὴν νίκην των, τὴν ὁποίαν καθίστων ἀθάνατον διὰ τῆς τοποθετήσεως εἰς περιόπτους θέσεις μαρμαρίνων ἀναμνηστικῶν πλακῶν· ἐπὶ τῶν πλακῶν τούτων ἐσκαλίζοντο συνήθως διάφορα ἐμβλήματα⁶ συναφῆ πρὸς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις, ἢ σκηναὶ περιλαμβάνουσαι Σιληνοὺς ἢ τὸν Διόνυσον. Ἐπ' αὐτῶν ὡσαύτως ἐχαράσσετο ἐπι-

1. Ἀριστοτ., Ἀθην. Πολιτ. 217 a.

2. Πβ. τὰ μνημεῖα τοῦ Λυσικράτους καὶ Θρασύλλου.

3. Πλάτ., Ἀλκίφρ. ii, 3.

4. Πλουτ., Περὶ τῶν δέκα ρητ. 842 a.

5. Πβ. Θεσμοφ. 1154 κέξ. Ὀρνιθ. 1101 κέξ. Εἰρ. 765 κέξ.

6. Προσωπίδες, στέφανοι νίκης κ.ά.

γραφὴ περιέχουσα τὸ ὄνομα τοῦ χορηγοῦ, τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος. Βραδύτερον προσετέθη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πρωταγωνιστοῦ.

Ἄλλὰ ἐκτὸς αὐτῶν τῶν ἰδιωτικῶν ἀναμνηστικῶν πλακῶν, καὶ ἡ Πολιτεία ἐμερίμνα διὰ τὴν ἀνάγεσιν περικαλλῶν λιθίνων μνημείων ταῦτα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τρεῖς τάξεις. Εἰς τὴν πρώτην περιλαμβάνονται πλάκες ἀναγράφουσαι τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν νικητῶν μᾶς ἑορταστικῆς ἐκδηλώσεως· συνήθως προηγοῦνται οἱ χοροὶ τῶν ἐφήβων, ἀκολουθοῦν ἐκεῖνοι τῶν ἀνδρῶν καὶ τέλος ἡ κωμῳδία καὶ τραγῳδία. Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν ὑπάγονται μνημεῖα ἀφιερωμένα ἀποκλειστικῶς εἰς ἓν εἶδος διαγωνισμοῦ τῆς ἑορταστικῆς ἐκδηλώσεως¹. Τέλος εἰς τὴν τρίτην τάξιν περιλαμβάνονται μνημεῖα, φέροντα μακροὺς καταλόγους τραγῳδῶν ἢ κωμῳδῶν καὶ ἄλλων ποιητῶν συνοδευομένων μὲ τὰς νίκας τοῦ ἔδρουσαν κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴν τῶν σταδιοδρομίαν.

Ἐξ αὐτῶν τῶν μνημείων φαίνεται ὅτι ἠρύσθη ὁ Ἄριστοτέλης διὰ τὴν σύνταξιν τῶν γνωστῶν ἔργων τοῦ Νίκαι Διονυσιακαὶ καὶ Διδασκαλίας. Βραδύτερον ὁ Ἄλεξανδρινὸς γραμματικὸς Καλλίμαχος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἄριστοτέλους καὶ τῆς σχολῆς του συνέθεσεν ἴδιον παρεμφερὲς βιβλίον τοῦτο ἐχρησίμευσεν ὡς πρώτη πηγὴ εἰς τὸν γραμματικὸν Ἄριστοφάνη, ἐκ τῆς ἐργασίας τοῦ ὁποίου διεσώθησαν μερικὰ ἀποσπάσματα².

1. Π.χ. τραγῳδιῶν, κωμῳδιῶν κλπ. Εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν ποιητῶν, οἱ τίτλοι τῶν δραμάτων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἠθοποιῶν.

2. Μέγα ἔτυμολ., λ. πίναξ.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Ι. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΥ

ΚΑΙ ΑΛΛΗ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΟΣ ΛΕΞΙΣ

Σε ένα παλαιότερο τεύχος του «Παρνασσού» (τόμ. 1969, σελ. 407), είχα ανακοινώσει την άθησαύριστη λέξι «Υπονόβολον» που είχα συναντήσει σε ένα τσακωνικό έγγραφο. Σε μία τελευταία επίσκεψί μου στο Λεωνίδιο, την πρωτεύουσα της Τσακωνιάς, άλIEυσα από συνομιλητή μου την λέξι «Κορδομίρι» με την έννοια της άμπάρας που άσφαλίζει εσωτερικώς την έξώπορτα.

Άπό μία πρόχειρη έρευνά μου στα κυριότερα λεξικά της ελληνικής γλώσσας, διεπίστωσα ότι ή λέξις είναι άθησαύριστη και την διαπίστωσί μου αυτή επιβεβαίωσε ή έρευνα των δελτίων του Ιστορικού Λεξικού της Έλληνικής Γλώσσας της Άκαδημίας Άθηνών που έκαμε κατά παράκλησί μου ο τ. συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού καθηγητής κ. Σ. Μάνεσης. Το Λεξικό της Τσακωνικής Διαλέκτου του Μ. Δέφνερ (Άθήναι 1923) άγνωστή λέξι. Ο διαπρεπής τσακωνολόγος κ. Θανάσης Κωστάκης σε μελέτη του που δημοσιεύθηκε στη «Λαογραφία» (τόμ. 19, 1960 - 1, σελ. 286) για την «Τσακωνική Λαϊκή Άρχιτεκτονική» γνωρίζει την λέξι κορτομίζ'ι που σημαίνει «σιδερένια βέργα που ή μία της άκρη στηριζόταν στον τοίχο πίσω από την πόρτα και ή άλλη έμπαινε σε θηλιά καρφωμένη στη μεσαία τραβέρσα του πορτοφυλλου». Το ένα από τα δύο κορτομίρια έβγαινε από την θηλιά του μόνο για ν'άνοιξουν «τ'σαι τα δύ' φύα» (και τα δύο φύλλα) (της πόρτας) για να μπάση ο ιδιοκτήτης στο σπίτι κάτι όγκώδες.

Ο κ. Δημ. Β. Βασιλειάδης στη μελέτη του για τη «Λαϊκή Άρχιτεκτονική της Αίγινης» που δημοσιεύθηκε στη «Λαογραφία» (τόμ. 17, 1957 - 8, σελ. 222) γνωρίζει τη λέξι «καλντεμήρι». «... Για το κλείσιμο των φύλλων των παραθύρων» γράφει «χρησιμοποιούνται συνηθέστερα άμπαρίτσες σιδερένιες τα «καλντεμήρια» που στερεώνονται στον τοίχο και στο ένα φύλλο...»

Ο κ. Θανάσης Κωστάκης στη νεώτερή του έργασια «Άνακοϋ» (Άθήναι 1963) αναφέρει (σελ. 61) ότι συνάντησε την λέξι *κολ ντεμιρι* στη διάλεκτο των Έλλήνων της Καπαδοκιικής αυτής κωμοπόλεως, οί όποιοι μετηνάστευσαν στην Ελλάδα το 1923 μετά την ύπογραφή της ελληνοτουρκικής συμβάσεως περι άνταλλαγής των πληθυσμών. Να τί γράφει σχετικώς ό κ. Κωστάκης : «Οί κάτοικοι της Άνακοϋς) μπαινοντας στο σπίτι περ-

νοῦσαν πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα τὸ κόλ ντεμιρί (τουρκ. kol demiri = σιδερένιος βραχίονας) χοντρή σιδερένια βέργα ποῦ ἡ μιά της ἄκρη στηριζόταν στὸν τοῖχο πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα καὶ ἡ ἄλλη, κυρτὴ λίγο, ἔμπαινε σὲ θηλειὰ ποῦ ὑπῆρχε στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ πορτόφυλλου».

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ σημερινὸ «κορδομίρι» τῶν Τσακόνων (κορτομίζι στὴν τσακωνικὴ διάλεκτο) εἶναι τὸ τούρκικο kol demiri.

ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Ο ΦΤΩΧΟΛΕΟΝΤΑΣ ΤΗΣ «ΦΛΟΓΕΡΑΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ»

Ἡ φιλολογικὴ ἐξέταση τῶν βυζαντινῶν πηγῶν τῆς *Φλογέρας τοῦ Βασιλιά* ἔχει δώσει τὰ τελευταῖα χρόνια εἰδικότερες μελέτες - μονογραφίες¹, ἀναλυτικὲς, ὑποχρεωτικά, στὸ εἶδος, ποὺ ἐντοπίζουν τὸν φωτισμὸ τους σὲ στενὲς λεκτικὲς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ δημῶδη βυζαντινὰ κείμενα καὶ τὸ παλαμικὸ ἔπος τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας. Ἀναλυτικὲς, ἀφοῦ λείπουν ἀκόμη τὰ βασικὰ ἔργα ὑποδομῆς σὲ μία ἔρευνα: *Λεξικό*² τοῦ Παλαμᾶ, *Πίνακας κυρίων ὀνομάτων καὶ ὄρων, Πίνακας τίτλων καὶ πρώτων στίχων*³, γιὰ νὰ μὴν ἐπεκταθοῦμε στὴν ἔλλειψη συνθετικῶν ἔργων γιὰ τὴ γλῶσσα⁴ τοῦ ποιητῆ.

Τὰ φιλολογικὰ αὐτὰ βοηθήματα θὰ καταδείξουν τόσο τὸν ἀκριβῆ χῶρο στὸν ὁποῖον κινεῖται καὶ ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ θεματικά ὁ Παλαμᾶς, ὅσο καὶ τὸν βαθμὸ τῆς γνωριμίας του μὲ τὰ παλαιότερα κείμενα, τὴ στάση του ἀπέναντί τους, τὸν τρόπο ἀφομοίωσης, ἐνσωμάτωσης, ἢ ἀνάπλασης καὶ προσαρμογῆς θεματικῶν ἢ γλωσσικῶν τους στοιχείων στὸ προσωπικὸ του ἔργο. Παράλληλα, θὰ ὑπάρξουν ἀκριβῆ στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸν βαθμὸ τῆς φιλολογικῆς, γενι-

1. Β. Ι. Τόγιας, Ἐπιδράσεις τοῦ ἔπους Διγενῆς Ἀκρίτας εἰς τὴν «Φλογέραν τοῦ Βασιλιά» καὶ τὸν «Δωδεκάλογον τοῦ Γύφτου» τοῦ Κ. Παλαμᾶ, *Παρνασσός* 5 (1963) 384 - 402. Μαρία Μαντουβαλοῦ, Τὰ «Ἐρωτοπαίγνια» εἰς τὴν «Φλογέρα τοῦ Βασιλιά» τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, *Παρνασσός* 9 (1967) 266 - 274.

2. Μὲ συνδυασμὸ, κατὰ προτίμηση, ἑνὸς Πίνακα λέξεων (μὲ τις ἀπαραίτητες μετρήσεις συχνότητος) καὶ ἑνὸς Γλωσσάριου τοῦ τύπου τῶν προσπαθειῶν ποὺ γίνονται ἀπὸ τὴν ὁμάδα F. M. Pontani στὴν Ραδονα (Κάλβος, Καβάφης). Τὴ στιγμὴ αὐτὴ διαθέτουμε μόνον τὸ εἰδικότερον Γλωσσάρι τοῦ Γ. Π. Σαββίδη γιὰ τὸν Δωδεκάλογο, καθὼς καὶ τοὺς δακτυλόγραφους Πίνακες λέξεων, τῆς Ἀγγελικῆς Σοφῆα γιὰ τὴν Ἀσάλευτη Ζωὴ καὶ τῆς Σοφίας Χατζοπούλου γιὰ τὸν Δωδεκάλογο (πτυχιακὲς ἐργασίες μὲ τὴν καθοδήγησιν τοῦ βοηθοῦ στὴν Γ' ἔδρα τῆς Νεώτ. Ἑλλην. Φιλολογίας στὴ Θεσσαλονικὴ, Π. Σ. Πίστα).

3. Οἱ Πίνακες αὐτοί, μὲ βάση τὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων Παλαμᾶ, ἐτοιμάζονται μὲ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Γ. Π. Σαββίδη.

4. Τὰ σύντομα σχεδιάσματα - τομὲς τῶν Ν. Π. Ἀνδριώτη, Ἡ γλῶσσα τοῦ Παλαμᾶ, *Νέα Ἑστία* 34 (1943, ἀφιέρ.) 229 - 277, καὶ Ἐμμ. Κριαρᾶ, Ἡ γλῶσσα του, *Γράμματα* 1943 (τεύχ. ἐπιμ.) 235 - 246, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ καλυφθῆ τὸ κενό.

κά, ἐνημέρωσης τοῦ ποιητῆ, ἰδιαίτερα μάλιστα γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς μελετητὲς τῆς περιόδου τῆς ἀνακάλυψης καὶ φιλολογικῆς παρουσίας βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν λαϊκῶν κειμένων¹, κυρίως, δηλαδή, τοῦ μισοῦ αἰῶνα ἔντονης ἐκδοτικῆς κίνησης ποῦ ἀρχίζει περίπου μὲ τὴν Ἐρωτόκριτο τοῦ Ξανθοῦδίδη (1866)² καὶ φτάνει ὡς τὴ σημαντικὴ καμπὴ τοῦ Ἐρωτόκριτου τοῦ Ξανθοῦδίδη (1915)³.

Ἄπὸ τοὺς σημαντικοὺς σταθμοὺς τῆς ἐκδοσης ἢ τοῦ σχολιασμοῦ παρόμοιων κειμένων (Ellissen, Gidel, Krumbacher, Λάμπρος, Legrand, Μαυροφρύδης, Σάθας, Schmitt, Wagner κ.ἄ.) θὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ σ' ἓνα ἔμμετρο βυζαντινὸ κείμενο ποῦ δίνει καὶ τὴν πηγὴ γιὰ τοὺς στ. 276 - 295 τοῦ ΙΑ' Λόγου τῆς Φλογέρας (= Ἄπαντα, Ε', σελ. 140).

Πρόκειται γιὰ τὸ *Ἀἴνιγμα λέξεων Λέοντος τοῦ Σοφωτάτου*⁴, δημοσιευμένο ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς Ch. Gidel - Ἐμ. Legrand, *Annuaire des Études Grecques* 8 (184) 150 - 192, καὶ ἀναδημοσιευμένο στὴν *Collection de monuments* τοῦ Legrand, N.S. 5, Paris 1875, σελ. 21 κ.ἄ., μὲ τὸν τίτλο : «Les oracles de Léon le Sage». Τὸ ἀπόσπασμα II αὐτῆς τῆς μεταγενέστερης λαϊκῆς ἐπεξεργασίας τῶν *Χρησμῶν* τοῦ Λέοντα Σ' Σοφοῦ, ἔχει στὸ κείμενο τοῦ Legrand ὡς ἑξῆς⁵ :

1. Ὁ Πίνακας κυρίων ὀνομάτων θὰ ἀποτυπώσῃ ὅλο τὸ σχετικὸ ὕλικό, ἀρκετὰ πλούσιο καὶ στὰ πεζὰ κείμενα, ἄρθρα καὶ ὀμιλίαις τοῦ Παλαμά. Οἱ περιστάσεις ποῦ εὐνόησαν τὴ γνωριμία του μὲ τὴ βυζαντινὴ γραμματεία, ὅπως καὶ τὸ φιλολογικὸ κλίμα τῆς ἀντίστοιχης κίνησης, θίγονται καὶ στὸ μελέτημα τῆς Μαρίας Μαντουβάλου, ὁ.π., σελ. 266 κ.ἄ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης, Φάνης Μιχαλόπουλος, Κωστής Παλαμάς, Νέα Ἐστία 34 (1943, ἀφιέρ.) 177 - 182.

2. Δ. Γ. Μαυροφρύδης, Ἐκλογή μνημείων τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης, Α', Ἄθ. 1866.

3. Στ. Α. Ξανθοῦδίδης, Βιτζέντζου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος, ἐκδόσις κριτικὴ ἐπὶ τῆ βάσει τῶν πρώτων πηγῶν . . ., Ἡράκλειο 1915. Γιὰ τὶς γενικὲς ἐκδόσεις κειμένων, ὅπως καὶ γιὰ εἰδικότερες ἐκδοτικὲς προσπάθειες στὴν περίοδο αὐτῇ, βλ. Α. Πολίτης, Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας. Συνοπτικὸ διάγραμμα - βιβλιογραφία, Θεσσα² 1972, σελ. 81 κ.ἄ., καὶ H. - G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, σελ. 17 - 21.

4. Τὰ ἀρχαιότερα χφφ : V 695 (14. αἰ.), P 970 (-1454), P 426 (1488), P 929 (15. αἰ.)· τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἐκδοσης Legrand, μὲ συμπλήρωση ὀρισμένων σημείων ἀπὸ στίχους τῶν ἄλλων δύο παρισινῶν χφφ. Δέκα παραλλαγὲς τῆς ἴδιας ἐπεξεργασίας δημοσιεύει σὲ νεώτερη ἐκδοσὴ καὶ ὁ E. G. Traub, *Vulgärorakel aus Wiener Handschriften*, Ἀκροθίνια für H. Hunger, Wien 1964, σελ. 83 - 112, ἀπὸ 7 βιενέζικα χφφ τοῦ 15. αἰ. κ.ἄ. (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεύτερο χρονολογημένο μὲ ἀκρίβεια, 1446). Βλ. καὶ H.-G. Beck, ὁ.π., σελ. 204 - 205.

5. Legrand, *Collection*, ὁ.π., σελ. 43 - 45. Γίνονται μερικὲς ὀρθογραφικὲς προσαρμογὲς καὶ ἀπλοποιήσεις, καθὼς καὶ μεταβολὲς στίξης ἢ διορθώσεις ἀναγνώσεων τοῦ πρώτου ἐκδότη. Ὑπογραμμίζονται τὰ σημεία ἀντιστοιχίας μὲ τὸ κείμενο τῆς Φλογέρας.

Ἄγγελος βασιλεὺς φρουρῶν τρισσῶς τὴν δέλτον, ἦτοι ἐνιαυτῷ δώδεκα.

Στίχοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως
τοῦ Ἀγγελοφόρου.

- Πάριθι, παντάλαινα Βαβυλῶν νέα·
ιδῶν γὰρ εἶδεν ὁ Θεὸς ἐξ ὕψους μόνος
καὶ σου κατοικτεῖρησεν τὴν τριβὴν ἄκραν.
Λοιπὸν δέξαι τὴν χάριν κεχαρισμένην
5 καὶ τὴν εἰρήνην ἄσπασαι προθυμίου·
εἰρήνη ἤγγισεν ἐξ ἀγγέλου Κυρίου
καταγομένη ἐπὶ σέ παρ' ἐλπίδα,
Βαβυλῶν νέα, τὴν Σιών νῦν χαίρου,
νέα Βαβυλῶν, χόρευε, σκίρτα μέγα·
10 τὴν χαρὰν σου μῆνυσον καὶ τοῖς ἐν Ἄδη·
τὴν γὰρ εἰρήνην ἦν κατεῖχες τὸ πρῶην
καὶ Θεὸς ἀφείλατο ἐκ σοῦ ἀνίκμως,
αὐθις ταύτην δὲ δέξαι χειρὶ ἀγγέλου.
Θεὸς συμπαθῶς καὶ πάλιν ἄκτειρέν σοι,
15 πρᾶντων πᾶσαν κακίαν ἐθνῶν ἀπίστων.
Ἔρχεται ὁ κληρονόμος
καὶ βαστᾷ σταμνὴν καὶ ξίφος
καὶ λαμπάδας ἀφτομένας
καὶ τράπεζαν στολισμένην¹.
20 Οἱ παπάδες φορεμένοι
ἐξοπίσω ἀκολουθοῦσιν,
ἔχουσιν χαρτὴν καὶ ψάλλουν:
22a «Ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ,
22b ὁ Κύριος, καὶ ἴδε
22c καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον
22d ταύτην, καὶ κατάρτισαι αὐτήν,
22e ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου.»
Τὸ εἰπεῖν τὸν λόγον τοῦτον,
περιφραχθήσεται τὸ ἄμπελιν
25 καὶ συνάγονται οἱ ρῶγες,
ἔρχονται εἰς τὸν κληρονόμον·
ἔμαθόν τα τὰ χωράφια
ὅτι ὁ ρωγολόγος ἦλθεν,
καὶ ρωτοῦσιν τοὺς παπάδες:

1. Χφ «ἐστολισμένην»· ὁ στίχος διορθωτ. «τράπεζαν ἐστολισμένην».

- 30 «Ποῦ ἐστὶν ὁ ρωγολόγος;»
«Εἰς τὸ ἀμπέλιν ἔναι ἀπέσω.»
Ἦκουσάν το καὶ τὰ ἐλάφια¹
κ' ἔδραμον νά ἐπάρουν φύλλον
κ' ἔφαγον ὁμοῦ καὶ ἔπιον,
35 καὶ τὸν κληρονόμον λέγουν:
«Πῶς ἀκούει τὸ ὄνομά σου;»
«Ὁ πτωχὸς ὁ *Πτωχολέων*»
— οὐ τ' ὄνομά σου Ἰωάννη —
«καὶ τῶν πάντων ὁ δραγάτης»
40 ἦλθα νά σᾶς ἀποβλέπω
τριάντα καὶ ἕξι χρόνους.»
Εἰς τὰ τέλη τῶν αἰώνων
ἐρχεται ὁ κληρονόμος
καὶ βαστᾷ σταμνὶ καὶ ξίφος
45 *διὰ νά σφάζῃ τὰ ἔθνη².*
Οἱ λαμπάδες οἱ λαμπράτρες
ἔτη δὲ τῆς βασιλείας·
τράπεζα ἐστολισμένη
τοῦ Θεοῦ τοίνυν ὁ πλοῦτος
50 *καὶ ἡ μονοκρατορία*
τῆς αὐτοῦ τε³ βασιλείας.
Οἱ παπάδες γὰρ δοξάζουν
καὶ ὕμνον τὸν ζωοδότην.
Πάντα γὰρ ἐξολοθρεύσει
55 *ἔθνη καὶ ἀποδιώξει·*
οἰκισθήσονται αἱ χῶραι,
πᾶσα πόλη τε καὶ νῆσοι.
Ὁ καθεὶς τῶν ἦν γὰρ τότε
εἰς τὰ ἴδια ἐκστρέψαι·
60 *καὶ συνάγονται οἱ ρῶγες,*
ἔρχονται εἰς τὰ χαφία.»⁴

1. Τοῖς στ. 32 - 35 ἀνασυνθῆται ὁ Legrand, χρησιμοποιώντας καὶ στίχους τοῦ χφ P 970· νομίζω ὅτι ἡ σύγχισις «χωράφια» — «ἐλάφια», ποῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σύμφορης αὐτῆς, παύει νά ὑπάρχει ἂν τὸ χωρίο ἀποκατασταθῇ μόνο μὲ βάση τὸ χφ P 929 («Καὶ τὸ πάγει, τὰ χωράφια || ἔφαγον ὁμοῦ καὶ ἔπιον, || καὶ, τὸ πίνειν, ταῦτα λέγουν»· πρβ. καὶ στὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τῆς ἐκδόσεως T r a p p, δ.π., στ. 330 - 333 («Καὶ ὑπάγουν τὰ χωράφια || κ' ἔδραμον νά ἐπάρουν φύλλον, || ἔφαγαν καὶ ἔπιαν ὄλα, || καὶ τὸν κληρονόμον λέγουν»).

2. Χφ «νά σφάζῃ τῶν ἔθνων λαθὼν ἀπίστων».

3. [τῆς] προσθέτει ὁ Legrand.

4. Διορθῶν, «χωράφια»;

Οί στ. 276 - 295 τοῦ ΙΑ' Λόγου τῆς *Φλογέρας*¹:

- Λευκοντυμένος ἄγγελος διπλώνει τὰ φτερά του
ἀπάνου ἀπὸ τῆ βαλτωμένη, τῆ διαγουμισμένη,
ἀπάνου ἀπ' τῆς ἀναβροχιάς κι ἀπ' τῆς ἐρμιᾶς τῆ *χώρα*.
Ἄνάστα! Καὶ φεγγόβολος καὶ μεταμορφισμένος
280 ἀνέστη ἀπὸ τὸ μνήμα του τὸ παραπεταμένο
ὁ ταπεινός, ὁ κουρελής, ὁ καταφρονεμένος,
ὁ ἀγνώριστος, ὁ ἀπάντεχος, ὁ ἀγέλαστος καὶ ὁ ξένος,
μισόκοπος, σημαδιακός, ἄσκημος, ὁ ἄντρας, ὁ ἄντρας!
Τῆς ἀργατιάς ὁ βασιλιάς, τῆς φτώχειας ὁ πατέρας,
285 τοῦ κόσμου ἀφέντης. Ἔρχεται τῶν πάντων ὁ τραγάτης,
καὶ Φτωχολέοντας κράζεται καὶ λιώντας εἶναι. Φτάνει,
ὁ κληρονόμος ἔρχεται, στάμνα βαστᾶ καὶ σπάθα.
Ἄπὸ τὰ δάκρυα τοῦ φτωχοῦ μεστή βαριά εἶν' ἡ στάμνα.
Ἄπὸ Φτωχολέοντας ἔρχεται, στάμνα βαστᾶ καὶ σπάθα,
290 καὶ στολισμένη ἢ τράπεζα, καὶ τὰ κερὰ ἀναμμένα,
ὁ κληρονόμος ἔρχεται στὸ τέλος τῶν αἰώνων,
σταμνὶ βαστᾶ, σπαθὶ βαστᾶ, γιὰ νὰ τὰ σφάξῃ τὰ Ἔθνη!
Δράκοντα, ἀλιά σου, Μαμωνά! Στὴν οἰκουμένη εἰσῆρη,
ἀδερφοσύνη στοὺς λαοὺς, χαρὰ καὶ καλὴ γνώμη
295 στὴ γῆ! Τρισεύγενη ἢ δουλειά, μιὰ Πολιτεία ὁ κόσμος!

Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ προφητικοῦ - χρησμολογικοῦ βυζαντινοῦ κειμένου στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς *Φλογέρας* δὲν εἶναι τυχαία. Κατ' ἀρχήν, βρισκόμαστε στὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἠχογραφημένης, ἀπὸ τὴν προφητικὴ φλογέρα, δέησης τοῦ Βασιλείου Β' πρὸς τὴν Ἀθηνιώτισσα τοῦ Παρθενώνα (*Φλογέρα*, Θ', 124 - τέλος ΙΑ' Λόγου). Ὁ Βασίλειος Β', ὅμως, ἀνήκει στὴν ἴδια δυναστεία μὲ τὸν προπάππο του, Λέοντα Σ', μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου παραδίδεται τόσο τὸ *Αἰνίγμα λέξεων* ὅσο καὶ μία σειρά συγγενῶν πεζῶν ἢ ἔμμετρων χρησμολογικῶν καὶ ἀστρολογικῶν κειμένων.

Παράλληλα, ἡ ἀκρόαση τῆς συντηρημένης (μὲ ἀνάλογη, πρὸς τὶς ἐπαναλαμβανόμενες καὶ διαρκῶς ἐμπλουτιζόμενες λαϊκῆς προφητείες, ἐπιμονή) αὐτῆς ἐγγραφῆς τελεῖται μέσα σὲ χωροχρονικὲς συντεταγμένες ἐντελῶς ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τοῦ *Αἰνίγματος λέξεων*, καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀποσπάσματος II. Στὴ *Φλογέρα*, τὸ προφητικὸ μῆνυμα τὸ δέχονται οἱ ἀξιώματοῦχοι τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, ἔξω ἀπὸ τὴ φραγκοκρατούμενη ἀκόμη Κωνσταντινούπολη· ἀντίστοιχα, τὰ δύο πρῶτα ἀποσπάσματα τοῦ *Αἰνίγματος λέξεων*

1. Ὑπογραμμίζονται τὰ σημεῖα ἀντιστοιχίας μὲ τὸ ἀπόσπασμα II τοῦ *Αἰνίγματος λέξεων*.

περιγράφουν ακριβώς αυτή την παραγμένη περίοδο, από τὰ τέλη τοῦ 12. αἰ. ὡς καὶ τὴ βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η'. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ, οἱ ἀναφορὲς στὸν Μιχαὴλ Η' εἶναι ἄμεσες (I, ὁ.π., σελ. 37 - 38, στ. 160 - 189). Στὸ δεῦτερο, ὁ Gidel¹ ἐβλεπε ἐπίσης ἓνα «τραγούδι χαρᾶς» ὅπου «τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ διακρίνουμε, μέσα ἀπὸ τὶς ἐνθουσιώδεις του ἐκφράσεις, τὴ ζέση ἐνὸς πατριώτη ποιητῆ ποὺ χαιρετίζει τὴν ἐπιστροφή τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου στὴν Αὐτοκρατορία τῶν πατέρων του». Ὁ ἴδιος μελετητῆς, σὲ ἄλλο σημεῖο² τῆς εἰσαγωγῆς του, συνέδεε τὴ ριζωμένη στοὺς Βυζαντινοὺς πίστη σὲ ἀστρολογικὲς καὶ χρησμολογικὲς ρήσεις καὶ πάλι μὲ τὸν Μιχαὴλ Η', ποὺ «malgré ses lumières, prêtait l'oreille à toutes sortes de prédictions frivoles...».

Τὸ βυζαντινὸ κείμενο, ἐπομένως, προσέφερε στὸν Παλαμᾶ ἀρκετὲς συγκυρίες καὶ συνειρμούς, χρήσιμους στὴν ἀξιοποίηση ὀρισμένων, ἂν ὄχι ὅλων, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς «παραγμένης καὶ ἄστατης ἀτμόσφαιρας»³ τῆς ἐποχῆς. Ἡ σημαντικότερη πρωτοβουλία του, ὅμως, εἶναι ἡ ἀπροσδόκητη μετατόπιση αὐτῆς τῆς, σὲ προφητικὸ ex eventu καὶ post eventum ἐπίπεδο, δράσης, ἀπὸ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες σὲ πολὺ προχωρημένη νεώτερη ἐποχὴ· παράλληλα μὲ τὴ χρονικὴ αὐτὴ ἀλλαγὴ, μεταβάλλονται σὲ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο καὶ ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἀλληγορικὲς σχέσεις τοῦ *Αἰνίγματος λέξεων*: ὁ αἰνιγματικὸς «Πτωχολέων»⁴, ποὺ μέσα σὲ θρη-

1. Legend, Collection, ὁ.π., σελ. 14 - 15. Ἡ γνώμη ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀπὸ τὸν Knöns, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm 1962, σελ. 147 - 148. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τίποτε δὲν βεβαιώνει, στὸ ἀπόσπασμα II, ἀλληγορικὴ παρουσίαση τοῦ Μιχαὴλ Η'. Ὁ ψευδώνυμος «κληρονόμος» πρέπει μᾶλλον νὰ συνδεθῆ μὲ τὸν «πενητα βασιλέα» τῶν ἄλλων ἀποσπασμάτων καὶ τῆς ὑπόλοιπης χρησμολογικῆς παράδοσης.

2. Legend, Collection, ὁ.π., σελ. 9.

3. Knöns, ὁ.π., σελ. 148.

4. Ἡ ἐπίσης αἰνιγματικὴ παρεμβολὴ τοῦ ἐπεξηγηματικοῦ στ. 38 τοῦ ἀποσπάσματος II («— οὐ τ' ὄνομά σου Ἰωάννη —») δὲν ἐπιλύει τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς ταύτισης τοῦ «κληρονόμου». Εἶναι, πάντως, εὐκολώτερο νὰ δεχτοῦμε εἴτε τὸν Ἰωάννη Δ' Λάσκαρη (1258 - 1261: τὸ «ἄθωο ρηγόπουλο» τῆς Φλογέρας, Α', 3, ὁ πρῶτος κληρονόμος τῆς βασιλείας, ὄχι ὅμως καὶ ὁ ὀριστικός, ἀπόσπασμα II, 16 - 41. Οἱ «τριάκοντα καὶ ἕξι» χρόνοι του = 36 μῆνες;) εἴτε τὸν Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222 - 1254: ὅσο, τουλάχιστο, μᾶς ἐπιτρέπει καὶ ἡ γραφὴ «τριανταδύο ὥρες» ἀπὸ παραλλαγὴ τοῦ ἀποσπάσματος σὲ χφ τοῦ 16' αἰ., βλ. Σπ. Λάμπρος, *Κήρυξις τοῦ προφήτου Δανιὴλ*, Ν. Ἑλληνομνήμων 19 (1925) 102, στ. 19 - 25. Πρβλ. καὶ τὶς ἀναφορὲς τοῦ ἀποσπάσματος I, 120 - 133, στὸν ἴδιο αὐτοκράτορα), ἀπὸ ὅ,τι τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο. Ὅσον ἀφορᾶ, πάλι, τὸν «Πτωχολέοντα» τῆς παραλλαγῆς τοῦ παρισινοῦ χφ (Par. gr. 390) τῆς Ἱστορίας Πτωχολέοντος (Legend, Collection de monuments, 19, Paris 1872, σελ. 22, στ. 37, καὶ σελ. 32, στ. 327), δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ κοινὸ ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸν «Πτωχολέοντα» τῆς Φλογέρας: ἡ σχέσις Ἱστορίας καὶ Αἰνίγματος λέξεων δὲν εἶναι σαφῆς, πιστεύω ὅμως ὅτι τὸ πρῶτο κείμενο δανεῖζεται — μόνον στὴν παρισινὴ παραλλαγὴ — τὸ ὄνομα γιὰ τὸν φτωχὸ ἡρώα τῆς ἀπὸ τὸ χρησμολογικὸ, ὅμοιο στὴ μετρικὴ καὶ συγγενὲς στὴ γλωσσικὴ μορφή, ἔργο.

σκευτική έξαρση φτάνει για νά αποκαταστήση τήν ἔθνικὴ ἐνότητα καὶ τὸ καταπατημένο δίκαιο, ἔχει μεταμορφωθῆ στὴν προσωποποιημένη Φτωχολογία, τὸ καταπιεσμένο ἐργατικὸ προλεταριάτο τῶν «νέων καιρῶν», σὲ νέο κοινωνικὸ παράγοντα στὸν 19. καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20. αἰ., ποῦ προχωρεῖ στὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ στὴν πραγματοποίησιν τοῦ κοσμοπολιτικοῦ - διεθνιστικοῦ ἰδανικοῦ.

Ἡ ριζικὴ αὐτὴ μεταβολὴ δὲν ἐπιτρέπει νά κρατηθοῦν στὸ παλαμικὸ κείμενο ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς πηγῆς· ἀλλὰ καὶ ὅταν γίνεται δυνατό νά διατηρηθοῦν, ἔχουν μεταβάλει τὴ σημασίαν ἢ τὴ λειτουργίαν τους. Ἐτσι, στὸ εἰσαγωγικὸ μῆνυμα τῆς ἀνάστασης (*Φλογέρα*, ΙΑ', 276 - 279) ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ὑπερφυσικὴ παρουσία τοῦ ἐγέρτη ἀγγελοῦ. Ἡ ἐμφάνισις ὁμοῦ τοῦ κληρονόμου, ὁ ὁποῖος στὸ βυζαντινὸ κείμενο ἔχει πολὺ περισσότερα σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴν παραβολὴν τῶν ἀνθρωποκτόνων ἀμπελοφυτῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ματθαῖος 21, 33 - 41, Μάρκος 12, 1 - 9, Λουκᾶς 20, 9 - 16) μὲ σύμφυρση τῶν δύο κεντρικῶν τῆς φάσεων (πρῶτος ἐρχομὸς τοῦ κληρονόμου, τελικὴ ἐκδίκηση καὶ ἀποκατάστασις) σὲ εὐθύγραμμην ἐξελικτικὴν περιγραφὴν, ἀκολουθεῖ στὴ *Φλογέρα* τὸ τριμερὲς διαλεκτικὸ σχῆμα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ (καὶ μὲ ἀξιοσημείωτη, ἀκόμη, ποσοτικὴ ἰσορροπία στοὺς στίχους : ΙΑ', 245 - 260, κυριαρχία τοῦ «κεφαλαίου» 261 - 275, ἀντιπαράταξις τοῦ «Μαμωνᾶ καὶ Φτωχολέοντα, τῶν ἀφίλιων», ἐργατικὸν κίνημα 276 - 295, θρίαμβος τῆς ἐργατικῆς τάξεως).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν στ. 276 - 295 τοῦ ΙΑ' Λόγου τῆς *Φλογέρας* μὲ τὸ ἀποσπασμα II τοῦ *Αἰνίγματος λέξεων*, πρέπει νά ἀναφερθοῦν καὶ ὀρισμέναι ἀκόμη θεματικὲς καὶ λεκτικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ΙΑ', ἰδιαίτερα, Λόγο τοῦ παλαμικοῦ ἔργου καὶ στὰ ἀποσπάσματα τοῦ βυζαντινοῦ ἔργου ἢ σὲ ἄλλα συγγενῆ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα.

1. Ὁ «πτωχὸς» κληρονόμος τοῦ ἀποσπάσματος II συναντᾶται καὶ στὰ ἀποσπάσματα III καὶ IV τοῦ ἴδιου ἔργου¹· στὸ III ὡς «πένης» καὶ «τλήμων» βασιλιάς², στὸ IV ὡς «οἰκέτης». Τὸ εἰσαγωγικὸ δωδεκασύλλαβον τμῆμα τοῦ τελευταίου ἀποσπάσματος, μάλιστα, θυμίζει ὡς ἓνα σημεῖον καὶ τὸ συναπάντημα μὲ τὸ «σκέλεθρον» τοῦ Βασιλείου Β' στοὺς στ. 79 - 94 καὶ 125 - 130 τοῦ Α' Λόγου τῆς *Φλογέρας*. Πάντως, ἡ μορφή τοῦ «πένητα» βασιλιά δὲν ἔχει

1. Legend, Collection, ὁ.π., σελ. 46 κ.ε.

2. Πρβ. σὲ ἐπεξηγητικὸν μεταγενέστερον σχολίον (Λάμπρος, ὁ.π., σελ. 122): «Ἐγὼ εἰμι ὁ βασιλεὺς ὁ πένης, ὁ ἐλεῶν πτωχοὺς καὶ πένητας» καὶ σὲ ἄλλο σημεῖον τοῦ ἴδιου σχολίου: «Ὁ πτωχὸς ὁ Πτωχολέων. Τὸ ὄνομά μου Ἰωάννης, τῶν πάντων εἰμι δ' ἐργάτης» (βλ. ἐπίσης, Λάμπρος, ὁ.π., σελ. 102, στ. 21 - 22, τὸν ἴδιον συσχετισμὸν τοῦ Πτωχολέοντα - «ἐργάτης»).

στό παλαμικό έργο μόνο τὰ χαρακτηριστικά πού παραδίδονται στό απόσπασμα II τοῦ *Αἰνίγματος λέξεων*, οὔτε καί ἀπεικονίζεται μόνο στους στ. 276 - 295 τοῦ IA' Λόγου.

Ἦδη, ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Ἰωάννη - Πτωχολέοντα ἀνάγεται στον XI χρησμό τῆς ἀρχαιότερης λόγιας συλλογῆς τῶν *Χρησμῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*¹ καί συμπληρώνεται ἀπό πεζή παράφραση τῶν ἴδιων *Χρησμῶν*² :

«... κεκαρμένος, καί ράκια ἐνδεδυμένος... ἔχων... σειράς [= ἄλυσίδες] ἐπὶ τῶν πλευρῶν καί ἐπὶ τοῦ τραχήλου, καί ἐπὶ τῶν μηρῶν καί βραχιόνων...».

Ἡ παρουσίαση τῆς Φτωχολογίας στή *Φλογέρα* εἶναι ἀνάλογη :

IA', 264 - 266 :

Σφιχταλυσσοδεμένο
σέ τυραγνοῦσε ὁ δράκοντας καί δουλευτή καί δούλο
σέ τρύπες μέσα καί σπηλιές, γύφτο καί χτήνος...

IA', 281 - 282 :

ὁ ταπεινός, ὁ κουρελής, ὁ καταφρονημένος,
ὁ ἀγνώριστος, ὁ ἀπάντεχος, ὁ ἀγέλαστος καί ὁ ξένος

Ὁ Φτωχολέοντας τῆς *Φλογέρας* δὲν εἶναι, ὅμως, μόνον ὁ «κληρονόμος» ἢ ὁ «πένης» βασιλιάς. Ἡ εἰσοδός του στή σκηνή εἶναι ἀποκαλυπτική καί ὑπερφυσική :

IA', 279 κ.έ. :

Ἀνάστα! Καί φεγγόβολος καί μεταμορφισμένος
ἀνέστη ἀπὸ τὸ μνήμα του τὸ παραπεταμένο
ὁ ταπεινός...

Ἄλλὰ καί στους *Χρησμούς* καί στό *Αἰνίγμα λέξεων* ὑπάρχει τὸ πρῶτο αὐτὸ στάδιο τοῦ «μαρμαρωμένου βασιλιᾶ», ὁ νεκρὸς «πένης» βασιλιάς

1. PG, 107, 1129 - 1150. Ἐνδιαφέρουσα ἡ σύνδεση πού ἐπιχειρεῖ ὁ K n ὁ s, *Les oracles de Léon le Sage*, Ἀφιέρωμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσ. 1960, σελ. 181, τῶν χρησμῶν γιὰ τὸν πένητα βασιλιά μετὰ τὴν ὁμάδα τῶν θρόνων γιὰ τὸν «μαρμαρωμένο βασιλιά» : «il est dit qu' à la Porte d'Or de Constantinople dort Jean l'Évangéliste ou Jean Paléologue, qui au jour prédestiné s'éveillera de son sommeil, et le pauvre empereur, dont parlent les Visions de Daniel, est quelquefois nommé Jean. Mais il s'agit là de l'empereur «petrifié» ou endormi...». Πρβ. τοὺς στ. 54 κ.έ. τοῦ IA' Λόγου τῆς *Φλογέρας* μετὰ τὴν ἀνάλογη προφητικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς «ὕπνοφαντασιᾶς» τοῦ Βασιλείου Β'.

2. PG, 107, 1144.

(Χρησμοί, XIII : «Ὁ νεκρὸς ἤδη καὶ θεὰ λελησμένος...», *Αἶνιγμα λέξεων*, V, 1 - 10, V, 46 - 49).

2. Οἱ στ. 1 - 15 τοῦ ἀποσπάσματος II τοῦ *Αἶνιγματος λέξεων* θυμίζουν ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ ἀγγέλου («τριπλοῦ σκιάχτρου») τῶν στ. 35 κ.έ. τοῦ IA' Λόγου τῆς *Φλογέρας*, ὅσο καὶ ἂν, παράλληλα, ἢ καταγωγή τῆς εἰκόνας καὶ στὰ δύο κείμενα ἀνάγεται ἀπώτερα στὴν *Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου* (1, 13 - 17). Τὸ σημεῖο, ὅμως, αὐτὸ τῆς *Φλογέρας* εἶναι πλησιέστερα στὸ ἀπόσπασμα V τοῦ *Αἶνιγματος λέξεων* («Στίχοι περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου»).

Αἶνιγμα λέξεων, V, 10 - 16 :

Τὸ ὁμοίωμά του ἔναι
σκοτεινόν τε καὶ ζοφῶδες·
ὄφθαλμός ὁ δεξιός του
ὡς ἀστὴρ γὰρ ἀνατέλλων,
καὶ αἱματηρός ὁ ἄλλος·
ἑξαδάκτυλος ὑπάρχων,
εἰς Σιών δὲ βασιλεύει.

Φλογέρα, IA', 43 - 48 :

Εἶχε μὴν ὄψη ποῦ ἐπαιζε καὶ σάλευε δειγμένη
τρίδιπλη, σὰν τὴ θάλασσα ποῦ κάποτε καὶ ἀντάμα
κι ἀσπρογαλιάζει καὶ χλωρὴ δείχνει καὶ μαυροφέρνει.
Πότε' ἔμοιαζε μὲ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄγγελο, καὶ πότε
μὲ τὸν ἀρχάγγελο ἔμοιαζε τῆς ἄβυσσος, καὶ πότε
μὲ τὸν Παρακοιμώμενο τὸ συνονόματό μου.

3. Εἰκόνες ἐρήμωσης καὶ καταστροφῆς, ἀλληγορικές ἢ καὶ κυριολεκτικές, ἀντίστοιχες μὲ αὐτὲς τῆς *Φλογέρας* (Πρόλογος, A' Λόγος, στ. 26 - 27, IA' Λόγος, στ. 96 - 109, 123 - 129, 148 - 154, 277 - 278), ὑπάρχουν στὰ περισσότερα ἀποσπάσματα τοῦ *Αἶνιγματος λέξεων* (I, 261 - 269, 289 - 294, II, 32 - 34, IV, 11 - 41, V, 32 - 41). Οἱ πλησιέστερες σὲ ἀντιστοιχία :

Αἶνιγμα λέξεων, I, 261 - 269:

Τὸ ἀκούσει τε ὁ λέων,
πάρδος καὶ ὁ βασιλίσκος,
τὸ ἄρκουδιν καὶ ὁ δράκος,
ἢ ἀλώπηξ καὶ ὁ λύκος,
ἦλθον, ἔσμιξαν ἀντάμα·
καὶ ἐκεῖ ὁποῦ ἔσμιξαν,

τότε, ἥλιε, μὴ ἀνατείλῃς!
Τὰ κουρβούλια ἐξεριζώνουν,
τὰ σταφύλια ξιρωγίζουν¹.

IV, 16 - 28 :

Βασιλεύσουν μετὰ ταῦτα
ἀναιδεῖς καὶ ἄγνωστοὶ τε,
ἄνδρες τοίνυν καὶ γυναῖκες,
μιαροὶ καὶ βέβηλοὶ τε,
καὶ τὰ ἅγια μολύνου,
τὸν σταυρὸν ποιήσουν φούρκα,
τὰς εἰκόνας κατακαύσουν,
Εὐαγγέλια καὶ Πράξεις
τῶν ἁγίων ἀποστόλων
ἅπαντα ἐξαφανίσουν·
οὔτε μοναχῶν τὸ σχῆμα
οὔτ' ἱερέων τε [πλέον]
εὗρεθῆσεται εἰς τὸν κόσμον.

Φλογέρα ΙΑ', 108 - 109 :

Καὶ λιμασμένοι τρυγητὲς θὰ πέσουν τοῦ ἀμπελιοῦ σου
μουνουχισμένοι, μαυλιστὲς, μουρλοὶ, παλιάτσοι, πόρνες.

ΙΑ', 123 - 124 :

Κύματ' ἀπὸ τὴν Ἀφρική, ποτάμια ἀπὸ τὸ Σκύθη
φουσκῶσαν, πλημμυρίσανε, καὶ σπάσανε τοὺς φράχτες

ΙΑ', 148 - 154 :

Καὶ ἡ Πόλη καὶ ἡ κοσμόπολη, ζωστή. Παρμένη. Πάει,
πάει. Τοῦ Κυρίου νὰ ὁ ναός! Ἀχούρι κοπρισμένο
ἀπὸ τ' ἀλόγατα τοῦ ὄχτροῦ. Μιά πόρνη καθισμένη
στὸ θρόνο τοῦ Χρυσόστομου, στριγγόφωνη κηρύχτρα
τοῦ δαιμονα τοῦ σαρκικοῦ. Καπίστρια τὰ φελόνια
καὶ οἱ κολυμπήθρες γοῦρνες. Νά! Διαγουμιστάδες ὄλοι
τῶν ὄλων. Τίμιων, ἱερῶν μαγαριστὲς καὶ σφάχτες.

4. Οἱ ἀναφορὲς στὸ «ξανθὸν γένος» ὑπάρχουν τόσο στὸ *Αἶνιγμα λέξεων* ὅσο καὶ στὴ *Φλογέρα*, Ἐνῶ ὁμως στὸ βυζαντινὸ κείμενο πρόκειται κα-

1. Πρβ. καὶ IV, 29 - 36. Πρβ., ἐπίσης, περὶ σχολιασμό τοῦ σημείου σὲ χφ τοῦ 15. αἰ., Λάμπρος, δ.π., σελ. 108 : «... τὰ κουρβούλια ἐξεριζώνει, ἦτοι τοὺς ἀνθρώπους· τὰ σταφύλια ἐξερωγίζει, ἦτοι χωρίζει μετέρας ἀπὸ τέκνων».

θαρά για τους Φράγκους ή τους άλλους Εύρωπαϊους Σταυροφόρους, ο Παλαμᾶς χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο τόσο για τους Βόρειους εὐρωπαϊκούς λαούς, ὅσο καὶ γενικά για τους προοδευμένους λαούς τῶν «νέων καιρῶν».

Αἶνιγμα λέξεων, I, 206 - 207 :

εἰς βοήθειαν τοῦ γένους
τοῦ ξανθοῦ γένους τῆς Ρώμης¹.

I, 242 - 246:

Ὅταν Ἐδεσσα ἢ πόλις
Μελιτίνη τε Ἀσκάλων
δουλωθῶσι παρά Οὐννοῖς,
ὅταν τὸ ξανθὸν τὸ γένος
ληηλατήσῃ τὸν κόσμον·

Φλογέρα, IA', 89 - 90 :

πολυσπορίτης ὁ στρατός, καὶ τὰ ξανθὰ τὰ Γένη,
κι ὅσους ψηλάθε βαλτικὲς καὶ στέπες κατεβάζου

IA', 191 (213) :

κι ἀπάνου ἀπ' ὅλα τὰ ξανθὰ, τ' ἀναστημένα Γένη

Τὸ φάσμα τῶν λαϊκῶν χρησμῶν καὶ δοξασιῶν τῆς *Φλογέρας*, πού σχηματίζεται τόσο μὲ τὸ εὐρημα τῆς προφητικῆς φλογέρας ὅσο καὶ χάρις στὶς πρόσφορες χωροχρονικὲς συντεταγμένες ἢ τὸ κύρος «τοῦ ἥρωα Βασιλιᾶ [τοῦ Βασιλείου Β']», πού γίνεται ὁ πρωτοστάτης καὶ προστάτης ἄγγελος τῆς Ἑλληνικῆς Πατρίδας», εἶναι βέβαια πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ὅ,τι ἀφήνει νὰ διαφανῆ ἢ ἔρευνα πού κάναμε στὸν IA' Λόγο της, καὶ μόνο μὲ βάση τοὺς λαϊκοὺς χρησμοὺς τοῦ *Αἶνιγματος λέξεων*. Ἄς σημειωθοῦν, ἐδῶ, ἐνδεικτικὰ — καὶ πάλι για τὸν IA' Λόγο τοῦ παλαμικοῦ ἔργου — οἱ ἀναφορὲς στὸν θρόλο τοῦ «μαρμαρωμένου βασιλιᾶ» (IA', 442 - 446· πρβ. καὶ A', 128) καὶ στὴν παράδοση τῆς κουρσεμένης ἁγίας Τράπεζας τῆς Ἁγία - Σοφιάς (IA', 155 - 161).

1. Ἡ πρώτη ἀναφορὴ συναντᾶται στοὺς Χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὁ.π., σελ. 1149 («Χρησμός περὶ ἀναστάσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως», στ. 7 - 8 : «Ἀλλὰ σε πύριστατον [πῦρ ὑστατον :] καὶ ξανθὸν γένος || πᾶσαν τεφρώσει καὶ τὸν σὸν λύσει κράτοις»)· πρβ. καὶ τὴ σημείωση τοῦ P. Lambecius στὴν ἐκδόση τοῦ 1655 : «Illi vero, quos hic Leo igneam et flavum genus hominum appellat, videntur esse Latini, qui duce Balduino ... Constantinopolim ceperunt». Οἱ ἀναφορὲς στὸ «ξανθὸ γένος» εἶναι, πάντως, ὅπως ὅποτε παλαιότερες ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 16. αἰ. καὶ δὲν ἀφοροῦσαν ἀρχικά τοὺς «ὀρθόδοξους Ρώσους πού θ' ἀπελευθερώσουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γενικά τοὺς Ἕλληνες», ὅπως συμπεραίνει ὁ Α. Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Γ', Θεσσ. 1968, σελ. 101.

ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΤΖΑΓΙΩΛΗΣ.
ΠΛΑΣΜΑΤΙΚΟΣ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΡΟΚΑΘΗΜΕΝΟΣ
ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΖΑΚΥΝΘΟΥ ;

Στήν πορεία βιβλιογραφικής έρευνας για τήν σύνταξη ενός σωστότερου καταλόγου Λατίνων επισκόπων Κεφαλονιάς - Ζακύνθου — πού θά δημοσιευθῆ μαζί μέ διάφορα στοιχεῖα ἀνέκδοτα γιά τούς επισκόπους αὐτούς στό Δελτίο τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας τῆς Κέρκυρας — ἡ μελέτη σκόνταψε πάνω στό ὄνομα τοῦ Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλη. Σημειώνεται ἀπό ὄλους ὄσους ἔχουν δημοσιεύσει καταλόγους Λατίνων επισκόπων Κεφαλονιάς - Ζακύνθου¹ σάν βέβαιος ἐπίσκοπος στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰώνα καί συγκεκριμένα ἀνάμεσα στό 1426 καί τὸ 1445 μέ ἐπιφύλαξη μόνο τοῦ Ζώη, πού ὀρθά ἐπισημαίνει σύγχυση γύρω ἀπό τὸ ὄνομα². Ἀργότερα ὁ ἴδιος δέν ἐπιμένει σ' αὐτὲς τίς ἐπιφυλάξεις ὅταν γράφει μικρὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα γι αὐτὸν στό Λεξικὸ τοῦ³ καί ἔτσι συντάσσεται μέ τίς ἀπόψεις τῶν ἄλλων.

Ἄφορμῃ καί κύριο στοιχεῖο γιά ἔρευνα πάνω στήν ταυτότητα τοῦ προσώπου αὐτοῦ στάθηκε ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματός του ἀπό τὸν κατάλογο τῶν Λατίνων επισκόπων Κεφαλονιάς - Ζακύνθου, πού δημοσιεύεται στὸν πρῶτο τόμο τοῦ κλασσικοῦ πλέον καταλόγου επισκόπων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Hierarchia Catholica⁴. Στήν σειρά επισκόπων πού περιέχεται στή σελίδα 181 τοῦ πρῶτου τόμου καί στήν συνέχειά του στό δεύτερο τόμο (πού ἔχει

1. Π. Χιώτου, Ἱστορικά ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου, τόμος 6ος, Ἐν Ζακύνθῳ 1888, σ. 100, In n. da Modugno, Cefalonia Cattolica, Folino 1903, σ. 68, Α. Χ. Ζώη, Λατινοεπίσκοποι Κεφαλληνίας Ζακύνθου, «Ἀρμονία» 1905, σ. 70-71, Η. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τόμος 2ος, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 30 καί Α. Χ. Ζώη, Λεξικὸν Ἱστορικὸν καί Λαογραφικὸν Ζακύνθου, τόμος 1ος, Ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 184.

2. Α. Χ. Ζώη, Λατινοεπίσκοποι κ.λ.π., ὀ.π., σ. 70-71.

3. Α. Χ. Ζώη, Λεξικὸ κ.λ.π., ὀ.π., σ. 69.

4. Hierarchia Catholica, Medii et recentioris aevi, τόμ. I-VII Monasterii 1913 - Patavii 1968. Γιά τούς Ἐπισκόπους μέχρι τὸ 1431 βλ. ὀ.π., τόμ. I, σ. 181.

ονόματα από τὸ 1431 μέχρι τὸ 1503) σὲ σελίδα 125 διαβάζουμε, ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν μετάρθεση τοῦ Gregorius Nardi, ἐπίσκοπου τῶν νησιῶν ἀπὸ τὸ 1400 μέχρι τὸ 1427, ὀρίζεται στὶς 17 Ὀκτωβρίου τοῦ 1427 γιὰ ἐπίσκοπος ὁ Antonius de Morellis Canonicus Florentinus πληροφορία, ποὺ παίρνουν οἱ συντάκτες τοῦ καταλόγου ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ πάπα Μαρτίνου Ε' ποὺ ἔχουν ἐκδοθῆ, γιὰ τὴν ὁποία παραθέτουν καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ παραπομπή (Mart. V. Arm XII, 121 σ. 220). Ἀπὸ ἔγγραφα τοῦ Μαρτίνου Ε' ἐπίσης ὑπάρχει ἡ πληροφορία γιὰ τὸν διάδοχο τοῦ Ἀντωνίου Μορέλλη, τὸν Dominicus de Ripio, πὼς ὕστερα ἀπὸ θάνατο ἢ μετάρθεση τοῦ προκατόχου του — ποὺ ἔμεινε στὸ θρόνο τῶν νησιῶν 2 1/2 περίπου χρόνια — ὀρίσθηκε ἐπίσκοπος Κεφαλονίδς - Ζακύνθου ὁ τελευταῖος τὶς 23 Μαρτίου 1430 (Mart. V. Lat. τ. 295, φ. 281).

Οἱ συντάκτες τοῦ καταλόγου εἶναι γνωστοὶ σοβαροὶ ἐρευνητὲς καὶ οἱ πιθανότερες παραναγνώσεως ἐγγράφων εἶναι μηδαμινὲς καὶ μάλιστα προκειμένου γιὰ ἐπίσημα παπικὰ ἔγγραφα. Ἐπειδὴ ὅμως στὸν ἴδιο κατάλογο ἐπισημαίνονται καὶ παραλήψεις ὀνομάτων ἐπισκόπων (ὅπως τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸ Πρακτικὸ τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλονίδς τοῦ 1264, Ἐπίσκοπου Ἑρρίκου¹), γι αὐτὸ σωστὴ εἶναι μιὰ λεπτομερέστερη μελέτη τοῦ προβλήματος.

Ἡ ἐρευνα στὰ κείμενα τῶν διαφόρων συγγραφέων, ποὺ συντάξαν ἐπισκοπικοὺς καταλόγους ὀδηγεῖ στὸν παλαιότερο χρονολογικά, ποὺ εἶναι ὁ Χιώτης² καὶ τὸν παίρνουν σὰν βάση οἱ ἐπόμενοι. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι κανεὶς δὲν παραπέμπει σὲ συγγραφεὶς ὅπως ὁ Ughelli, ὁ Gams ἢ ὁ Lequien³ προκειμένου νὰ βιογραφηθῆ ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης. Ἡ μελέτη στὰ στοιχεῖα τοῦ Χιώτη μᾶς φέρνει στὶς πηγές τῶν δικῶν του πληροφοριῶν, ποὺ εἶναι δύο: Ἀφ' ἑνὸς κατάλογος Λατίνων ἐπισκόπων τῶν Νησιῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάϊου Ὀρσίνι μέχρι τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰῶνα ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Ἐπίσκοπος Βαλτάσαρ - Μαρία Ρεμονδίνης (1736 - 1777). Αὐτὸν τὸν κατάλογο — κατὰ πληροφορίες τοῦ Χιώτη πάντοτε⁴ — ὁ ἱστοριογράφος Σέρρας τὸν κατεχώρησε στὸ ἀνέκδοτο σύγγραμμά του (ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι ἡ γνωστὴ «Storia antica e moderna della città ed isola di Zante scritta già in latino da M. M. Remondini... ed ora tradotta in italiano... Studio di N. Serra»⁵, μὲ τὸν τίτλο (σὲ μετάφραση Χιώτη), «Σειρά Λατίνων Ἐπισκόπων χειρόγρα-

1. Θ. Τζαννετάτου, Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 68.

2. Π. Χιώτου, ὁ.π.

3. Γιὰ τοὺς συγγραφεὶς αὐτοὺς βλ. Η. Τσιτσέλη, ὁ.π., σ. 29.

4. Π. Χιώτου, Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ζακύνθου, τόμ. 2ος, Ἐν Κερκύρα 1858, σ. 493.

5. Λ. Χ. Ζώη, ὁ.π., σ. 583 καὶ ζ' συντομογραφημάτων.

φος υπό Βαλτάσαρ Ρεμονδίνου επισκόπου τῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Ζακύνθῳ Καθολικο-ρωμαίας ἐκκλησίας διατηρουμένη ἐν τῷ ἐπισκοπικῷ ἀρχιβίῳ»¹. Δὲν ξέρομε ὅμως ἄν, ὅταν δίνῃ σειρά στὸν κατάλογο στὸν Ἀντώνιο Ἀτζαγιώλῃ², στηρίζεται σὲ πληροφορίες ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀπρόσιτο σὲ μᾶς κατάλογο ἢ στηρίζεται στὰ δημοσιεύματα τοῦ Buchon³, τὰ ὅποια φυσικὰ εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ὑπ' ὄψῃ του. Ὅσο γιὰ τὴν πληροφορία πὼς τὸ 1427 ἔχει ἀδελφὸ ὁ Ἀντώνιος, «Ραϊνέρον» (Νέριο) δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν⁴ εἶναι πληροφορία λαθεμένη, ἀφοῦ τὸ 1427 δοῦκας εἶναι ὁ νόθος Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης⁵.

Δεύτερη πηγὴ γιὰ τὸν Χιώτη εἶναι οἱ δύο τόμοι τῶν ἐγγράφων γιὰ τὶς Φράγκικες ἡγεμονίες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ποὺ ἔχει δώσει ὁ Buchon⁶, ποὺ τὸν ἀναφέραμε πάρα πάνω, καὶ ποὺ ἀπετέλεσαν σημαντικὸ ταμεῖο πληροφοριῶν καὶ γιὰ τὸν Miller⁷ στὴν συγγραφή πολλῶν κεφαλαίων τῆς Φραγκοκρατίας του.

Βέβαια ὁ Χιώτης καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν γνωστὴ προχειρότητα, ποὺ ἔχουν πολλὰ σημεῖα τῶν κειμένων του. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὑπολογίζει τὸ δέκατο ἔτος τῆς παρουσίας στοῦ θρόνου τοῦ πάπα Μαρτίνου Ε' (1417 - 1431), ποὺ τὸ ἀνάγει στὸ 1426⁸, προσθέτοντας μὰ ἀκόμη λαθεμένη ἡμερομηνία γιὰ τὴν ἀνοδο στοῦ θρόνου τοῦ φερόμενου σὰν ἐπίσκοπου Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλη εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἔτσι δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραξενεύῃ ὁ τρόπος ποὺ μελέτησε καὶ ἀξιολόγησε τὰ ἐγγράφα στουὺς δύο τόμους ποὺ προαναφέραμε.

Ἀπὸ τὸν 1^ο τόμο ἤδη ὁ Buchon μιλάει γιὰ τὸν Ἀντώνιο ἐπίσκοπο Κεφαλονιάς, γιὸ τοῦ Δονάτου Ἀτζαγιώλη, στηριζόμενος στὰ ἐγγράφα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Ἀτζαγιώλη ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Ricasoli τῆς Φλωρεντίας⁹ καὶ ποὺ τὰ δίνει στὸ 2^ο τόμο του μὲ τοὺς ἀριθμοὺς LIX καὶ LX¹⁰.

Τὸ πρῶτο (LIX) εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν βούλλα τοῦ πάπα Μαρτίνου Ε' (1417 - 1431), ποὺ εἶναι γραμμένο λατινικὰ καὶ ποὺ σὰν μικρὴ κατατοπι-

1. Π. Χιώτου, δ.π.

2. Ὁ.π., σ. 494.

3. J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté Française de Morée et ses hautes baronnies. Diplomes relatifs aux hautes baronnies Françaises...*, τόμ. I-II, Paris 1845.

4. Π. Χιώτου, δ.π., σ. 494.

5. W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1204 - 1566). Μετάφραση - Εἰσαγωγή - Σημειώσεις Ἀγγελου Φουριώτη, Ἀθήνα 1960, σ. 467.

6. J. A. Buchon, δ.π.

7. W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1204 - 1566).

8. Π. Χιώτου, δ.π., τόμ. 6ος, σ. 100.

9. J. A. Buchon, δ.π., τόμ. I, σ. 165.

10. Ὁ.π., τόμ. II, σ. 280 - 281.

στική εισαγωγή προτάσσονται από τὸν συγγραφέα οἱ λέξεις «Bulle du papa Martin qui annonce qu'il a transfere au siege de Segni Gregoire, eveque de Cephalonie, et qu'il nomme au siege episcopal de Cephalonie Antoine de Azarolis, chanoine de Florence». Στὸ κείμενο ὁμως τῆς βούλλας ποὺ ἀναφέρει ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἴδια ἡμερομηνία, ποὺ σημειώνεται στὸ Hierarchia Catholica γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Antonio de Morelli canonico Fiorentino στὴν ἐπισκοπὴ τῶν νησιῶν μετὰ τὴν μετάρθεση τοῦ Γρηγορίου Νάρδη στὴ Signin (Segni) τῆς Καμπανίας¹. Οἱ πιθανότητες νὰ διορίσθηκαν τὸν ἴδιο μῆνα δυὸ ἐπίσκοποι γιὰ τὰ νησιά, μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Ἀντώνιος καὶ οἱ δυὸ canonici Fiorentini, εἶναι κοντὰ στὸ μηδέν.

Τὸ δεύτερο ἐγγραφο (LX) εἶναι γράμμα τοῦ Ἀντωνίου γιοῦ τοῦ Δονάτου Ἀτσαγιῶλη καὶ φίλου τοῦ Νικολὸ Μακιαβέλλι στὸν ἀδελφὸ του Νέριο γραμμένο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὶς 16 - 11 - 1423. Αὐτὸν τὸν Ἀντώνιο ὁ Buchon τὸν θέλει νὰ εἶναι ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Κεφαλονιάς ταυτίζοντάς τον αὐθαίρετα μὲ τὸν «Antonio Acciaiuoli canonico Fiorentino», ποὺ γράφει γράμμα στὸ Νέριο γιὸ τοῦ Δονάτου, χωρὶς ὁμως τὴ θερμότητα τοῦ κειμένου καὶ τὶς ἀνάλογες φράσεις ποὺ θὰ βεβαίωναν πὼς εἶναι ἀδελφός του². Ἀλλὰ εἴτε ἓνα εἶναι τὸ πρόσωπο εἴτε δύο ἀπὸ πουθενὰ δὲν φαίνεται πὼς εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἀναφερόμενο Ἀντώνιο στὴν βούλλα τοῦ πάπα Μαρτίνου Ε', ποὺ παίρνει τὴν ἔδρα τῶν νησιῶν.

Ἀντίθετα — κατὰ τὸν Buchon πάντα στὸν 2^ο τόμο — σὲ γράμμα σταλμένο ἀπὸ τὴν Magra μὲ ἡμερομηνία 25 - 9 - 1423 καὶ ποὺ ἔχει τὴν προμετωπίδα ἀπὸ τὸν Buchon «Lettre d'Antoine Acciaiuoli duc d'Athènes, a Neri de Donato en 1423»³ διαβάζουμε νὰ προσφωνῆται ὁ Νέριο ἀπὸ τὸν γραφέα «Spectabile et egregio Fratello nostro carissimo... ὑπογράφει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ ὁ Ἀντώνιος τοῦ ἐγγράφου LIX, «Antonio de Azaiolis» καὶ μπαίνει ἡ ἐπιγραφή «L' adresse porte, spettabile egregio viro Neri de Azaiolis fratri nostro carissimo. A di 25 di Settembre 1423. Di Antonio di Neri Acciaiuoli Duca d'Atene». Τί νὰ ὑποθέσουμε ἐδῶ; Πὼς πρόκειται γιὰ φιλοφρόνηση, ὅταν τὸν προσφωνῆ ἀδελφὸ, ἐνῶ πραγματικά εἶναι ἐξάδελφός του αὐτὸς ὁ ἀποστολέας, ποὺ εἶναι ὁ νόθος γιὸς τοῦ Νέριου Ἀτσαγιῶλη, ἄλλοτε Δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔχει πάρει αὐτὸς τὸ δουκάτο τοῦ πατέρα του; Ἡ εἶναι τοῦτος ὁ Ἀντώνιος τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Antonio de Azaiolis, ποὺ στέλνει τὸ γράμμα πάλι στὸ Νέριο στίς 16 - 12 - 1423, ὅπως προαναφέραμε, ἄρα εἶναι ὁ Δοῦκας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὄχι ὁ μελλοντικὸς ἐπίσκοπος Κεφαλονιάς.

1. Hierarchia Catholica, δ.π., τόμ. I. σ. 181.

2. J. A. Buchon, δ.π., σ. 281 ὑποσ. 1.

3. Ὁ.π., σ. 271.

Ἡ σύγχυση εἶναι φανερὴ στοὺς συντάκτες τῶν καταλόγων, ποὺ ἔρχονται μετὰ τὴν ἐκδόση τῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὸν Buchon. Ὁ Χιώτης γράφει, ὅτι «αὐτὸς πρὶν ἐπισκοπεύσει Κεφαλληνίας διέτριβεν παρὰ τῷ ἀδελφῷ Ἀκταίουόλη τῷ Δουκί τῶν Ἀθηνῶν. Τούτου σώζεται ἐπιστολὴ ἐξ Ἀθηνῶν γραφεῖσα τῇ 16ῃ Δεκεμβρίου 1423 πρὸς τὸν ἀδελφὸν Νέριον»¹. Ἀλλὰ γνωρίζουμε πὼς Δούκας τῶν Ἀθηνῶν ἦταν τὸ χρόνο αὐτὸ ὁ Ἀντώνιος Ἀτσαγιώλης². Ἄρα δύο ἀδέλφια μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος; Εἶναι ἡ ἴδια ἀπορία, ποὺ διατυπώνει ὁ Ζῶης στὸν κατάλογον τὸν δημοσιευμένον τὸ 1905³.

Ὁ Modugno στὸ δικό του βιβλίον, ὅταν γράφῃ γιὰ τὸν Ἀντώνιον Ἀτσαγιώλη, στηρίζεται στὸν Χιώτη⁴. Ὁ Τσιτσέλης⁵ στηρίζεται στὸν Miller ποὺ ὅμως, ὅπως προαναφέρθηκε, παίρνει τίς πληροφορίες του ἀπὸ τὸν Buchon. Ὁ μόνος, ποὺ ἔχει ἐπιφυλάξεις, εἶναι ὁ Ζῶης. Καὶ τοῦτο στηρίζεται ἀκόμη σὲ ἓνα οὐσιαστικὸ στοιχεῖον, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἄτοπο δύο ἀδελφῶν μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Εἶναι ἡ μαρτυρία ποὺ παραθέτει, ὅτι «ἐκ σημειώσεων τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας (θὰ ἀναφέρεται ἀσφαλῶς σὲ ἐγγραφοὶ στὴ Λατινικὴ Μητρόπολη Ζακύνθου) προκύπτει, ὅτι ὁ Μορέλης διεδέχθη ἀμέσως τὸν ἐκ Βελέτρης»⁶. Ἐχομε λοιπὸν μὰ ἀκόμη ἐπιβεβαίωση, ὅτι δὲν παρεμβλήθηκε ἐπίσκοπος μεταξὺ τους. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Domenicus ὑπάρχει ἡ μαρτυρία, ὅτι τὸν Μάρτιον τοῦ 1430 ἀνεβαίνει στὸ θρόνον διαδεχόμενος τὸν Ἀντώνιον εἴτε ὕστερα ἀπὸ θάνατό του ἢ ὕστερα ἀπὸ μετάθεσίν του⁷.

Ἀφήσαμε τελευταῖες δύο μαρτυρίες, ποὺ ἔχουν σχετικὴ ἰδιομορφία. Μία εἶναι ἡ ἀναγραφὴ γιὰ τὸν Ἀντώνιον Ἀτσαγιώλη στὸν κατάλογον τῶν Λατίνων ἐπισκόπων στὴν ἱστορία τῆς Κεφαλονιάς τῶν Πινιατόρων⁸. Σκόπιμα τονίζεται ἐδῶ «τῶν Πινιατόρων» μὰ καὶ εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ κείμενον τοῦ βιβλίου εἶχε ἐτοιμασθῆ ἀπὸ τὸν Μαρίνο μέχρι τὸ 1818⁹, ἀλλὰ ξανακοιτάχθηκε καὶ ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν γιό του Νικολό, στὸ τέλος τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, πρὶν ἀπὸ τὸ 1883¹⁰, καὶ τυπώθηκε ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του¹¹.

1. Π. Χιώτου, ὁ.π., σ. 100.

2. W. Miller, ὁ.π., σ. 717.

3. Α. Χ. Ζῶη, Λατινοἐπίσκοποι κ.λ.π., ὁ.π., σ. 70.

4. Inp. da Modugno, ὁ.π., σ. 68.

5. Η. Τσιτσέλης, ὁ.π., σ. 30.

6. Α. Χ. Ζῶη, ὁ.π., σ. 71.

7. Hierarchia Catholica, ὁ.π., τόμ. II, σ. 125.

8. M. e N. Pignatore, Memorie storiche e critiche dell'isola di Cefalonia dai tempi eroici alla caduta della Repubblica Veneta, τόμ. II, Corfù 1899, σ. 327.

9. Η. Τσιτσέλης, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τόμ. Iος, Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 531.

10. Ὁ.π., σ. 536.

11. Ὁ.π., σ. 534.

Ἔτσι ἡ ἀναγραφὴ γιὰ τὸν Ἀντώνιο Ἀτζαγιώλη, ποὺ χωρὶς ἄλλη πληροφορία ἢ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ σημειώνεται, ὅτι ἐπίσκοπεύει στὰ νησιά τὸ 1445, διαβάζεται μὲ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον¹. Ὁ συλλογισμὸς εἶναι πὼς ἡ μαρτυρία δὲν εἶναι ἀπὸ τὸν Buchon παρμένη, γιατί θὰ ἦταν γραμμένη γιὰ ἔτος ἐπίσκοπῆσεως τὸ 1427 καὶ ὄχι τὸ 1445. Ἄλλωστε ὁ Χιώτης, ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει ἐν τῷ μεταξύ τὸν 2ο τόμο του τὸ 1858, δίνει γιὰ ἔτος ἀνακηρύξεως τοῦ Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλη σὲ ἐπίσκοπο τὸ 1427 (στηριζόμενος στὸν Buchon;) ². Ἄρα ἄλλη εἶναι ἡ πηγὴ τῶν πληροφοριῶν του καὶ ἡ ἡμερομηνία, ποὺ δίνει, πέφτει σὲ περίοδο, ποὺ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν Λατινικὴ ἐκκλησία τῶν νησιῶν εἶναι πολὺ συγκεχυμένες καὶ ὑπάρχει σημαντικὸ χάσμα μεταξύ τοῦ Ἰωάννη Ἰακώβου, ποὺ ὀρίζεται στίς 27 - 2 - 1443 καὶ τοῦ Ἰωάννη de Arcadia (γνωστοῦ σὰν Ἰωάννη Οὔγγαρου), ποὺ τοποθετεῖται τίς 31 - 1 - 1458, χωρὶς ὅμως νὰ ξέρουμε ποιὸν διαδέχεται³. Ὅμως καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἀρνητικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὸν Ἀντώνιο Ἀτζαγιώλη. Ὁ Πινιατόρος τὸν φέρνει στὸν κατάλογό του νὰ παρεμβάλλεται μεταξύ Ἰωάννη, πρῶην Canonico Monopolitano καὶ μετέπειτα ἐπίσκοπου Ostunen, καὶ τοῦ Ἰωάννη Ἰακώβου⁴. Ὁ δεῦτερος ὅμως γίνεται ἐπίσκοπος τῶν Νησιῶν, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς Hierarchia Catholica, τίς 27 - 2 - 1443, ὅπως προαναφέρθηκε, καὶ διαδέχεται τὸν Ἰωάννη ποὺ εἶχε διορισθῆ στίς 25 - 2 - 1437 ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του. Καὶ αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶχε πάρει τὸ θρόνο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προκατόχου του Δομήνικου de Pupio, ἄρα δὲν ὑπάρχουν κενὰ ἀνάμεσα στοὺς ἐπισκόπους αὐτὸ τὸ διάστημα⁵.

Δεύτερη μαρτυρία εἶναι τοῦ Ζῶη, ποὺ στὸν κατάλογο ποὺ ἔχει δημοσιεύσει τὸ 1905⁶, σημειώνει κι αὐτὸς τὸ ἔτος 1445 σὰν χρονολογία χειροτονίας ἐπίσκοπου Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλη, γράφοντας ἐπὶ λέξει, ὅτι «ἐκ σημειώσεων τοῦ ἀρχείου τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας Ζακύνθου ὁ ἐπίσκοπος οὗτος Κεφαλληνίας ἐχειροτονήθη τὸ 1445 ὡς φαίνεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἐδγενοῦς τούτου οἴκου». Γιὰ ποιὰ ἱστορία ὅμως καὶ ποὺ βρισκόταν αὐτὴ (στίς σημειώσεις τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας Ζακύνθου;) δὲν ἀναφέρει. Ἔτσι μόνον στοιχεῖο ποὺ ἔχουμε εἶναι καὶ ἐδῶ πάλι ἡ χρονολογία 1445, ποὺ μόνον μὲ τὴ μαρτυρία τῶν Πινιατόρων ταυτίζεται.

Συμπέρασμα ὅλων τῶν πάρα πάνω στοιχείων καὶ πληροφοριῶν εἶναι πὼς δὲν ὑπάρχει πουθενά μία μαρτυρία, ποὺ νὰ μπορῆ νὰ θεμελιώσῃ μὲ μεγάλες πιθανότητες ἀλήθειας τὴν ἄποψη τῆς παρουσίας στοῦ θρόνου τῆς Λατινι-

1. Ὁ.π.

2. Π. Χιώτου, ὁ.π., τόμ. 2ος σ. 494.

3. Hierarchia Catholica, ὁ.π.

4. M. e N. Pignatore, ὁ.π.

5. Hierarchia Catholica, ὁ.π.

6. Α. Χ. Ζῶη, Λατινοεπίσκοποι κ.λ.π., ὁ.π., σ. 70.

κῆς ἐκκλησίας τῆς Κεφαλονιάς - Ζακύνθου ἐπισκόπου μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης. Στὸ ἐρώτημα λοιπὸν ἂν πρόκειται γιὰ πλασματικὸ ἢ πραγματικὸ πρόσωπο, ἢ πλάστιγγα γέρνει σταθερὰ γιὰ τὸ πρῶτο. Βέβαια θὰ πρέπη νὰ ξανακοιταχθῆ τὸ θέμα καὶ ἀπὸ τὸν συγγραφέα αὐτῆς τῆς μικρῆς μελέτης καὶ ἀπὸ ἄλλους ποὺ θὰ τύχη νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τοὺς Ἀτζαγιώλη στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τους, δηλαδὴ στὸ τέλος τοῦ ΙΑ' καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΕ' αἰῶνα. Ἡ ἔρευνα τούτη ὕστερεῖ, γιατί δὲν μπόρεσε νὰ ἔχη στὴν ἐπεξεργασία της διαθέσιμες τὶς νεώτερες ἔρευνες γύρω ἀπὸ τοὺς Ἀτζαγιώλη, ἰδίως τὶς Ἰταλικές. Ἐνας ἀκόμη τομέας ποὺ θὰ ἔχη ἴσως στοιχεῖα εἶναι τὰ κατάλοιπα τῶν Μαρίνου καὶ Νικολὸ Πινιατόρων, ποὺ ἴσως σ' αὐτὰ νὰ ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει ὁ Τσιτσέλης, ὁ Μαρίνος Πινιατόρος μπόρεσε νὰ ἔχη πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Τόκκων¹, καὶ ποὺ ἴσως βρεθοῦν τὰ κατάλοιπα αὐτὰ σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς κληρονόμους.

Μέχρι τότε ὅμως καὶ μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε σήμερα μποροῦνε νὰ ποῦμε μὲ πιθανότητα, ποὺ φθάνει στὸ ὄριο τοῦ βέβαιου, ὅτι ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης Λατίνος ἐπίσκοπος Κεφαλονιάς - Ζακύνθου εἶναι ἀνύπαρκτο πρόσωπο.

1. Η. Τσιτσέλης, ὁ.π., σ. 533, ὑποσ. 2.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΥ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΙΚΕΛΗ ΑΒΛΙΧΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ πρόβλημα τῶν χειρογράφων τοῦ Λιξουριώτη ποιητῆ Μικέλη Ἀβλιχου (1844 - 1917), περίπλοκο αὐτὸ καθ'αυτὸ, ἔχει πάθει, ἀπὸ χρόνια τώρα, καὶ ἄλλη ἐμπλοκὴ τὰ μυστικά του δηλ. τὰ ξέρει μόνο ἓνας ἄνθρωπος, ὁ κ. Ἀριστείδης Ρουχωτᾶς, καὶ κανένας ἄλλος! Ὁ κ. Ρουχωτᾶς ἔχει στὴν κατοχὴ του, ἀπὸ τὸ 1932, ὅ,τι σώθηκε ἀπὸ τὰ «χαρτιά» τοῦ ποιητῆ — χειρόγραφα καὶ σπάνια ἔντυπα μὲ τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις τῶν ποιημάτων του —, ἀλλὰ τίποτε δὲ δημοσιεύει! Ἔτσι κανεὶς δὲν ξέρει τί περιέχει τὸ μικρὸ αὐτὸ ἀρχεῖο Ἀβλιχου, δηλ. τί χειρόγραφα σώζονται, ποῦ πρωτοδημοσιεύτηκαν τὰ ποιήματά του, μὲ ποιά ψευδώνυμα, πόσα εἶναι, καὶ ποιὸ τὸ αὐθεντικὸ τους κείμενο. Ὅσα ποιήματά του ξέρουμε, μᾶς ἔχουν παραδοθῆ «ἀπὸ στόματος» τῶν φίλων του ἢ ἀπὸ, ἀνεύθυνες συνήθως, ἀναδημοσιεύσεις — ὄχι ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἢ τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις¹. Τὸ θέμα ὅμως αὐτὸ δὲ θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ περισσότερο ἐδῶ, γιατί τὸ πραγματεύτηκα ἤδη σὲ προηγούμενη μελέτη μου, ποῦ δημοσιεύτηκε στὴ «Νέα Ἑστία» τοῦ 1968².

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνο τὰ χειρόγραφα τῶν ποιημάτων τοῦ Ἀβλιχου ποῦ μένουν ἄγνωστα στὸ κοινὸ τῶν ἐπιστημόνων. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ γράμματά του. Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀβλιχος, φιλέρημος καὶ ἀπομονωμένος καθὼς ἦταν, πολὺ δύσκολα ἔγραφε γράμματα· ὁ ἴδιος μάλιστα δνόμαζε τὴ δυσκολία του αὐτὴ «γραμματοαγραφία» (βλ. παρακάτω, «Γράμματα στὸν Κωστὴ Παλαμά»). Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ λίγα γράμματα ποῦ ἔστειλε σὲ φίλους, συγγενεῖς, λογίους καὶ ἄλλους τίποτε δὲν ἔγινε γνωστὸ·

1. Τὰ ποιήματα τοῦ Ἀβλιχου δημοσιεύτηκαν συγκεντρωμένα γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ Χ α ρ ἄ λ. Λ ι ν α ρ δ ἄ τ ο σ' ἓνα μικρὸ τεῦχος μὲ τίτλο «Μικέλη Ἀβλιχου, Τὰ Ποιήματα. Κριτικὸ σημεῖωμα Κωστὴ Παλαμά, Ἀθῆναι 1959». Ἀπὸ τὰ 74 ποιήματα ποῦ δημοσιεύονται στὸ τεῦχος αὐτό, μόνο 3 προέρχονται ἀπὸ αὐτόγραφα τοῦ ποιητῆ (βλ. αὐτόθι, σ. 77 - 78).

2. Βλ. Γ. Γ. Ἀ λ ι σ α ν δ ρ ἄ τ ο υ, Τὰ πενήντα χρόνια τοῦ Μικέλη Ἀβλιχου. (Ἡ τύχη τῶν χειρογράφων του. Ἐνα λησιμονημένο ποίημά του), περ. «Νέα Ἑστία», τόμ. 83 (1968), σ. 48 - 54.

μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου χάθηκαν τὰ περισσότερα, καὶ ὅσα τυχὸν ὑπάρχουν, βρίσκονται σὲ χέρια ἰδιωτῶν, ἄγνωστα καὶ ἀπρόσιτα στὴν ἔρευνα.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς λοιπόν, ὅταν τύχη νὰ βρεθοῦν καμιά φορά αὐτόγραφα τῶν ποιημάτων του ἢ γράμματα ἀνέλπιστα ἢ ἀκόμη καὶ ἀπλά σημειώματά του, εἶναι φυσικὸ νὰ προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητῆ. Ἐγὼ τουλάχιστο ἐνίωσα πολλή χαρὰ τὸν τελευταῖο καιρὸ, ὅταν εἶχα τὴν τύχη νὰ μοῦ γίνουν γνωστὰ μερικὰ γράμματα καὶ σημειώματά του, ποὺ κανεὶς δὲν ἤξερε τὴν ὑπαρξή τους — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φίλους ποὺ μοῦ τὰ ὑπόδειξαν. Εἶναι ὅλα γράμματα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ καὶ ἀπευθύνονται στὸν Κωστὴ Παλαμά, τὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτο καὶ τὸν ἀνεπιὸ του Ἰωάννη Π. Μομφερράτο.

Ἡ πρώτη ἀφορμὴ γιὰ νὰ γνωρίσω τὴν ὑπαρξὴ τῶν γραμμάτων αὐτῶν ἦταν ἡ εὐγενικὴ πρόσκληση τῆς κυρίας Εἰρήνης Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου νὰ δῶ ἓνα φάκελο ἀπὸ τὸ ἀρχειο τοῦ ἀξέχαστου συζύγου της «μὲ ποιήματα τοῦ Ἄβλιχου». Ἦταν μιὰ μικρὴ ἐκπληξὴ ὁ φάκελος αὐτός : ἀνάμεσα σὲ μερικὰ ἀντίγραφα παλιῶν του ποιημάτων ὑπῆρχαν καὶ αὐτόγραφα τοῦ Ἄβλιχου, ποὺ τὰ εἶχε φυλάξει μὲ στοργή ὁ Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος ἀπὸ τὸ 1914 : δυὸ ποιήματα — ὁ «Καρχασμός» καὶ ὁ «Ὑμνος εἰς τὴ θεὰ τῆς μουσικῆς Εὐτέρπη» —, ἓνα γράμμα, ἓνα σημείωμα σὲ μπιλιέτο (κι ἓνα τηλεγράφημα)¹.

Ἀπὸ τὸ Ἀρχειο Ἀλιβιζάτου ὁδηγήθηκα ὕστερα, ὅπως θὰ δῆ ὁ ἀναγνώστης, στὸ Ἀρχειο Παλαμά· καὶ ὁ πρόεδρος τοῦ «Ἰδρύματος Παλαμά» κ. Γιώργος Κ. Κατσιμπαλῆς, μὲ τὴ γνωστὴ σὲ ὄλους φιλικὴ διάθεση καὶ προθυμία του, μοῦ ἔδωσε καὶ φωτογράφησα ὅσα χειρόγραφα τοῦ Ἄβλιχου βρίσκονται στὸ Ἀρχειο Παλαμά, ἤτοι δύο γράμματα, ἓνα μπιλιέτο, τέσσερα ποιήματα κι ἓνα σημείωμα. Τέλος ὁ φίλος κ. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου μοῦ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Πάτρα ἓνα γράμμα τοῦ Ἄβλιχου πρὸς τὸν ἀνεπιὸ του Ἰωάννη Π. Μομφερράτο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ χαρτιά τοῦ τελευταίου.

Ἔτσι βρίσκομαι σήμερα στὴν εὐχάριστη θέση νὰ μπορῶ νὰ δημοσιεύσω

1. Ὁ μικρὸς ἐκεῖνος φάκελος τοῦ Ἀλιβιζάτου μοῦ ἀποκάλυψε κι ἄλλο ἓνα μυστικὸ, ὅτι δηλ. συγγραφέας ἐνὸς ἄρθρου πολὺ ἐπαινετικοῦ γιὰ τὸν Ἄβλιχο (μὲ ποιήματά του), ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ τῶν Ἀθηνῶν «Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις», ἔτος Θ', τεῦχος 106 - 107, Αὐγ. - Σεπτέμ. 1916, σ. 149 - 150, μὲ τίτλο «Ἔργον πολιτισμοῦ» καὶ μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ληξουριώτης», ἦταν ὁ νεαρὸς θεολόγος Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος. Κανεὶς ἕως τώρα δὲν ἤξερε τὴν ταυτότητα ἐκείνου τοῦ «Ληξουριώτη». Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἄρθρο ποὺ εἶπαμε δὲν ἀναφέρεται στὴ «Βιβλιογραφία» τοῦ Ἀλιβιζάτου (βλ. παρακάτω, σ. 103, σημ.). Στὸ φάκελο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ὁμῶς ὑπάρχει τὸ χειρόγραφο τοῦ ἄρθρου, αὐτόγραφο τοῦ Ἀλιβιζάτου. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ, καθὼς καὶ γιὰ τὰ δυὸ αὐτόγραφα ποιημάτων τοῦ Ἄβλιχου ποὺ βρίσκονται στὸν ἴδιο φάκελο, θὰ μιλήσουμε σὲ ἄλλη μελέτῃ μὲ παρόμοια θέματα, ποὺ θὰ ἔχη τίτλο «Φιλολογικὰ στὸ Μικελὴ Ἄβλιχο».

τῆ μικρῆ αὐτῆ συλλογῆ γραμμάτων τοῦ Ἄβλιχου, πού τῆ θεωρῶ ἄρκετά σημαντικῆ γιά τοὺς ἐξῆς λόγους : α) εἶναι τὰ μόνα γράμματα τοῦ Ἄβλιχου πού γίνονται γνωστά, β) μᾶς δίνουν τὸ αὐθεντικὸ κείμενο μερικῶν ποιημάτων του καὶ ἄλλα χρήσιμα στοιχεῖα γιά τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, γ) διευκρινίζουν τὴν πνευματικὴ ἐπαφὴ πού εἶχε μὲ τὸν Παλαμά, δ) ἀποκαλύπτουν τὴν ἐγκάρδια φιλία του μὲ τὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτο, πού μέχρι σήμερα ἦταν ἄγνωστη ἐντελῶς, καὶ τέλος ε) ὡς χειρόγραφα μᾶς δίνουν τὴν ἐντυπωσιακὴ συγκίνηση πού δημιουργοῦν συνήθως τὰ αὐτόγραφα τῶν συγγραφέων, ποιητῶν, λογίων κ.ἄ., ἰδίως ὅταν εἶναι σπάνια, ὅπως αὐτά.

Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ τὴν κυρία Εἰρήνη Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου γιά τὴν εὐγενικὴ της προσφορά, πού ἦταν ἀφορμὴ νὰ μοῦ ἀποκαλυφθῆ ὁ μυστικὸς αὐτὸς κόσμος τοῦ Ἄβλιχου, καὶ τοὺς κ.κ. Γ. Κ. Κατσιμπάλη καὶ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, πού τόσο πρόθυμα μὲ διευκόλυναν στὴν ἔρευνά μου. Καὶ ἀμέσως παρακάτω δημοσιεύω τὰ νέα εὑρήματα, ταξινομημένα σὲ ὁμάδες ἀνάλογα μὲ τὸν ἀποδέκτη (σειρὰ πού ἐδῶ τυχαίνει νὰ εἶναι καὶ χρονολογικῆ), μὲ σχόλια καὶ σημειώσεις ὅπου νομίζω πὼς χρειάζονται.

Πρῶτα ὅμως πρέπει νὰ δώσω μερικὲς ἐξηγήσεις γιά τὴν ἐκδοση. Ὁ Ἄβλιχος ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία καὶ γράφει κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς του¹. Ἀναφέρω τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ σημεῖα, ὅσα διαφέρουν ἀπὸ τὴν κοινὴ σημερινὴ ὀρθογραφία : κρατεῖ τὴν ὑπογεγραμμένη παντοῦ, γράφει ἢ γραμμές, ἀπόκρισι, σκέψι κτλ. (μιὰ φορὰ μόνο γράφει ἐγδοση), δουλιά, βοῦζει, ἐγεινε, εἶνε, ξαλληῶς, ἐνῶ, κάνεις, κ' ἔτσι, νᾶνε, ἴσα, ἴς ἐρημο, νὰ πγγῆ νερό, Μαϊοῦ — καὶ τονίζει μὲ περισπωμένη τὰ ἐξῆς : βρουσοῦλα, ὁ λυμεῶνας, Λυξοῦρι, ποῦ, πῶς (ἐρωτηματικά καὶ ἀναφορικά) κτλ.

Ἡ γραφὴ του δὲν παρουσιάζει προβλήματα. Εἶναι συνήθως στρογγυλὴ καὶ καθαρὴ, κάποτε ἴσως νευρικὴ καὶ βιαστικὴ — γι' αὐτό, νομίζω, καὶ οἱ παῦλες (βλ. ἀμέσως παρακάτω). Συμπλέγματα δὲ χρησιμοποιεῖ, παρὰ μόνο τὸ θ γιά τὸ ου. Κάποτε τὸ ε μπορεῖ νὰ διαβαστῆ καὶ ι : τές - τίς, στές - στίς, ἀνεψιάδες - ἀνιψιάδες· ἀλλὰ προτίμησα τὸ ε : τές, στές, ἀνεψιάδες.

Στὴν ἐκδοση πού ἀκολουθεῖ, τὰ κείμενα δημοσιεύονται μὲ τὴν ὀρθογραφία τους· ἕκαμα ὅμως κάποιες μικροαλλαγές, δηλ. : διόρθωσα τίς σπάνιες ἀνορθογραφίες, ἔβαλα τόνους, πνεύματα καὶ στίξη καὶ συμπλήρωσα τὰ γράμματα σὲ ὅσες περιπτώσεις ὁ ἴδιος τὰ ἔχει παραλείψει, καὶ χάρισα τίς ἐγκλιτικὲς προσωπικὲς ἀντωνυμίες, πού ἐκεῖνος τίς ἐνώνει, δηλ. ἔγραψα π.χ. τοῦ σονέττου μου καὶ ὄχι τοῦ σονέττουμου.

1. Ἐξαιρέση φαίνεται πὼς ἔκαμα μόνο μιὰ φορὰ (πότε;) στὸ ποίημα «Ὀ Φανί μου, το σκιλί μου», πού ἔχει γιά ὑπέρτιτλο τὴ φράση «Πίμα τοῦ μέλλοντος με τὴν ὀρθογραφία του μέλλοντος» καὶ εἶναι γραμμένο κατὰ τὴ φωνητικὴ ὀρθογραφία (βλ. φωτογραφία τοῦ χειρογράφου στὴν ἐκδοση τοῦ Χ α ρ ἄ λ. Λ ι ν α ρ δ ἄ τ ο υ, ὁ.π., σ. 30 - 31).

Ἐπίσης ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ ἔχη ὑπόψη του καὶ τὰ ἐξῆς : Ὁ Ἄβλιχος γράφει πολλὰ κεφαλαῖα ἀρχικά, πολλὰ θαυμαστικά καὶ ἀποσιωπητικά καὶ πολλὰς ὑπογραμμίσεις. Ἀκόμη χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὴν παύλα ἀντὶ γιὰ κόμμα ἢ τελεία, κάποτε καὶ χωρὶς λόγο. Ἔτσι τὸ κείμενό του γίνεται πολὺ ἐκφραστικό, παραστατικό καὶ κάποτε ἑλλειπτικό — ὅπως ἦταν καὶ ὁ προφορικός του λόγος. Γι' αὐτὸ τὰ κράτησα ὅλ' αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰς παύλες καὶ τ' ἀδικαιολόγητα κεφαλαῖα ἀρχικά.

Ἐπίσης ὁ ποιητὴς μας γράφει πάντα τὸ ἔνωτικό (—), γιὰ νὰ δείξῃ τὶς συνιζήσεις πού γίνονται στοὺς καταχρηστικούς διφθόγγους : *γιά, διαφορετικά*, ἢ τὶς συνεκφωνήσεις καὶ τὶς συνιζήσεις πού γίνονται στὸ στίχο γιὰ τὸ μέτρο : *ψηλά ἕνα ἀηδόνι, καὶ ὅμως, τ' ὄνομα ἑλληνικό* κτλ. Γράφει ἀκόμη τὸ προειδοποιητικὸ ἐρωτηματικὸ (ἀνάποδα) στὴν ἀρχὴ τῶν ἐρωτηματικῶν προτάσεων, ὅπως τὸ συνήθιζαν παλιότερα μερικοί. Σήμερα ὅμως δὲν τὰ συνηθίζουμε αὐτὰ καὶ γι' αὐτὸ τὰ παραλείπω¹.

Τέλος πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ὅλα τὰ γράμματα βρίσκονται χωρὶς φάκελο, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μπιλιέτο στὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτο. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γράμματα ὑπάρχουν καὶ δύο ἄλλα χειρόγραφα μὲ ποιήματά του, σταλμένα μὲ δύο διαφορετικὰ γράμματα στὸν Παλαμά. Αὐτὸ δημιουργεῖ ἕνα μικρὸ πρόβλημα : μὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο γράμματα ἔστειλε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα μὲ τὰ ποιήματα ; Τὸ πράγμα ὅμως τακτοποιεῖται λογικὰ μὲ συσχετίσεις ἀπὸ τὸ περιεχόμενον καὶ τὶς χρονολογίες τῶν δύο αὐτῶν γραμμάτων.

Α'. ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

(Ἴδρυμα Παλαμᾶ)

1. Χειρόγραφο σημείωμα σ' ἕνα φύλλο τοῦ ἀριθ. 22, 6 Ἀπριλίου 1911 τῆς ἐφημερίδας τοῦ Ἀργοστολιοῦ «Ἀναμόρφωσις». (Ἀπόκομμα τῆς ἐφημερίδας).

Τὸ 1911, μέσα στὸ θόρυβο πού ἔγινε γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ — πού κατάληξε στὴν ψήφιση τοῦ περίφημου ἀρθροῦ 107 τοῦ Συντάγματος γιὰ τὴ γλῶσσα —, μέσα στὸ γλωσσικὸ παροξυσμὸ καὶ τὶς ὀχλοκρατικὰς ἐνέργειες τοῦ Μιστριώτη γιὰ τοὺς «μαλλιαροὺς», μέσα στὰ καθημερινὰ δημοσιεύματα τῶν ἀντιδραστικῶν ἐφημερίδων καὶ τὶς ἀτέλειωτες συνεντεύξεις τῶν γλωσσαμυντόρων², ὁ Κωστής Παλαμᾶς

1. Βλ. ἄλλωστε [Μανόλη Τριανταφυλλίδης καὶ ἄλλων], Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς δημοτικῆς), Ὄργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1941, §§ 66, 163 Δ, 119, σημ. I, 147, 148, 149, 1097, 1098.

2. Γιὰ τὴ γλωσσικὴ ἀναταραχὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλ. Γιάννη Κ. Κορδάτου.

έκαμε τή θαρραλέα δήλωση πώς εἶναι ὑπερήφανος γιά τὸ μαλλιариσμό του καὶ σύστησε στοὺς νέους νὰ γράφουν στή δημοτικὴ :

«Κι ἀπάνου ἀπ' ὄλα ξέρω πὼς εἶμαι, στοργυλά καὶ χτυπητά, μαλλιαρὸς ἀπολύτως, καὶ πὼς, βλέποντας ποιοὶ σημαδεύτηκαν καὶ ποιοὶ σημαδεύονται μὲ τὴν ἐτικέττα τούτη, τὸ θεωρῶ ἔπαινό μου καὶ τὸ λογαριάζω δόξα μου μαλλιαρὸς νὰ κράζωμαι. Καὶ ὁ μαλλιαρισμός, τὸ εἶπα καὶ τὸ ξαναλέω, εἶναι ἡ ἀρετὴ μου». Καὶ παρακάτω : «Μὰ ξέρω πὼς εἶναι κάποιες κρίσιμες ὄρες, κάποιες στιγμὲς ποὺ παρουσιάζονται σὰ νὰ μέλλεται ν' ἀποφασιστῆ κάτι τι σημαντικό, καὶ πὼς τότε κάθε ἄνθρωπος ποὺ φωτίζεται ἀπὸ μιὰ συνείδηση, καὶ ποὺ φέρνεται ἀπὸ μιὰν ἰδέα, ὅπου καὶ ὅπως, μὲ ὅποιους κι ἂν ἔχη νὰ κάνη, πρέπει νὰ δίνη τὸ παρὼν, καὶ νὰ στέκεται στρατιώτης». Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφταναν αὐτά, ἐπρόσθεσε καὶ τοῦτα : «Ἀνίσως καὶ κάτι τι μέσα σας νιώθετε, καὶ θέλετε ἀκέρια καὶ γιὰ τὰ παντοτινὰ νὰ τὸ πλάσετε, [. . .], κάτι τι, ἀπὸ τὸ γράμμα τὸ ἀπλό πρὸς τὸ σύντροφό σας ἴσα μὲ τὸ ἔργο τῆς μεγαλοφάνταστῆς σκέψης, γράφτε το στή συκοφαντημένη γλώσσα, στὴν ἀγνή δική σας γλώσσα, στὴ γλώσσα τῆ λεγόμενῃ μαλλιάρῃ»¹.

Γιὰ τὴν πράξη του αὐτὴ ὁ ποιητὴς, ποὺ ἦταν καὶ δημόσιος ὑπάλληλος — Γενικὸς Γραμματέας τοῦ Πανεπιστημίου —, τιμωρήθηκε μὲ προσωρινὴ ἀπόλυση ἑνὸς μηνός, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε τὴν ἀγανάκτηση τῶν δημοτικιστῶν καὶ τῆ συμπάθεια ἐπιστημόνων καὶ φιλελλήνων τῆς Γαλλίας².

Ὁ Ἄβλιχος, ἀπὸ τὸ ἐρημητήριό του, παρακολουθοῦσε τὴν ἀναταραχὴ, ἀγανάκτισμένος καὶ αὐτός, κι ἔγραψε τὸ σατιρικὸ σονέτο τοῦ «Εἰς Μυστριώτην τὸν πάνυ» (βλ. παρακάτω), ποὺ τὸ δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα τοῦ Ἄργουστολιοῦ «Ἀναμόρφωσις», ἀριθ. 22, 6 Ἀπριλίου 1911, σ. 1. Καὶ θέλοντας νὰ συγχαρῆ τὸν Παλαμὰ καὶ νὰ διαμαρτυρηθῆ γιὰ τὴν τιμωρία ποὺ τοῦ ἐπι-

¹ Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος, ἐκδότης Γ. Λουκάτος, Καλλιθέα - Ἀθήνα 1943, σ. 156 - 167, καὶ Μανόλη Α. Τριανταφυλλίδη, Δημοτικισμός καὶ ἀντίδραση, Ἀθήνα 1960, σ. 338 - 340. Κριτικὴ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων βλ. στοῦ Μανόλη Α. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ, πρῶτος τόμος, Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938, σ. 127 - 129. Βιβλιογραφία γιὰ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα τοῦ 1911 βλ. αὐτόθι, σ. 634 - 636.

1. Βλ. Κωστή Παλαμὰ, Γιὰ νὰ τὸ διαβάσουν καὶ τὰ παιδιά, περ. «Ὁ Νουμάς», ἔτος 9 (1911), ἀριθ. 424, 20 Φεβρ. 1911, σ. 113 - 114 = Τοῦ Ἰδιοῦ, Ἄπαντα, τόμ. 6, σ. 580 (πρβλ. αὐτόθι σ. 586).

2. Ἡ διαμαρτυρία τῶν Γάλλων ἐπιστημόνων δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Temps», Παρίσι 27 Μαΐου 1911, καὶ ἀπὸ κεῖ γαλλικὰ στοῦ Λέκα Ἀρβανίτη Μαλλιάρου [= Ἀλέξανδρου Πάλλη], Κούφια Καρόδια, Λίβερπουλ 1915, σ. 363 - 365, καὶ μεταφρασμένη ἑλληνικὰ στὸ «Νουμάς», ἔτος 9 (1911), ἀριθ. 437, 22 Μαΐου 1911, 321 - 322, μὲ τίτλο «Δήλωση τῶν ἐπιστημόνων καὶ φιλελλήνων τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν προσωρινὴ ἀπόλυση τοῦ Παλαμὰ».

βλήθηκε, τοῦ ἔστειλε τὸ φύλλο αὐτὸ τῆς «Ἀναμορφώσεως» καὶ στὸ περιθώριο τῆς πρώτης σελίδας, δεξιά, δίπλα στὸ τυπωμένο ποιήμα του, ἔγραψε μὲ μελάνι τὰ ἑξῆς : «Ζητῶ τὴν ἄδεια νὰ τὸ κάμω ἀφιέρωμα εἰς τὸν ποιητὴ Κ. Παλαμᾶ, σὲ νέα ἔγδοση. Μιχ. Ἄβλιχος. Κεφαλονιά Λυξοῦρι. 1911. Ἄπριλ 16». (Ἀπὸ τὸν πρότελευταῖο στίχο τοῦ ποιήματος εἶχε παραλειφθῆ ἓνα τ ο ῦ, ποῦ τὸ πρόσθεσε ὁ ἴδιος στὸ περιθώριο — βλ. παρακάτω). Καὶ ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε μὲ μελάνι πάνω ἀπὸ τὸ σημεῖωμα τοῦ Ἄβλιχου : «Ἀπάντησα 10 Μᾶης [ἢ : Μᾶη] 1911»¹.

2. Μπιλιέτο τῆς 21 Μαΐου 1911· καὶ σὲ ἄλλο χαρτὶ τὸ σονέτο «Μυστριώτῃ τῷ πάνυ» μὲ ἔμμετρο «Ἀφιέρωμα» στὸν Παλαμᾶ.

Προφανῶς ὁ Παλαμᾶς στὴν ἀπάντησή του τῆς 10 Μαΐου 1911 δὲν εἶχε ἀντίρρηση στὴν εὐγενικὴ πρόταση τοῦ Ἄβλιχου νὰ τοῦ ἀφιέρωσῃ τὸ σονέτο του γιὰ τὸ Μυστριώτῃ. Καὶ ὁ Ἄβλιχος στὶς 21 Μαΐου, τοῦ Ἄγ. Κωνσταντίνου, τοῦ στέλνει ἓνα μπιλιέτο μὲ τὰ «χρόνια πολλά» καὶ μαζί, σὲ ἰδιαίτερο χαρτὶ, τὸ σονέτο μὲ τὴν ἔμμετρῃ ἀφιέρωσή του, ἓνα εἶδος δῶρο στὴ γιορτὴ του. Ἀπὸ ἀποψη χρονολογίας στὸ μπιλιέτο γράφει μόνον «γιὰ τὴ σημερινὴ 21 Μαΐου» (sic), χωρὶς ἔτος, ἐνῶ στὸ χειρόγραφο μὲ τὰ δύο ποιήματα γράφει «Κεφαλονιά - Λυξοῦρι - 1911». Ἀπὸ τὸ ὑστερόγραφο τοῦ μπιλιέτου ὁμως — «καὶ ἔπειτα ἀπὸ τόσο «μ ὄ χ θ ο» γιὰ τὸ ἀ ν τ ῖ γ ρ α φ ο τοῦ σονέτου μου κ.τ.λ.» — συνάγεται ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χαρτιά, μπιλιέτο καὶ σονέτο μὲ τὴν ἀφιέρωσή του, τὰ ἔστειλε μαζί, δηλ. στὶς 21 Μαΐου 1911. Στὸ ὑστερόγραφο τοῦ μπιλιέτου τοῦ γράφει ἐπίσης ὅτι τὴν ἀπάντησιν στὸ γράμμα του (τῆς 10 Μαΐου 1911) τὴν ἀναβάλλει γιὰ ἀργότερα.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὰ ἑξῆς : α) Ἡ ἔμμετρῃ ἀφιέρωσις στὸν Παλαμᾶ εἶναι ἀνέκδοτη· πρώτη φορὰ δημοσιεύεται ἐδῶ. β) Στὴν ἀντιγραφὴ τοῦ σονέτου γιὰ τὸ Μυστριώτῃ ὁ Ἄβλιχος ἐτροποποίησε τὸν τίτλο : ἀπὸ «Σονέττον. Εἰς Μυστριώτην τὸν πάνυ», ποῦ ἦταν στὴν «Ἀναμόρφωσιν», ὅ.π., τώρα ἔγινε «Σονέττον — Μυστριώτῃ τῷ πάνυ». Στὸ κείμενον ἔκαμε ἀσήμαντες ἀλλαγές : ἔβαλ' ἓνα θαυμαστικὸν στὸ τέλος τοῦ τέταρτου στίχου, δύο ἀκόμη θαυμαστικά στὸν ἑνατο, δίπλα στὸ ἄλλο, καὶ πρόσθεσε κι ἓνα

1. Ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖωμα τοῦ Ἄβλιχου ὑπάρχουν τὰ ἑξῆς, γραμμένα μὲ τὸ χεῖρ τοῦ Παλαμᾶ : «— Κουρούκλης καθηγητῆς φυσικομαθηματικῶν εἰς Γ' Γυμνάσιον» καὶ κατόπιν μία λέξις δυσανάγνωστη μέσα σὲ παρένθεσις — μάλλον ἐπώνυμο. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸν καθηγητὴ Θεόκλητον Διον. Κουρούκλη (1857 - 1911), ποῦ ἔγραψε διάφορους λόγους, μελέτη «Περὶ τῶν Ὀμηρικῶν νήσων Ἰθάκης, Σάμης, Δολιχίου καὶ Ἀστερίδος» 1893 (ὁ τίτλος ἀπὸ τὸν Τσιτσελη, βλ. ἀμέσως παρακάτω), καὶ τὴν κωμῶδιον «Ὁ εὐγενὴς βασιτάζος» 1879. Βλ. Ἡ λ ῖ α Τ σ ι τ σ ἔ λ η, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 353, τόμ. Β', 1960, σ. 628, καὶ Σ π ῦ ρ ο υ Α. Εὐ ἀ γ γ ε λ ᾶ τ ο υ, Ἱστορία τοῦ θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ 1600 - 1900, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 113 - 115.

δ) στὸν πρότελευταῖο στίχο. γ) Στὴν ἐφημερίδα δὲν ὑπάρχουν ἐνωτικά, ἐνῶ στὸ χειρόγραφο ὑπάρχουν, καὶ μάλιστα πολλά. δ) Στὴν ἐφημερίδα μετὰ τὸ ποίημα δημοσιεύονται δύο σχόλια ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο : εἶναι γραμμένα προφανῶς ἀπὸ τὸν Ἄβλιχο καὶ ἐρμηνεύουν ἐτυμολογικὰ τὰ ἐπώνυμα Μυστριώτης — «καὶ ὄχι Μιστριώτης» — καὶ Ψυχάρης· τὰ παραθέτω ἔδῳ στὴ σημείωση 1 τῆς σ. 94.

Ἀκολουθοῦν τὰ κείμενα :

[a. Μπιλιέτο λευκό, κιτρινισμένο, 0,058×0,099 μ. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἄβλιχου δὲν εἶναι τυπωμένο. Γραμμένες καὶ οἱ δύο πλευρές· μελάνι καστανό· χωρὶς τόπο καὶ χρονολογία. Αὐτόγραφο τοῦ Ἄβλιχου.

b. Κόλλα ἀναφορᾶς, τετρασέλιδη, λευκὴ, κιτρινισμένη, μὲ γραμμές, 0,205×0,300 μ., διπλωμένη δύο φορές. Γραμμένη μόνο ἡ πρώτη σελίδα, οἱ ἄλλες τρεῖς κενές· μελάνι καστανό. Αὐτόγραφο τοῦ Ἄβλιχου.]

(a. - φ. 1^ρ)

Ἄξιότιμον Κύριον Κώστα Παλαμᾶν

Γιὰ τὴ σημερινή 21 Μαῖου

χρόνια πολλά καὶ εὐτυχισμένα,

Μιχαὴλ Γ. Ἄβλιχος

Υ.Γ. . . . Καὶ ἔπειτα ἀπὸ τόσο «μ ὄ χ θ ο» γιὰ τὸ ἀντίγραφο¹ τοῦ σονέττου μου κ.τ.λ., τὴν ἀπόκρισι εἰς τὸ γράμμα σας — ποῦ θέλει πολλή σ κ έ ψ ι² γιὰ νάν (φ. 1^ρ) τὴν κάμω, ὅπως ἐγὼ θέλω — πρέπει νάν τὴν ἀφήσω γιὰ π α ρ α μ π ρ ό ς. Περιττὸ νά σᾶς πῶ πῶς πολὺ — μὰ πολὺ δύσκολα κατορθῶνω — κάθε τόσο — νά κάνω ἓνα γράμμα, καὶ σὲ περιστάσεις ποῦ νά μὴν μπορῶ νά κάμω διαφορετικά. Ἐτοῦτο εἶνε περισσότερο γνωστὸ — (σὲ ὅσους ἔτυχε νά μὲ γνωρίζουνε ἢ νά ἀκούσανε τ' ὄνομά μου) καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ φτωχὰ ποιήματά μου³.

(b. - φ. 1^ρ)

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Εἰς τὸν ποιητὴ Παλαμᾶ γιὰ τὸν καταδιωγμὸ ποῦ τοῦ ἔγεινε καὶ γιὰ τὸ θάρρος ποῦ ἔδειξε στὸ γλωσσικὸ ζήτημα.

Τὸ «κάτωθι» σονέττο ἀφιερῶνω

σὲ Σένα, Παλαμᾶ, τὸν ποιητὴ·

κ' ἔτσι τὰ πιὸ «ἄκρα κ' ἐναντία» ἐνάνω

σὲ μιὰν εἰκόνα — ζωγραφιά σωστὴ — :

1. Ἡ λέξη «ἀντίγραφο» εἶναι ὑπογραμμισμένη δύο φορές.

2. Ὁ Ἄβλιχος γράφει «πολὺ σ κ έ ψ ι».

3. Τὴ δυσκολία του αὐτὴ τὴν ὀνόμαζε «γραμματοαγραφία» (βλ. παρακάτω, «Ἄφεςι τοῦ φίλου Κωστῆ Παλαμᾶ»).

ψηλά ένα ἀηδόνι με καρδιά πετρίτη ¹
καί χάμου ένα βρυκόλακα Θερσίτη ².

ΣΟΝΕΤΤΟΝ — ΜΥΣΤΡΙΩΤΗ ΤΩ ΠΑΝΥ ³.

..... τὴν πεπρωμένην δὲ χρῆ
αἶσαν φέρειν ὡς ῥῆστα, γινώσκονθ' ὅτι
τὸ τῆς ἀνάγκης ἔστ' ἀδήριτον σθένος.
(Αἰσχ. Πρ. Δεσμώτ.) ⁴.

Εἰς τῶν λ ο γ ά δ ω ν ⁵ τοῦ ἔθνους τὸ Ἱερόν,
ὅπερ θά ἐγείρη ἢ νέα μας ἱστορία,
εἰς τὸ στασίδιον τὸ Δεσποτικόν
θά θέση Σέ, τῆς γλώσσης μας Μεσσία!

Καὶ ὅμως ἐπέκλωσέ Σοι μαλλιαρὸν
ὄνομα φέρειν αἴσης μοχθηρία,
Μυστρᾶν μινῆσκον τυροκομικόν ⁶,
ἀντί νά λάμπη ἐν τούτῳ ἡ Λακωνία.

Καὶ οὕτωσί φεῦ!!! εἰς ἅπαντας αἰῶνας
ἔξεις τὸν ῥύπον τοῦ βαρβαρισμοῦ!!!
Ἐνῶ τοῦ χυδαιολόγου τοῦ Ψυχάρη

1. Ὁ πετρίτης εἶναι ἓνα εἶδος γεράκι.

2. «Ἀηδόνι με καρδιά πετρίτη» εἶναι βέβαια ὁ Παλαμᾶς, καὶ «βρυκόλακος Θερσίτης» ὁ Μιστριώτης. Κάπως σά Θερσίτη - Μιστριώτη παρουσιάζει τὸν Κύκλωπα καὶ ὁ Θέμος Ἄννινος στὴ γελιογραφία του ποῦ συνοδεύει τὴ μετάφραση τοῦ «Κύκλωπα» τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὸν Πάλλη, Κούφια Καρύδια, ὁ.π., σ. (3). Ὁ Κύκλωπας κατὰ τὸν Πάλλη, ὁ.π., σ. (2), ἦταν «γίγας με ἓνα μάτι κι ὁμορφιά μιστριώτικη»!

3. Ὁ Γεώργιος Μιστριώτης ἔγραφε τὸ ἐπώνυμό του με *ι*, ἄλλοι ὅμως τὸ ἔγραφαν με *υ* ἀπὸ συσχετισμὸ με τὸ *Μυστρά* (βλ. παρακάτω). Ὁ τίτλος σημαίνει «στὸν περιβόητο Μυστριώτη».

4. Εἶναι οἱ στίχοι 103 - 105 τοῦ «Προμηθέως Δεσμώτου» τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Ἄβλιχος γράφει αἶσαν, ῥῆστα, γινώσκονθ', ἔστ' ἀδήριτον καὶ παρακάτω, στὸ δέκατο στίχο τοῦ σονέτου, τὸν ῥύπον.

5. *Λογάδες* στ' ἀρχαῖα ἑλληνικά σημαίνει ἐκλεκτοί, σπουδαῖοι ἄνδρες. Ὁ Ἄβλιχος βέβαια εἰρωνεύεται τὸ Μιστριώτη, ποῦ δὲν τὸν θεωρεῖ καθόλου σπουδαῖο. Μπορεῖ ὅμως νά κἀνὴ καὶ λογοπαίγνιο με τὸ νεοελληνικὸ *λογάς*, αὐτὸς ποῦ λέει πολλά, ὅποτε εἰρωνεύεται καὶ τοὺς ἔξι τόμους τῶν «Ρητορικῶν λόγων» του. — Ἡ λέξη «λογάδων» εἶναι ὑπογραμμισμένη δυὸ φορές.

6. Παράγει τὸ Μυστριώτης ἀπὸ τὸ Μυστράς, καὶ αὐτὸ πάλι ἀπὸ τὸ Μυζήθρας (μυζήθρα) κατὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ Γ. Ν. Χατζιδάκι [= «Γλωσσολογικαὶ Μελέται», τόμ. Α', 1901, σ. 180 - 203, ἰδίως σ. 200 - 203]. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ λέει στὴν ὑποσημείωση ποῦ δημοσιεύεται μετὰ τὸ ποίημα στὴν «Ἀναμόρφωση» Ἀργστολοῦ (βλ. παρακάτω).

(όπου τῆς γλώσσας εἶνε ὁ λυμεῶνας
καὶ ὁ πατριάρχης τοῦ μαλλιαρισμοῦ)
τ' ὄνομα ἑλληνικὸ θὰ φιγουράρη ¹.

Κεφαλονιά - Λυξούρι - 1911.

Μ. Γ. Ἄβλιχος ²

3. Γράμμα τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1911· καὶ σὲ ἄλλο χαρτὶ ἓνα «Sonetto.
Εἰς τὸν ποιητὴ Παλαμᾶ, ἀπόκρισι εἰς ἓνα γράμμα του ποῦ μὲ ἔγραφε ἑσὺ
«δελφῶ».

Οἱ μῆνες τοῦ 1911 πέρασαν καὶ ὁ Ἄβλιχος, μὲ τὴ γνωστὴ του δυσκολία,
δὲν ἀπάντησε στὸ γράμμα τοῦ Παλαμᾶ τῆς 10 Μαΐου. Τέλος τὰ Χριστού-
γεννα τοῦ 1911 τοῦ στέλνει ἓνα σχετικῶς μεγάλο γράμμα κι ἓνα νέο σονέτο,
«δῶρο στὸ Νέο Χρόνο 1912». Στὸ γράμμα του τῆς 10 Μαΐου ὁ Παλαμᾶς
ὀνομάζε τὸν Ἄβλιχο «συνάδελφο»· ἐκεῖνος ὁμως ἐνίωθε πολὺ μικρὸ τὸν
ἑαυτοῦ του ἀπέναντί του: πίστευε πὼς εἶναι «ἔρημου βράχου μιὰ βρυσούλα, |
ποῦ ἔρημη ρεεὶ ἔς ἔρημο γιαλὸ — | καὶ ρεεὶ, ἑσὺ νὰ κλαίῃ τὴν ἔρμιά της»,
ἐνῶ τὸν Παλαμᾶ τὸν ὀνομάζει «πηγὴ ὕδατος ἄλλομένου», κατὰ τὴ φράση

1. Στὴν «Ἀναμόρφωση» τοῦ Ἀργοστολιοῦ, ὁ.π., μετὰ τὸ ποίημα δημοσιεύεται ἡ
ἀκόλουθη σημείωση. (Ἡ πρώτη παράγραφος πρέπει νὰ εἶναι γραμμὴν ἀπὸ τὸν ἐκδότη
τῆς ἐφημερίδας, οἱ δύο ἄλλες ὁμως ἀσφαλῶς εἶναι κείμενο τοῦ Ἄβλιχου· ὁ ἴδιος ἄλλωστε
στὸ ἀπόκομμα τοῦ Ἀρχείου Παλαμᾶ κάνει καὶ μιὰ διόρθωση: τὸ τυπωμένο «καθ' ἔτυ-
μολογίαν» τὸ διορθῶναι σὲ «κατὰ ἔτυμολογίαν». Ὁ ἀριθμὸς 1 εἶναι παραπομπὴ ἀπὸ τὸν
ἕβδομο στίχο τοῦ σονέτου καὶ ὁ ἀριθμὸς 2 ἀπὸ τὸν τελευταῖο): «Μετὰ χαρᾶς πολλῆς
δημοσιεύομεν τὸ ἀνωτέρω ποίημα, γεμάτο πνεῦμα καὶ χάριν, τοῦ ποιητοῦ καὶ πολυτίμου
φίλου κ. Μιχαὴλ Ἄβλιχου εὐμενῶς σταλὲν εἰς τὴν «Ἀναμόρφωσιν».

(1) Ἡ λέξις *Μυστράς*, ἐξ οὗ τὸ: *Μυστριώτης* (καὶ ὄχι *Μιστριώτης*), παράγεται ἐκ
τῆς λέξεως: *μυζίθρα* (Μυζιθράς - Μυστράς) κατὰ ἔτυμολογίαν τοῦ κ. Γ. Χαντζιδάκι.
Ἐνῶ δὲ ἐν Λακωνίᾳ εἶναι τόσα ὀνόματα ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων, ἢ μοῖρα τοῦ κ. Μυ-
στριώτου τοῦ ἔδωκεν ἐπώνυμον ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ Μυστρά, τοῦ παραγομένου ἐκ λέξεως
χυδαίτης, ὅπως ὀνομάζει ὁ κ. Μυστριώτης τὰς λέξεις τῆς καθομιλουμένης.

(2) Ὡς παραγόμενον ἐκ τῆς ἑλληνικωτάτης λέξεως *ψυχή*.

2. Βλ. τώρα [Χ α ρ ἄ λ. Λ ι ν α ρ ὀ ἄ τ ο υ], Μικέλη Ἄβλιχου, Τὰ Ποιήματα, ὁ.π.,
σ. 52. Θυμίζω ἐδῶ ὅτι ἀπὸ παρόμοιο ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ κλίμα πηγάζει καὶ τὸ ἐπίγραμμα
ποῦ ἔγραψε γιὰ τὸ Μιστριώτῃ ὁ Π ἄ λ λ η ς, ὁ.π., σ. 557 (βέβαια δὲ συγκρίνεται μὲ τὸ
σονέτο τοῦ Ἄβλιχου):

Τοῦ Μισθριώτῃ

Εἰς τοιαύτην μούρην
πρέπει καὶ μαγκούριν,
γρόνθος σιδηρεῦς,
ἵνα αὐτὴν τσακίσην,
οὕτω δ' ἀναβρύσῃ
αἱματώδης ροῦς.

τοῦ Εὐαγγελίου¹, κι εὔχεται ἀπὸ τὸ νερό της «νὰ ποτιστῆ τὸ χῶμα αὐτοῦ τοῦ τόπου τοῦ καμένου» καὶ «ζανά μὲ δάφνες νέες νὰ στολιστῆ».

Ὁ Παλαμᾶς ἀπάντησε κι αὐτὸς μὲ ποίημα καὶ μὲ γράμμα. Τὸ ἀπαντητικὸ του ποίημα ἐπιγράφεται «Τὸ τραγούδι. Στὸν ποιητὴ Μ. Ἄβλιχου τοῦ Ληξουριοῦ» καὶ δημοσιεύτηκε μαζί μὲ τὸ σονέτο τοῦ Ἄβλιχου (γιὰ τὴ δημοσίευσή του ἄλλωστε εἶχε ἐκφράσει ζωηρὴ τὴν ἐπιθυμίαν του ὁ Μικελάκης) στὸ «Νουμά», ἔτος 10, ἀριθ. 464, 28 Ἰανουαρίου 1912, σ. 49, καὶ ἀπὸ κεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Παλαμᾶ «Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά», 1912, σ. 87, καὶ ἄλλες φορές κατόπιν. Τὸ γράμμα τοῦ τὸ ἔστειλε ἀργότερα στὸ χειρόγραφο τοῦ σονέτου τοῦ Ἄβλιχου, στὸ ἐπάνω περιθώριο, σημειώνει μὲ μολύβι : «Ἀπάντησα 6 Ἀπρίλη 1912».

Τὸ γράμμα ὅμως τοῦ Ἄβλιχου ἔμεινε ἀνέκδοτο. Ἀπὸ τὰ περιεχόμενά του δυὸ πράγματα ἔχουν γενικότερη σημασία : α) ὅτι τὸ σονέτο του ἐκεῖνο, «Συνάδελφο μὲ κράξεις, ποιητῆ», ἤθελε νὰ δημοσιευτῆ ὡς διαμαρτυρία του γιὰ τὶς «ἀπρέπειες» ποῦ ἔγιναν στὸν Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ «Βρωμέικο Κράτος» καὶ τὸ «βρωμέικο κόσμον» (βρόμα καὶ ρωμέικο!) μετὰ τὴ δῆλωσή του γιὰ τὸ μαλλιαρισμὸ — βλ. παραπάνω, καὶ β) πόσο ὑψηλὴ ἰδέαν εἶχε γιὰ τὸ ἔργο τῶν ποιητῶν, ἀφοῦ ἐκφράζεται μὲ τόση περιφρόνηση ὄχι μόνον γιὰ τὰ «ποιήματα» τοῦ Σπύρου Μαρτσούκα καὶ τοῦ Φωκίωνος Πανᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς στίχους τοῦ Ἀριστομένη Προβελέγγιου καὶ τοῦ Γεώργιου Στρατήγη.

Ἀκολουθεῖ τὸ γράμμα καὶ τὸ ποίημα ποῦ τὸ συνοδεύει :

[α. Ἐπιστολόχαρτο λευκὸ, κιτρινωμένον, σὲ καλὴ ποιότητα, χαρακωμένον, μὲ κάθετες ὑδάτινες γραμμῆς, τετρασέλιδο, 0,134 × 0,211 μ., διπλωμένον δυὸ φορές. Γραμμένον οἱ τρεῖς πρῶτες σελίδες, ἡ τελευταία κενή· μελάνι μαῦρον. Αὐτόγραφο τοῦ Ἄβλιχου.]

β. Κόλλα ἀναφορᾶς τετρασέλιδη, λευκὴ, κιτρινωμένη, μὲ γραμμῆς, 0,204 × 0,305 μ., διπλωμένη τρεῖς φορές. Γραμμένη μόνον ἡ πρώτη σελίδα, οἱ ἄλλες τρεῖς κενές· μελάνι μαῦρον. Αὐτόγραφο τοῦ Ἄβλιχου.]

(α. - φ. 1^α) Ἀξιότιμε Κύριε Παλαμᾶ,

Κοντεύει νὰ ἔμπη ὁ Νέος Χρόνος — καὶ εἶνε ἀπὸ τὸ Μᾶη ποῦ μοῦ ἐγράφετε — καὶ ντρέπομαι καθαντὸ ποῦ ἔχω ἐμπροστά μου τὸ γράμμα σας γιὰ νὰ σᾶς ἀπαντήσω — ἔπειτα ἀπὸ τόσο διάστημα.

Ἐχω τόση δυσκολία στὸ γράψιμο — εἶμαι τόσο ἐχθρὸς στὸ μελάνι — καὶ ἔχω τόσα κακὰ καὶ βάσανα... (καὶ εἶμαι καὶ γέρον — 68 χρονῶν)² — ποῦ στοχάζομαι πῶς πρέπει νὰ εἶμαι συμπαθησένος.

Τώρα, ἀντὶς γιὰ ἃ ἀ π ὀ κ ρ ι σ ι τ α χ τ ι κ ῆ εἰς τὸ τόσο περιποιη-

1. Βλ. παρακάτω, σ. 98, σημ. 1. $\frac{2}{1}$
2. Στὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένον «χρονῶν 68».

τικὸ καὶ ἀγαπημένον σας γράμμα, σᾶς στέρνω (φ. 1^ν) ἓνα ποίημά μου — ἓνα sonetto — γιὰ δῶρο στὸ Νέον Χρόνον 1912 — ποῦ μὲ γειά καὶ μὲ χαρὰ νὰν τὸν περάσετε.

Τὸ ποίημα αὐτὸ τὸ ἔβαλα εἰς τὸ νοῦ μου εὐθὺς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστολή σας — καὶ ἔβαλα καὶ ὅλη μου τὴν ψυχὴ καὶ ὅλη μου τὴν τέχνη γιὰ νὰν τὸ κάμω νὰ ἀξίξη νὰ παρουσιαστῇ ἐμπροστά σας.

Ἦθελε πολὺ εὐχαριστηθῶ νὰν τὸ ἰδῶ δημοσιευμένο — ὄχι τόσο γιὰ τὴν ἀξία του —, ἀλλὰ γιὰ μία διαμαρτύρησί μου στὲς τόσες ἀπρέπειες ἐναντίον σας — τοῦ Βρωμέϊκου Κράτους καὶ τοῦ βρωμέϊκου κόσμου.

Ἦθελε ἐπιθυμήσω ἀκόμη καὶ τὴν κρίσι σας — τὴν πλέον (φ. 2^τ) αὐστηρῆ — εἰς αὐτοὺς μου τοὺς στίχους — καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἐπίγραμμα μου ποῦ σᾶς ἔστειλα μὲ τὴν ἀφιέρωσι εἰς τὸ sonetto Εἰς Μυστριώτην τὸν Πάνυ.

Τὸ γιὰτι ἐγὼ δὲν σᾶς γράφω συνάδελφο — τὸ λέει τὸ ποίημά μου. Ἐπειτα ἡ συναδελφότητα μπάζει — δυστυχῶς — πολὺ δυστυχῶς — τόσον κόσμον μέσα!!! Ματσούκηδες¹, Παναδες², Προβελέγγιους³... Στρατήγηδες... Σ.....⁴ καὶ... καὶ τόσοις καὶ τόσοις

1. Ἡ λέξι «Ματσούκηδες» δυὸ φορές ὑπογραμμισμένη στὸ χειρόγραφο. Πρόκειται γιὰ τὸ λαϊκὸ πατριωτικὸ στιχοῦργὸ Σπύρο Ματσούκα (1873 - 1928). Γιὰ τὴν ἐθνικὴν του δράσιν στοὺς πολέμους τῆς δεκαετίας 1912 - 1922 βλ. Σπύρου Ι. Ματσούκα, Εἰκοσιπέντε χρόνων ζωντανὰ τραγούδια 1897 - 1922, Ἀθήναι [1922], σ. 7 - 52, 135 - 154. Βλ. ἐπίσης Κωστή Παλαμά, Τὸ βιβλίον τοῦ Ματσούκα, αὐτόθι, σ. 7 - 12 = Τοῦ Ἰδίου, Ἄπαντα, τόμ. 14, σ. 463 - 468. Κας Ζαμαντρίσι [= Ἰωάννας Ἀνδριανοπούλου], Ὁ ἔθναπόστολος Σπύρος Ματσούκας, Ἀθήναι 1958. Θεόκτιστου Ἀθ. Λαϊνᾶ, Σπύρος Ματσούκας, ὁ Ρουμελιώτης ἔθναπόστολος καὶ ποιητής, περ. «Στερεοελλαδικὴ Ἔστις», Λαμία - Ἀθήναι, ἔτος Β', ἀριθ. 11 - 12, Ὀκτώβρ. - Δεκέμ. 1961, σ. 241 - 255 (ὑπάρχει καὶ ἀνάτυπο).

2. Ὁ Φοκίων Πανᾶς, ἀπὸ τῆ Σάμου (1868 - ;), ἐδημοσίευσε ἀσήμαντα πατριωτικὰ καὶ λυρικὰ στιχοῦργήματα, π.χ. «Τὰ Λυρικά Ἄπαντα» στίς ἐκδόσεις Μαρασλή, Ἀθήναι 1904, «Σάλπιγγες. Στρατιωτικὰ καὶ πατριωτικὰ ποιήματα», Ἀθήναι 1913 κ.ά. Στὸ γλωσσικὸ ἀναβρασμὸ τοῦ 1911 ἔβρισε τὸν Παλαμά μὲ τὰ ἄρθρα του «Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα», ἔφημ. «Ἐσπερινή» Ἀθηνῶν 14 Φεβρ. 1911, σ. 1 - 2, «Ἡ μαλλιάρη ποίησις», αὐτόθι 17 Μαρτίου 1911, σ. 2, καὶ «Ἡ μαλλιάρη ποίησις. Ποιητικοὶ μαργαρίται», αὐτόθι 22 Μαρτίου 1911, σ. 3.

3. Εἶναι ὁ ποιητὴς Ἀριστομένης Προβελέγγιος (1850 - 1936). Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀριστομένης Προβελέγγιος, «Φιλολογικά», 1935, σ. XXXVII - XLVI = Τοῦ Ἰδίου, Νεοελληνικά. Δοκίμια καὶ μελέται, Ἀθήναι 1953, σ. 185 - 193. Ἐπίσης βλ. ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», τόμ. 7 (1951), ἀριθ. τεύχ. 80, 1 Ἰουν. 1951, σ. 817 - 872.

4. Εἶναι ὁ ποιητὴς Γεώργιος Στρατήγης (1859 - 1938). Ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του βλ. Γεωργίου Στρατήγη, Πενήντα χρόνια, ἐν Ἀθήναις 1927. Βλ. ἐπίσης Κωστή Παλαμά, Γεώργιος Στρατήγης, αὐτόθι, σ. 7 - 14, καὶ Ἀρίστου Καμπάνη, Βιογραφικαὶ σημειώσεις, αὐτόθι, σ. 153 - 156. Βλ. ἀκόμη Γεωργίου Κ. Στρατήγη,

άλλους !!, πού άλλων μυρίζουν οί στίχοι τους από δεκάρες και άλλων...
καλά... "Ηθελε σās πώ αδελφó... μὰ και ή άδελφοσύνη με έψη-
σε!... Ζητώ την άδεια νά σās κράζω φίλο, και σά φίλο ειλικρινέστατον
— παρακαλώ νά με πιστεύης.

Με τούς φιλικούς μου άσπασμούς και την
πλέον μεγάλη έχτιμησι

Μ. Γ. "Αβλιχος

Λυξούρι - 1911. Χριστόγενα ².

(b. - φ. 1')

Sonetto.

Είς τόν ποιητή Παλαμά,
άπόκρισι εις ένα γράμμα του
πού με έγραφε «συνάδελφο» ².

Ἡ Τσουράνα (Τσακωνικό διήγημα). Συμβολή στην Τσακωνική Λαογραφία. Ἐκδοση
με προλεγόμενα και μετάφραση Φαίδανος Κ. Μπουμπουλίδη, Ἀθήνα 1943, σ. 4 - 16.
Με τó «Σ.» έννοσι κακέμφοτο έπόνυμο, από τή λέξη του Cambronne — κατά
τό «Πανάδες»!

1. Ὁ Μικέλης Ἄβλιχος είχε αδελφó Γεώργιο (1842 - 1909), πού ήταν ζωγράφος κι
έγραφε και ποιήματα κι ένα θεατρικό έργο, «Ἡ καταστροφή τών Ψαρών» αλλά οί σχέσεις
τους ήταν έχθρικές! Για τó Γεώργιο Ἄβλιχο ως θεατρικό συγγραφέα — και άνάλυση του
έργου του — βλ. Σ π ύ ρ ο υ Α. Εὐ α γ γ ε λ ά τ ο υ, δ.π., σ. 117 - 144 (και πίνακα Η').
Μετά τó θάνατο του αδελφó του ó Μικελάκης έγραψε τó έξής άνατριχιαστικό τετράστιχο
γι' αὐτόν (προτιμῶ τήν παραλλαγή τών Δ. Α. Ζακυθηνοῦ και Γεωργίου Φτέρη, όπως τήν
παραθέτει ó Σ π ύ ρ ο ς Α. Εὐ α γ γ ε λ ά τ ο ς, δ.π., από τó κείμενο του Χα ρ ά λ. Λ ι -
ν α ρ δ ά τ ο υ, δ.π., σ. 69' ó χαρακτηρισμός «άνατριχιαστικό» είναι του Εὐαγγελάτου):

Ἐμπα και σύ, νά μή σε όνομάσω,
στής άηδίας μου μέσα τó τραγούδι,
πού ήθελα τήν καρδιά μου νά ξεράσω
στό μνήμα σου για νεκρικό λουλούδι.

(Σε άλλη παραλλαγή, του Ἀκροατή [= Γ. Φ τ έ ρ η ς;], Ἀντίλαλοι από τόν κόσμο,
έφημ. «Τó Βήμα» 5 Αὐγ. 1956, σ. 2, ó πρώτος στίχος είναι: «Ἐμπα και σύ, χωρίς νά
σ' όνομάσω,» κτλ.).

2. Χριστόγενα δέν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος: έτσι τó γράφει ó Ἄβλιχος
δύο φορές, έδῶ και στο τέλος του ποιήματος πού άκολουθεί: έτσι άλλωστε τó έλεγαν
παλιότερα στην Κεφαλονιά — όπως και χριστόφωμο.

3. Ὁ Χα ρ ά λ. Λ ι ν α ρ δ ά τ ο ς, Μικέλη Ἄβλιχου, Τά Ποιήματα, δ.π., σ. 36,
δημοσιεύει τó σονέτο αὐτό με τίτλο «Ἀπάντηση στον Παλαμά» και τó συνοδεύει με
τό άκόλουθο σχόλιο: «Ἐνα του ποιήμα ό Παλαμάς στην "Ἀσάλευτη Ζωή" τó άφιερ-
ρώνει στο "συνάδελφο ποιητή Μ. Ἄβλιχο"». Ἐπίσης ó Χα ρ ί λ α ο ς Ἀ ν τ ω ν ά -
τ ο ς, Μικέλης Ἄβλιχος. Ἡ Ζωή και τó έργο του, περ. «Ὁ Νουμάς», έτος 17, άριθ.
683, 9 Μαΐου 1920, σ. 294, άναδημοσιεύοντας τó ἴδιο ποιήμα γράφει ότι «σε κάποιο
του τραγούδι τόν έγραψε [ó Παλαμάς] "συνάδελφο ποιητή". Καθώς βλέπουμε όμως
έδῶ, και τά δύο αὐτά σχόλια είναι λαθεμένα — άλλωστε δέν ύπάρχει τέτοιο ποιήμα του

Συνάδελφο με κράξεις, ποιητή,
ἐσύ, « π η γ ή ύ δ α τ ο ς ά λ λ ο μ έ ν ο υ »¹,
νάμα ψαλμοῦ ζωῆς, πατρίδας αἴνου,
τοῦ αἰώνια Ἑλλάδα βοῦζει θαυμαστή.

Καὶ ἄμποτες ἀπ' αὐτὸ νὰ ποτιστῆ
τὸ χῶμα αὐτοῦ τοῦ τόπου τοῦ καμένου,
καὶ νάνε καὶ ἡ βουλή τοῦ πεπρωμένου
ξανά με δάφνες νέες νὰ στολιστῆ.

Μὰ ἐγὼ εἶμαι ἔρημου βράχου μιὰ βρυσούλα,
ποῦ ἔρημη ρέει ἔς ἔρημο γιαλὸ —
καὶ ρέει, ἴσά νὰ κλαίῃ τὴν ἔρμιά της

καὶ μόνον νύχτα - μέρα - βράδυ - αὐγοῦλα
κρένει με τοῦ πελάου τὸ βογγητό...
Καὶ ἂν ἔρτη φτερωτὸς νὰ πῆ διαβάτης.

Μ. Ἄβλιχος.

Λιξοῦρι - 1911. Χριστόγεννα.

Παρακαλῶ π ο λ ὺ π ο λ ὺ — ἂν ἤθελε εἶνε νὰ δημοσιευθῆ — νὰ μὴ
γένουνε σφάλματα εἰς τὸν τύπο².

Παλαμᾶ. Καὶ τὸ λάθος ἔγινε χωρὶς λόγο· γιατί καὶ στήν πρώτη δημοσίευση τοῦ σονέτου
στό «Νουμά», ἔτος 10, ἀριθ. 464, 28 Ἰανουαρίου 1912, σ. 49, ὁ τίτλος εἶναι ὅπως τὸν
ἔγραψε ὁ Ἄβλιχος (ἀλλά ὄχι ὀλόκληρος): «Εἰς τὸν ποιητὴ Παλαμᾶ, — ἀπόκρισι εἰς
ἓνα γράμμα του».

1. Ἡ φράση ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη, δ', 14: «ὄς δ' ἂν πῆ ἐκ τοῦ ὕδατος οὐ
ἐγὼ δώσω αὐτῷ, οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸ ὕδωρ ὃ δώσω αὐτῷ, γενήσεται ἐν
αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον».

2. Καθὼς εἶπαμε παραπάνω, δημοσιεύτηκε στό «Νουμά», ἔτος 10, ἀριθ. 464, 28 Ἰαν.
1912, σ. 49. Δίνω ἐδῶ τὸ κείμενο τοῦ ἀπαντητικοῦ ποιήματος τοῦ Παλαμᾶ ὅπως ἐδημο-
σιεύτηκε στή συλλογὴ του «Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά», 1912, σ. 87 = Τοῦ ἴδιου, Ἄπαν-
τα, τόμ. 5, σ. 370 (ὑπάρχουν μικροδιαφορὲς ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση στό «Νουμά»):

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Ἀπόκρισι στὸν ποιητὴ Μ. Ἄβλιχο στό Λιξοῦρι.

Ρεματαριά, βρυσούλα, ποταμός,
ζωῆς νάμα τὸ νερό τοῦ τραγουδιοῦ,
πότε μιᾶς Πολιτείας ὁ ταρμός,
πότε μέραμα τ' ἄγριου λαγκαδιοῦ.

Ρέει, κλαίει. Τὸ πίνει ὁ φτερωτὸς διαβάτης,
γιὰ νὰ ὑψωθῆ στ' ἄγνὰ καὶ στ' ἀνοιχτά

4. Ἐμμετρη «ἄφεςσι» στὸν Παλαμά, 9 Ἀπριλίου 1912.

Στὸ γράμμα του τῆς 6 Ἀπριλίου 1912 ὁ Παλαμάς φαίνεται ὅτι ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἄβλιχο νὰ τὸν συγχωρήσῃ ποῦ τόσο ἄργησε νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ· κι ἐκεῖνος τοῦ δίνει ἀμέσως ἔμμετρη «ἄφεςσι» γιὰ τὴ «μὴ ἀπαντησία» του, ἀφοῦ κι ὁ ἴδιος ἔχει τὴ «φοβερὴ ἁμαρτία» τῆς «γραμματοαγραφίας»! Ἴδου :

[Χαρτί λευκό, κιτρινισμένο, 0,112 × 0,176 μ., διπλωμένο μιὰ φορά· γραμμένο τὸ ἐμπρὸς μέρος μελάνι μαῦρο. Αὐτόγραφο τοῦ Ἄβλιχου. Κάτω ἀριστερὰ μικρὴ ὀρθογώνια σφραγίδα μετὰ τὰ γράμματα MA = Μικέλης Ἄβλιχος.]

(φ. 1^ο)

Α Φ Ε Σ Ι

τοῦ φίλου Κωστή Παλαμά
γιὰ... μὴ ἀπαντησία.

Τὴν ἄφεςσι μετὰ στίχους στήνε δίνω,
γιὰ νᾶνε πιὸ δεμένη...
Γιατὶ σ' αὐτὴν τὴ φοβερὴ ἁμαρτία...
ποῦ βάπτισέ τὴ «γραμματοαγραφία»(!;),
κανεῖς δ' ἐ μετὰ ὑπερβαίνει...
— Κ' ἔτσι κ' ἐγώ, νὰ μὴν κριθῶ, δ' ἐ ν κρίνω ¹.

Μετὰ ἀγάπη
ὁ φίλος
Μιχ. Ἄβλιχος

Κεφαλονιά Λυξούρι

9 Ἀπρίλη 1912

(Στίχοι ὑπὸ τὸ κράτος τῶν σεισμῶν) ².

ἡ ἁμαρτωλὴ ψυχὴ τὴν παρθενίαν της,
μέσα του σὰ λουστῆ, ξαναποχτᾶ.

Καὶ στὴ φήμη, καὶ κάτω ἀπὸ τὴ λήθη,
καὶ σὰ στῶν Ὀλυμπίων τὸ πλευρό,
πάει τὸ Τραγοῦδι· ὁ κόσμος, παραμόθι·
τὸ Τραγοῦδι, τ' ἀθάνατο νερό.

Κι ἂν τίποτε δὲν ἦρε νὰ ποτίσῃ,
κι ἀταίριαστο κυλᾶ κ' ἐρμαδιακό,
μετὰ τὸ δικό του μοναχὰ μεθύσι
ζῆ, θεριεμένο ἢ πράο, βασιλικό.

1. Κατὰ τὸ εὐαγγελικὸ «μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε» κτλ., Ματθ. ζ', 1.

2. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1912 εἶχαν γίνῃ δυνατοὶ σεισμοὶ στὴν Κεφαλονιά. Βλ. Ἡ λ ἰ α
Τ σ ἰ τ σ ἔ λ η, Οἱ σεισμοὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Κεφαλληνίας, ἐφημ. «Ζιζάνιον» Ἰαροστο-

5. Γράμμα τῆς 29 Αὐγούστου 1913.

Τὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ Ἐβλιχου ποὺ βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο Παλαμᾶ ἔχει χρονολογία 29 Αὐγούστου 1913. Ἀπὸ τὶς 9 Ἀπριλίου 1912 ποὺ τοῦ εἶχε στείλει τὴν ἔμμετρη «ἄφεσι» δὲν ξέρομε ἂν ἐμεσολάβησαν ἄλλα γράμματα. Τὸ μόνο ποὺ ξέρομε εἶναι ὅτι τὸ Μάιο τοῦ 1913 ὁ Ἐβλιχος ἔστειλε στὸν Παλαμᾶ τὸν ἀριθμὸ 122, 18 Μαΐου 1913 τῆς ἑφημ. «Ἀναμορφώσεις» τοῦ Ἀργοστολιοῦ, ὅπου, σ. 1, εἶχε ἀναδημοσιεύσει ἀπὸ τὴν «Ἀναγέννηση» τῆς Κέρκυρας τὸ ποίημά του «Ὁ καῦμός μου γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ φίλου μου Μαβίλη, ποὺ στὴ μάχη στὸ Δρίσκο ἐσκοτώθηκε»¹. Στὸ Ἀρχεῖο Παλαμᾶ, μαζί με τ' ἄλλα αὐτόγραφα τοῦ Ἐβλιχου, βρίσκεται καὶ τὸ πρῶτο φύλλο τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ τῆς «Ἀναμορφώσεως», με τὴν ἐξῆς ἀφιέρωση, γραμμμένη με μελάνι στὸ ἐπάνω περιθώριο τῆς πρώτης σελίδας, ἀριστερά : «Διὰ τὸν πολὺ ἀγαπητὸν φίλον κ. Κωστῆ Παλαμᾶ. Μ. Ἐβλιχος»².

(Ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ δημοσιεύεται ἀμέσως παρακάτω μαθαίνουμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἔστειλε στὸ φίλο του, ἴσως μετὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς «Ἀναμορφώσεως», μιὰ ποιητικὴ του συλλογὴ, ἄγνωστο ποιὰ. Σ' αὐτὸ ἀσφαλῶς ἀναφέρεται ἡ φράση τοῦ Ἐβλιχου «ἐγνωμονῶ γιὰ τὴν φιλικὴ σου ἐνθύμησι» κτλ.· μπορεῖ ὅμως ἢ «φιλικὴ ἐνθύμησι» νὰ μὴν ἦταν μόνο ἢ ποιητικὴ του συλλογὴ, ἀλλὰ καὶ κάποιο γράμμα).

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ γράμμα τοῦ ὁ Ἐβλιχος τὸ ἔστειλε στὸν Παλαμᾶ με τὸ συμπόλιτῃ του Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτο, νεαρὸ θεολόγο, ποὺ τὸν τελευταῖο χρόνο εἶχε γυρίσει ἀπὸ εὐρύτερες σπουδὲς στὴ Γερμανία καὶ κατοικοῦσε στὴν Ἀθήνα (βλ. παρακάτω). Πουθενὰ στὸ γράμμα δὲν ἀναφέρεται ὁ Παλαμᾶς ὡς ἀποδέκτης· δὲν ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γι' αὐτόν : ἡ φράση «πηγὴ ὕδατος ἄλλομένου», ποὺ τὴ συναντήσαμε καὶ στὸ σονέτο του «Εἰς τὸν ποιητὴ Παλαμᾶ», μᾶς τὸ βεβαιώνει ἀπολύτως.

Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ γράμμα μαθαίνουμε γιὰ τὴν ἀρρώστια ποὺ βασάνιζε τὸν ποιητὴ μας, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε καὶ παρακάτω. Ἐπίσης μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ἐβλιχος ἐκάλεσε τὸν Παλαμᾶ νὰ πάη στὸ Λιξοῦρι, γιὰ

λιοῦ, ἀριθ. 678, 21 Ἰανουαρίου 1912, σ. 3. G. A g a m e n n o n e, Il terremoto del 24 gennaio 1912 nelle Isole Ionie e sua velocità di propagazione, «Rendiconti. Accademia dei Lincei», τόμ. 21/1 (1912), σ. 646 - 652. Ἀγγελοῦ Γ. Γαλανόπουλου, Σεισμικὴ Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος, περ. «Annales Géologiques de pays Helléniques», τόμ. 6 (1955), σ. 97. Στὰ τέλη Μαρτίου καὶ ἀρχὴς Ἀπριλίου τοῦ ἴδιου χρόνου ἔγιναν καὶ πάλι σεισμοί, ἐλαφρότεροι ὅμως. Βλ. ἑφημ. «Ζιζάνιον», ἀριθ. 690, 31 Μαρτίου 1912, σ. 38 «Σεισμικά», καὶ σ. 4β «Οἱ νέοι σεισμοί», καὶ ἀριθ. 691, 21 Ἀπριλ. 1912, σ. 1 - 2.

1. Βλ. [Χ α ρ ἄ λ. Λ ι ν α ρ δ ἄ τ ο υ], Μικέλη Ἐβλιχου, Τὰ Ποιήματα, δ.π., σ. 35.

2. Ἀντίτυπο τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ τῆς «Ἀναμορφώσεως» ἔστειλε καὶ στὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτο στὴν Ἀθήνα με παρόμοια ἀφιέρωση (στὸ ἴδιο μέρος τῆς πρώτης σελίδας) : «Διὰ τὸν πολὺ ἀγαπητὸν φίλον κ. Ἀμίλκαν Ἀλιβιζάτον. Μιχ. Γ. Ἐβλιχος».

νά γνωριστοῦν καὶ ἀπὸ κοντά. Ἄπ' ὅ,τι ξέρουμε ὁμοῦς ὁ ποιητὴς τῆς «Ἀσάλευτης Ζωῆς» δὲν ἐπῆγε στὴν Κεφαλονιά¹. Βλέπουμε ὁμοῦς καὶ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ γράμμα του αὐτό· ὅτι δηλ. ἀντίθετα μὲ τὴ «γραμματοαγραφία» του ὁ προφορικὸς λόγος τοῦ Ἄβλιχου ἀσκοῦσε μιὰ γοητεία στὸ συνομιλητὴ του, πράγμα ποῦ τὸ ἔξερε κι ὁ ἴδιος — καὶ μᾶλλον ἐκαμάρωνε γι' αὐτό: «Πρέπει δὲ νὰ ξέρης πῶς ἐγὼ (τὸ λέω καὶ μόνος μου!!) τὰ λέω τόσο καλά, ὅσο εἶμαι βαρετὸς καὶ δύσκολος νὰν τὰ γράφω». Αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση τοῦ τόπου, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ γραπτὲς μαρτυρίες ποῦ τὸ βεβαιώνουν· π.χ. ὁ Γ. Φτέρης σ' ἓνα του ἄρθρο γιὰ τοὺς Κεφαλονίτες γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἡλικιωμένος, πολυταξιδεμένος, ἄρρωστος, ὁ Ἄβλιχος ἐπίστευε ὅτι μὲ τὰ καλά βιβλία καὶ μὲ τὴν καλὴ πνευματικὴ συνδιάλεξη μπορεῖ νὰ παρηγορηθεῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ ὅλα, «ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ ζωή». Ἔτσι περνοῦσε τὶς περισσότερες ὥρες του κουβεντιάζοντας μὲ ἀγαπητοὺς φίλους. Ἡ συζήτηση ἦταν γιὰ τὸν Ἄβλιχο τὸ συμπαθέστερο, τὸ ἀμεσώτερο, τὸ ζωντανότερο λογοτέχνημα. Στὴ συζήτηση εὕρισκε διέξοδο ἢ ἀδιάκοπη ἀγωνία του, μ' ἐκείνη ξεχνούσε, ἀγαποῦσε, γελοῦσε, ἀνανέωνε τὸ κουράγιο, ξανάβρισκε τὴν ἀνθρώπινη ἐπαφή. Ὅ,τι διηγότανε, οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν παρισινὴ Κομμούνα ὅπου βρέθηκε παρών, οἱ στίχοι ποῦ ἀπάγγελε μὲ τὴν ἰδιάζουσα κεφαλονίτικη προφορά του, τὰ ἀνέκδοτά του, οἱ σάτιρές του, τὰ πειράγματά του, οἱ ἀναρχικὲς καὶ ἀθεϊστικὲς ἰδέες του, ὅλα ἀποκοτοῦσαν ἓνα ἐνδιαφέρον. Καὶ τὸ ἐπίσης ἀξιοσημεῖωτο, μποροῦσε μὲ μιὰ ἐξυπνὴ παρατήρηση νὰ κάμει καὶ τὸν πιὸ ἀγέλαστο ἄνθρωπο νὰ γελάσει. Ἄφου ἔκαμε καὶ τὸν Ἰάκωβο Πολυλά νὰ σπάσει στὰ γέλια, στὴν Κέρκυρα, ὅταν τοῦ κατηγόρησε τὸν Ντάντε, ἐπειδὴ δὲν ἐπρόσθεσε στὴν Κόλαση ἓνα «κάντο» γιὰ τοὺς μεταφραστὲς!»²

Ἄκολουθεῖ τὸ γράμμα:

[Ἐπιστολόχαρτο λευκό, κιτρινισμένο, σὲ καλὴ ποιότητα, μὲ κάθετες ὑδάτινες γραμμὲς, τετρασέλιδο, 0,113×0,180 μ., μὲ πένθιμο πλαίσιο στὶς

1. Οὔτε ποτὲ ἀργότερα πῆγε. Εἶχε πάει ὁμοῦς μιὰ φορὰ ὅταν ἦταν μαθητὴς Γυμνασίου, τὸ 1875 ἢ 1876: βλ. Π. [= Κωστῆ Παλαμά], Ἡλίας Ζερβός, ἐφημ. «Ἐμπρός» Ἀθηνῶν 29 Μαΐου 1914, σ. 1 [= Παλαμᾶ, Ἄπαντα, τόμ. 4, σ. 520 - 522], Δ η μ. Σ. Λ ο υ κ ἄ τ ο υ. Τὰ πενήντα χοδῶνα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Ὁ ποιητὴς κι' ἡ Κεφαλονιά, περ. «Ἡ Ἠχώ», Ἀθῆναι, ἔτος 4, ἀριθ. 43, Μάρτιος 1936, σ. 4 - 6 [= Παλαμᾶ, Ἄπαντα, τόμ. 14, σ. 420 - 424], καὶ Τ ο ὕ Ἰ δ ι ο υ, Παλαμᾶς καὶ Ψυχάρης στὴν Κεφαλονιά. (Φιλολογικὰ συμπληρώματα), περ. «Ἡ Κεφαλονίτικη Πρόοδος», Ἀργοστόλι, ἔτος Γ', ἀριθ. 31, Ἰούλιος 1974, σ. 146 - 147.

2. Βλ. Γ ε ω ρ γ. Φ τ έ ρ η, Ἡ Κεφαλονιά κι οἱ Κεφαλονίτες, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» 31 Μαΐου 1964, σ. 8. Πρβλ. Τ ο ὕ Ἰ δ ι ο υ, Ὁ τελευταῖος, περ. «Ὁ Νουμᾶς», ἔτος 17, ἀριθ. 683, 9 Μαΐου 1920, σ. 293, Τ ο ὕ Ἰ δ ι ο υ, Μικέλης Ἄβλιχος, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» 21 Ἰουνίου 1949, σ. 2, καὶ Ἀ ρ ι σ τ ε ῖ δ η Ρ ο υ χ ω τ ᾶ, Μικέλης Ἄβλιχος 1844 - 1917. (Ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις μου), ἡμερολ. «Ἐπτανησιακὴ Πρωτοχρονιά» 1960, σ. 76.

δύο εξωτερικές σελίδες¹, διπλωμένο μιὰ φορά. Γραμμένες οί σελίδες 1 και 4 μελάني καστανόμαυρο· οί σελίδες 2 και 3 κενές. Αυτόγραφο τοῦ Ἐβλιχου.]

(φ. 17) Πολὺ ἀγαπητὲ φίλε μου,

Ἐπὶ τὸν φίλτατόν μου κ. Ἀμίλκαν Ἀλιβιζάτον² θὰ λάβης αὐτὲς τὲς λίγες γραμμὲς μου ἀντάμα μετὰ τὰ φιλικὰ μου χαιρετίσματα. Ἐπὶ αὐτὸν θὰ μάθης «τὰ κατ' ἐμέ». Εἶμαι ἄρρωστος (καὶ πολὺ ὑποφέρω) ἀπὸ τὸν χρόνον ποὺ ἐπέρασε. Εὐγνωμονῶ γιὰ τὴν φιλικὴν σου ἐνθύμησιν καὶ πολὺ εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ποιητικὴν συλλογὴν σου ὅπου μοῦ ἔστειλες. Τὴν γνώμην μου — τὴν κρίσιν μου, τὴν ἐχτίμησίν μου γιὰ τὴν ποιητικὴν σου τὴν εἶπαμε — καὶ ἐγὼ εἶμαι δύσκολος νὰ γράφω πολὺ. «Πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου»³, κ.τ.λ.

Μεγάλην ἐπιθυμίαν ἔχω νὰ σε γνωρίσω προσωπικῶς. Δὲν ἤθελε εἶνε δυνατὸν νὰ ἔλθης μιὰ φορά στὴν Κεφαλονιά; Εἶμαι βέβαιος πῶς (φ. 27) ἤθελε ἔχουμε νὰ ποῦμε πολλὰ — καὶ πῶς στὰ περισσώτερα ἤθελε συμφωνήσουμε. Πρέπει δὲ νὰ ξέρης πῶς ἐγὼ (τὸ λέω καὶ μόνος μου!!) τὰ λέω τόσο καλά, ὅσο εἶμαι βαρετὸς καὶ δύσκολος νὰν τὰ γράφω. Ἐάν ἔκανες τὴν ἀπόφασιν, τόσο γιὰ σπίτι — δὲν ἤθελε εἶνε ἀνάγκη νὰ φροντίσης διόλου.

Σὲ ἀσπάζομαι μετὰ τὴν καρδίαν μου

ὁ φίλος σου

Μιχ. Γ. Ἐβλιχος

Λιζούρι 1913 Ἀγούστου 29.

Β'. ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΑΜΙΛΚΑ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ

(Ἀρχεῖο Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου)

Ὁ Ἀμίλκας Σπ. Ἀλιβιζάτος, ὁ κατόπιν καθηγητὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου καὶ ἀκαδημαϊκὸς (1887 - 1969), ἦταν συμπολίτης καὶ φίλος τοῦ Ἐβλιχου. Γεννήθηκε στὸ Λιζούρι, ἐσπούδασε θεολογίαν στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (1904 - 1908) καὶ ὕστερα πῆγε γιὰ εὐρύτερες σπουδὰς εἰς τὴν Γερμανίαν,

1. Τὸ ἐπιστολόχαρτον εἶναι πένθιμον, γιὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1913 εἶχε πεθάνει ἡ ἀδελφὴ του Σεραφίνα, ποὺ εἶχε παντρευτῆ τὸν γιὰτρὸν Ἰωάννην Βρυώνην εἰς τὴν Ἀσσο τῆς Κεφαλονιάς. Στὸ «Ζιζάνιον» τοῦ Γεωργ. Μολφέτα, ἀριθ. 730, 20 Ἀπριλ. 1913, σ. 38 διαβάσουμε τὴν ἀκόλουθον εἰδησιν: «Ἀπεβίωσεν ἐν Ἀσσοῦ ἐνάρετος δέσποινα καὶ πρότυπον συζύγου καὶ μητρὸς, ἡ Σεραφίνα Ἰωάννου Βρυώνη, τὸ γένος Ἀβλιχου. Τὸν ἀτυχῆσαντα σύζυγον κ. Ἰωάννην Βρυώνην, τὰ τέκνα τῆς μακαριτίδος καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς σεβαστὸν μας φίλον κ. Μιχαὴλ Ἐβλιχον θερμῶς συλλυπούμεθα».

2. Γιὰ τὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτον βλ. τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

3. Βλ. παραπάνω, σ. 98, σημ. 1.

δπου ἔμεινε, Λιψία - Βερολίνο, τέσσερα χρόνια (1908 - 1912) ¹. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γράμμα ποῦ δημοσιεύεται παρακάτω — «τὰ προσκυνήματά μου εἰς ὄλη σου τὴν οἰκογένεια» —, ὁ Ἄβλιχος εἶχε φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀλιβιζάτου. Σπουδασμένος καὶ αὐτὸς στὴν Εὐρώπη καὶ πνευματικὴ μορφή τοῦ τόπου, ἀσφαλῶς θὰ παρακολουθοῦσε μὲ ἀγάπη τὴν ἐξέλιξη τοῦ νεαροῦ συμπολίτη καὶ φίλου του, ποῦ ὅταν ἦρθε ἀπὸ τὴν Γερμανία ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνη μὲ δημοσιεύματα καὶ ἄλλη δράση τὸ θρη-

1. Γιὰ τὸν Ἀμίλκα Σπ. Ἀλιβιζάτο βλ. Ἡλία Τσιτισέλη, ὅ.π., τόμ. Β', 1960, σ. 613 - 614. Ἀνδρέα Χρ. Καλογηρᾶ, Ἡ σάτυρα στὴν Κεφαλονιά, τόμ. Γ', Λασκαράτος γνωστὸς καὶ ἄγνωστος, Ἀθῆναι 1952, σ. 67. Γεράσιμου Ι. Κονιδάρη, Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος, εἰς «Ἐδχριστήριον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ετηρίδι ἐπιστημονικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου», ἐν Ἀθῆναις 1958, σ. με' - πα'. Ἐμμανουὴλ Ι. Κωνσταντινίδου καὶ Μιχαήλ Π. Γρηγόρη, Ἀναγραφὴ ἔργων καὶ δημοσιευμάτων τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου 1910 - 1958, αὐτόθι, σ. πγ' - ρ'. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλιβιζάτου οἱ δύο τελευταῖες ἐργασίες ἐκδόθηκαν ξανά, συμπληρωμένες : Γεράσιμου Ι. Κονιδάρη, Ὁ Ἀμίλκας Σ. Ἀλιβιζάτος (1887 - 1969) ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Ἐκδοσις Β' ἐπισημμένη μετὰ πλήρους βιβλιογραφίας [1910 - 1969] ὑπὸ Ἐμμ. Ι. Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθῆναις 1969. (Προηγουμένως εἶχαν δημοσιεῖται στὸ περ. «Ἐκκλησία», ἔτος ΜΣ', 1969, ἀριθ. 22 - 23, 1/15 Ὀκτωβρίου 1969, σ. 486 - 510). Βλ. ἐπίσης Κωνσταντίνου Γ. Μπόνη, Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος (17 Μαΐου 1887 — 12 Αὐγούστου 1969). «Θυόεσσα μνημοσύνη», περ. «Ἐκκλησία», αὐτόθι, σ. 469 - 482. Γεράσιμου Ι. Κονιδάρη, Ὁ Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος 1887 - 1969 ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, αὐτόθι, σ. 483 - 485. Σ. Ἀγουρίδη, Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος. (Ἡ «νεότης» ὡς τὸ κύριον χαρακτηριστικόν του), αὐτόθι, σ. 485 - 486. Κωνστ. Δ. Μουρατίδη, Ἀμίλκας Σπυρ. Ἀλιβιζάτος. Βίος, δρᾶσις καὶ συγγραφικὸν ἔργον, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», τόμ. ΙΣ' (1969), ἀφιερωμένος στὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτο, σ. ε' - νβ' (στις σελ. λς' - νβ' δημοσιεύεται «Βιβλιογραφία» τῶν ἔργων τοῦ Ἀλιβιζάτου). Λεωνίδα Θ. Ζέρβα, Μνήμη Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 44 (1969), σ. 143* - 148*. Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου, Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος (1877, sic ἀντὶ 1887, - 1969), περ. «Νέα Ἑστία», τόμ. 86 (1969), σ. 1325 - 1327. Demosthenes Savramis, Hamilkar S. Alivisatos (1887 - 1969), περ. «Hellenik», Zeitschrift für deutschgriechische kulturelle und wirtschaftliche zusammenarbeit.. Redaktion : Isidora Rosenthal - Kamarinea, III/69 (6 Jahrgang, Heft 18), Bochum Γερμανίας, σ. 36 - 38. Ἡλία Βενέζη, Ὁ ἐπιφανὴς Κεφαλλῆν. (Μνήμη Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), ἔφημ. «Τὸ Βῆμα» 6 Ἰανουαρίου 1970, σ. 1 - 2. Τοῦ Ἰδίου, Ὁρα ὕψηλῃ. (Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἔλη. Ἐγκώμιον τοῦ Φυσικοῦ πρὸς τὸν Θεολόγον), αὐτόθι, 13 Ἰανουαρίου 1970, σ. 1 - 2. [Τὰ δύο τελευταῖα, ἐλαφρὰ τροποποιημένα, μὲ ἀντίστροφη σειρὰ καὶ μὲ γενικὸ τίτλο «Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος», δημοσιεῖσθαι κατόπιν στὸ βιβλίον τοῦ Ἰδίου, Στις Ἑλληνικὲς Θάλασσες. Μυθιστορία τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου, Κολλάρος (Ἀθῆναι 1973), σ. 49 - 55]. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Μνήμη Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου, αὐτόθι, 14 Αὐγ. 1970, σ. 1 - 2. Δήμητρας Σκ. Πικραμένου, Βιβλιοθήκη Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου. Κατάλογος, ἔκδοσις τοῦ «Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν» τοῦ «Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν», Ἀθῆναι 1973. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Τοπικὴ Βιβλιοθήκη, ἔφημ. «Τὸ Βῆμα» 19 Ἀπριλ. 1974, σ. 1 - 2.

σκευτικό φιλελευθερισμό του και τις ανανεωτικές του τάσεις στα θέματα της Ἐκκλησίας. Ὁ Ἀλιβιζάτος πάλι ἐθαύμαζε τὴ γοητευτικὴ προσωπικότητα καὶ τὴν ποίηση τοῦ Ἀβλιχου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλοι νέοι τοῦ Λιξουριοῦ τότε, πὸν τοὺς ἐμάγευε ὁ τρυφερός, σατιρικός, καὶ ἀριστοτέχνης τοῦ προφορικοῦ λόγου ἐρημίτης τοῦ μικροῦ τους τόπου. (Ἀναφέρω μερικὰ ὀνόματα, τὰ πῶς γνωστά : † Καλομοίρα Κουρούκλη, κατόπιν Ματαράγκα, πὸν δημοσίευσε καὶ στίχους μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἰουστίνα· † Μαίρη Λιβαδά, κατόπιν Μπουρμπούλη καὶ κατόπιν Δελαπόρτα· Ἀριστείδης Ρουχωτᾶς, ὁ σημερινὸς κάτοχος τῶν χειρογράφων τοῦ ποιητῆ· Χαρίλαος Ἀντωνάτος, (1891 - 1948), πὸν ἔγραψε καὶ τὸ ἄρθρο «Μικέλης Ἀβλιχος. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», περ. «Ὁ Νουμάς», ἔτος 17, ἀριθ. 683, 9 Μαΐου 1920, σ. 294 - 302· οἱ ἀδελφοὶ † Θάνος καὶ † Γιώργος Λιναρδάτος κ.ἄ.).

1. Γράμμα τῆς 21 Ἰανουαρίου 1914.

Τὸ 1914 ὁ Ἀβλιχος ἦταν 70 χρονῶν καὶ ὁ Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος 27. Δὲν ξέρω ἂν οἱ δύο φίλοι εἶχαν ἀνταλλάξει καὶ ἄλλα γράμματα προηγουμένως, ἀλλὰ δὲ νομίζω· ὁ Ἀλιβιζάτος θὰ τὰ εἶχε φυλάξει, ἂν ὑπῆρχαν, ὅπως ἐφύλαξε κι αὐτὰ πὸν δημοσιεύονται σήμερα ἐδῶ. Πάντως ἡ στενωτέρη φιλία τους πρέπει νὰ χρονολογητῆ ἀπὸ τότε πὸν γύρισε ὁ Ἀλιβιζάτος ἀπὸ τὴ Γερμανία, δηλ. ἀπὸ τὸ 1912 - 1913. Αὐτὸ ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ γράμματος τοῦ Ἀβλιχου πὸν δημοσιεύεται παρακάτω : «Εὐχαριστῶ πάντα γιὰ τὴν καλὴν ἐνθύμησι καὶ τὴν ἀγάπη πὸν ἔχεις γιὰ ἐμέ».

Φάκελος, καθὼς εἶπαμε, δὲν ὑπάρχει· καὶ πουθενὰ στὸ γράμμα δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος ὡς ἀποδέκτης. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀβλιχος ἀπευθύνεται σ' αὐτόν· εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ τὸ καταλάβουμε : ὁ Ἀλιβιζάτος τοῦ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (ὅπου κατοικοῦσε μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γερμανία) τὸ χριστουγεννιάτικο φύλλο τῆς ἔφημ. «Πατρίς», ὅπου ὑπάρχει δικό του ἄρθρο γιὰ τὰ Χριστούγεννα¹· καὶ ὁ Ἀβλιχος τὸν εὐχαριστεῖ γι' αὐτὸ καὶ τὸν συγχαίρει γιὰ τὸ προοδευτικὸ του πνεῦμα. Ὅτι τὸ γράμμα στάλθηκε στὴν Ἀθήνα βεβαιωνόμαστε ἀπὸ τὸ ὑστερόγραφο : ὁ Ἀβλιχος τὸν παρακαλεῖ νὰ συναντήσῃ τὸν Παλαμὰ καὶ νὰ τοῦ πῆ ὅτι περιμένει ἀπάντησὴ του κτλ.

Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ περιεχόμενον τοῦ γράμματος δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐξακρίβωση δύο ἐπωνύμων, πὸν εἶναι μᾶλλον ἀνύπαρκτα στὴν ἐπαρχία Πάλης τῆς Κεφαλονιάς — καὶ σὲ ὄλο τὸ νησί. Τὴν πληροφορία τοῦ τὴν εἶχε ζητήσῃ, φαίνεται, ὁ Ἀμίλκας

1. Βλ. Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου, Ἡ ἑορτὴ τῆς ἀνθρωπότητος, ἔφημ. «Πατρίς» Ἀθῆναι 25 Δεκεμ. 1913, σ. 2. Στὴ «Βιβλιογραφία» τοῦ Ἀλιβιζάτου, βλ. προηγούμενη σημείωση, δὲν ἀναγράφεται.

είτε για τὸν ἑαυτὸ του είτε, πιθανότερο, γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Νικολάκη, ποὺ ἦταν γιατρός, διευθυντῆς τῆς «Πολυκλινικῆς Ἀθηνῶν», καὶ τότε βουλευτῆς Κεφαλληνίας ¹.

Ἴδου τὸ κείμενο :

[Κοινὸ ἐπιστολόχαρτο, λευκὸ, κιτρινισμένον, μὲ γραμμῆς, τετρασέλιδο, 0,113×0,181 μ., μὲ πένθιμο πλαίσιο στὶς δύο ἐξωτερικὰς σελίδες ², διπλωμένο μιά φορά. Γραμμένες οἱ σελίδες 1 καὶ 4· μελάνι μαῦρον· οἱ σελίδες 2 καὶ 3 κενές. Αὐτόγραφο τοῦ Ἀβλιχοῦ.]

(φ. 1^α)

1914 Λυξούρι Ἰανουαρίου 21.

Πολὺ ἀγαπητὲ φίλε μου,

Εὐχαριστῶ πάντα γιὰ τὴν καλὴν ἐνθύμησιν καὶ τὴν ἀγάπην ποῦ ἔχεις γιὰ ἐμέ. Σοῦ εὐχομαι καὶ ἐγὼ τὸν Νέον Χρόνον εὐτυχισμένον ³. Ἔλαβα καὶ τὴν «Πατρίδα» μὲ τὰ Χριστόγεννά σου. Συγχαίρω τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα ποῦ ἐμπνέει τὴν ἐργασίαν σου εἰς ὅλα ⁴. Εἶνε βέβαια ὁ Παράκλητος ⁵ . . .

Ὁ ἀδελφός σου ⁶ μοῦ ἔδωσε μίαν σημείωσιν, καὶ ἀφοῦ πρόκειται γιὰ δουλιὰ ἀπαντῶ ἀμέσως.

Τὸ ὄνομα Γ λ έ ν ο ς ἢ Γ λ ή ν ό ς (sic) δὲν εἶνε οἰκογενειακὸν ὄνομα εἰς τὴν ἐπαρχίαν μας (τουλάχιστον).

Μήτε Σ υ ν ά ν ο ς. Μήτε τ ό π ο υ ὄνομα ⁷. Εύρηκα τὸν ἄνθρωπον ποῦ ἀσφαλῶς γνωρίζει ὅλην τὴν ἐπαρχίαν μας. (φ. 2^α) Τὸν κύριον Πέτρον Τ. Ἰακωβῆτον ⁸. Αὐτὸς γιὰ τέτοια πράγματα εἶνε ἀὐθεντία. Ὅλη

1. Γιὰ τὸ Νικόλαο Σ. Ἀλιβιζάτο βλ. Ἡ λ ί α Τ σ ι τ σ έ λ η, ὅ.π., τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 843, τόμ. Β', 1960, σ. 614, Ἀ ν δ ρ έ α Χ ρ. Κ α λ ο γ η ρ ᾶ, ὅ.π., σ. 65-66. Ἐπίσης βλ. «Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐκατονταετηρίς 1837-1937. Γ'. Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς, ὑπὸ Ἀριστοτέλους Κοῦζη, τεύχος Α'», Ἀθῆναι 1939, σ. 45, Ν ι κ ο λ ά ο υ Ι. Κ α β α ζ α ρ ά κ η, Ὁ καθηγητῆς Νικόλαος Σ. Ἀλιβιζάτος 1872-1945, Ἀθῆναι 1969, καὶ Ἀνωτόμου [= Κ. Ν. Ἀ λ ι β ι ζ ά τ ο υ], Ἡ Πολυκλινικὴ Ἀθηνῶν 1903-1973, [Ἀθῆνα] 1973, passim.

2. Γιὰ τὸ πένθιμο πλαίσιο τοῦ ἐπιστολόχαρτου βλ. παραπάνω, σ. 102, σημ. 1.

3. Προφανῶς ἀπαντᾷ σὲ πρωτοχρονιάτικες ἐσχές τοῦ Ἀλιβιζάτου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

4. Τὸ ἄρθρον εἶναι γραμμένον πράγματι μὲ προοδευτικὸ πνεῦμα : τὰ Χριστούγεννα, ποῦ φέρουν τὸ μήνυμα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς αἰσιοδοξίας, εἶναι γιορτὴ γιὰ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, χριστιανὸς καὶ μὴ. Ἀσφαλῶς αὐτὸ τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα ἦταν ὁ κυριώτερος λόγος ποῦ ὁ Ἀβλιχος ἀγαποῦσε τὸ νεαρὸ θεολόγον.

5. Θέλει νὰ πῆ ὅτι, σὰ θεολόγος ποῦ εἶναι, τὸν ἐμπνέει τὸ Ἅγιον Πνεῦμα στὶς προοδευτικὰς του τάσεις.

6. Πρόκειται γιὰ τὸ Διονυσάκη Σ. Ἀλιβιζάτο, ἄλλον ἀδελφὸ τοῦ Ἀμίλκα, ποῦ ἔμενε στὸ Λιξούρι. Βλ. Ν ι κ ο λ ά ο υ Ι. Κ α β α ζ α ρ ά κ η, ὅ.π., σ. 1.

7. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἀβλιχοῦ γιὰ τὰ δύο ἐπώνυμα εἶναι σωστὴ· ἐκτός ἂν πρόκειται γιὰ παρατσούκλια.

8. Δέ μοῦ εἶναι γνωστὸ πρόσωπον.

του ἢ ζωὴ ἐστάθηκε — «ἐκλογές» —. Λοιπὸν εἶμαι βέβαιος — καὶ ὅμως καὶ ἄλλους ἐξέτασα διὰ φ ὄ ρ ο υ ς ¹.

Μήπως εἶνε Σουσάνης; ἢ Γαλανὸς ἢ Γαλάνος; Καὶ θὰ ἔχω τὴν ἔγνοια ἀκόμη νὰ ἐξετάσω. Τὰ προσκυνήματά μου ² εἰς ὅλη σου τὴν οἰκογένεια.

ἽΟλοψύχως σὲ ἀσπάζομαι ὁ φίλος σου

Μιχ. Γ. Ἐβλιχος

Υ.Γ. Χάριν θὰ μοῦ ἔκανες, ἂν ἐμποροῦσες νὰ ἀνταμώσῃς τὸν φίλο μου Παλαμᾶ καὶ νὰν τοῦ πῆς πῶς τοῦ ἔγραψα τώρα ὕστερα ³ καὶ δὲν ἔχω ἀπάντησί του — καὶ πῶς τὸν παρακαλῶ νὰ μοῦ ἀπαντήσῃ καὶ νὰ λάβω τὸ στερνὸ τοῦ δημοσίουμα ⁴. (Προσδοκῶ ἀπάντησί σου).

2. Τηλεγράφημα τῆς 14 Μαΐου 1914.

ἽΟ Ἐβλιχος ὑπόφερε πολὺ ἀπὸ τὸ στομάχι του ⁵ καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἔμενε στὸ Ἄργοστόλι, γιὰ νὰ βρίσκεται κοντὰ στὸ νοσοκομεῖο τοῦ νησιοῦ, ὅπου καὶ νοσηλευόταν κάθε τόσο. Ἐλλὰ τὸ Μάιο τοῦ 1914 ἢ κατάστασή του χειροτέρευσε καὶ ἦρθε στὴν Ἀθήνα γιὰ νέες ἐξετάσεις (βλ. τὸ παρακάτω κεφάλαιο, «Ἐνα γράμμα στὸν Ἰωάννη Π. Μομφερράτο»). Φαίνεται πῶς ἔμεινε ὅλο τὸ καλοκαίρι στὴν πρωτεύουσα. Ἐπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ σώζονται δύο χαρτιά τοῦ ποιητῆ στὸ ἀρχεῖο Ἐλιβιζάτου : ἔνα τηλεγράφημά του ἀπὸ τὸ Ἄργοστόλι στὸν Ἀμίλκα κι ἔνα μπιλιέτο του ἀργότερα στὸν ἴδιον ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Μὲ τὸ τηλεγράφημα πληροφορεῖ τὸ φίλο του ὅτι ἔρχεται στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ πάη νὰ τὸν παραλάβῃ ἀπὸ τὸ πλοῖο· μὲ τὸ μπιλιέτο τοῦ ζητεῖ νὰ συναντηθοῦν ἢ στὴν κλινικὴ ποῦ νοσηλευόταν ἢ σὲ κάποιο ἄλλο κέντρο. ἽΙδοῦ τὸ τηλεγράφημα :

1. ἽΗ λέξη «ἐκλογές» εἶναι ὑπογραμμισμένη τρεῖς φορές καὶ ἡ λέξη «διαφορῶς» δύο.

2. ἽΟ χαιρετισμὸς «προσκυνῶ» καὶ ἡ φράση «τὰ προσκυνήματά μου» ἦτανε σὲ χρῆση ὡς τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα μας γιὰ σεβαστὰ πρόσωπα : ἱερωμένους, κυρίες, ἄρχοντες, γιαιτροὺς κτλ. : σημαίνουν καὶ οἱ δύο «τὰ σέβη μου».

3. Δὲ φαντάζομαι νὰ ἔννοῃ τὸ γράμμα του τῆς 29 Αὐγούστου 1913, γιαιτὶ τότε δὲ δικαιολογεῖται τὸ «τώρα ὕστερα». Πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ νεώτερο γράμμα του — ποῦ δὲν ὑπάρχει ὅμως στὸ Ἄρχεῖο Παλαμᾶ.

4. Δὲν εἶν' εὐκόλο νὰ καθοριστῇ ποῖο ἔννοεῖ τελευταῖο δημοσίευμα· ὑπάρχουν ἀρκετὰ δημοσιεύματα τοῦ Παλαμᾶ στίς ἔφημερίδες τοῦ Ἰανουαρίου 1914 (ὡς τίς 19 τοῦ μηνός) καθὼς καὶ στὸ ἡμερολόγιο «Ποικίλη Στοᾶ» τοῦ 1914, βλ. Γ.Κ. Κ α τ σ ἰ μ π α λ η, Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμᾶ, 1943, σ. 50, ἀριθ. 1200 - 1207. ἽΕκτός ἂν ἔννοῃ τὸ βιβλίο του «Τὰ πρῶτα Κριτικά», Φέξης, 1913.

5. Κατὰ τὸν Ἄ ρ ι σ τ ε ἰ ὀ δ η Ρ ο υ χ ω τ ᾶ, δ.π., σ. 76, ἔλεγε ὅτι τὸν βασάνιζε «χρο-νία καθ' ἔξιν ἀδράνεια τῶν ἐντέρων». Κι ἔχει γράψει πολὺ εὐτράπελους στίχους, ὅπου σατιρίζει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀρρώστια του! Βλ. [Χ α ρ ᾶ λ. Λ ι ν α ρ δ ᾶ τ ο υ], Μικέλη Ἐβλιχου, Τὰ Ποιήματα, δ.π., σ. 53.

[Τὸ κείμενο σὲ ἔντυπο τηλεγραφήματος τῆς ἐποχῆς. Τὰ συμπληρώματα εἶναι γραμμένα μὲ τὸ χέρι, μὲ μελάνι λιλά. Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔντυπου συμπληρωμένα ἔχουν ὡς ἑξῆς :]

(φ. 1^γ)

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

Τηλεγραφεῖον [κενὸ] τῆ 14.5.1914. Ἐλήφθη ἐξ Ἄργ(οστολίου), ὥρα 11,40'. Ὁ παραλαβὼν : ὑπογραφή δυσανάγνωστη. Ἀριθμὸς ἀφίξεως 11639. Ἐξ Ἄργοστολίου, ἀρ. 498, λέξεις 19, τῆ 14.5, ὥρα 21.40'. [Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ τηλεγραφήματος (κι αὐτὸ γραμμένο μὲ τὸ χέρι)] :

Ἀμίλκαν Ἀλιβιζᾶτον

Μασσαλίας 7 Ἀθ(ήνας)

Προτίθεμαι ἀναχωρήσω Παρασκευὴν Ἄρην Ἀθήνας. Παρακαλῶ ἔλθης ἀτιμόπλοιον Πειραιᾶ. Ἀπάντησις πληρωμένη Ἀργοστόλιον.

Μιχαήλ Ἀβλιχος.

Οἱ τρεῖς τελευταῖες λέξεις τοῦ κειμένου, «Ἀπάντησις πληρωμένη Ἀργοστόλιον», ἔχουν διαγραφῆ μὲ μιὰ γραμμὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι καὶ μὲ τὸ ἴδιο μελάνι ¹.

3. Ἐνα μπιλιέτο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, καλοκαίρι (;) τοῦ 1914.

Προφανῶς τὸ μπιλιέτο αὐτὸ τὸ ἔστειλε ὁ Ἀβλιχος στὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζᾶτο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1914 ποὺ νοσηλευόταν στὴν Ἀθήνα· καὶ τὸ ἔστειλε μὲ φιλικὸ του πρόσωπο, ὄχι μὲ τὸ ταχυδρομεῖο.

[Μπιλιέτο λευκὸ, κιτρινισμένο, 0,048 × 0,083 μ. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀβλιχου δὲν εἶναι τυπωμένο. Γραμμένες καὶ οἱ δυὸ πλευρές· μελάνι λιλά· χωρὶς τόπο καὶ χρονολογία. Βρίσκεται μέσα σὲ φάκελο ἀνάλογο, μὲ τ' ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη, χωρὶς διεύθυνση, γραμματόσημο καὶ σφραγίδα ταχυδρομείου. Αὐτόγραφο τοῦ Ἀβλιχου.]

Διεύθυνση στὸ φάκελο :

Κύριον

Ἀμίλκαν Ἀλιβιζᾶτον

Ἐνταῦθα

(φ. 1^γ) Πολὺ ἀγαπητὲ φίλε μου,

Ἐπιθύμησα νὰ σὲ ἴδω πολὺ πολὺ. Εἶμαι πάντα εἰς τὴν κλινικὴν, ἀλλὰ σὲ (φ. 1^ν) ἄλλο παράρτημά της.

1. Διόρθωσα τὶς ἀνορθογραφίες τοῦ ὑπαλλήλου στὰ ὀνόματα «Ἀμίλκαν» καὶ «Μιχαήλ». Ἡ 14 Μαΐου 1914 ἦταν ἡμέρα Τετάρτη καὶ «Ἄρης» ἦταν τὸ πλοῖο τῆς γραμμῆς : Πειραιᾶς - Πάτρα - Ζάκυνθος - Λιξούρι - Ἀργοστόλι καὶ τανάπηλιν. Περίεργη φαίνεται ἡ διαγραφὴ τῶν λέξεων «ἀπάντησις πληρωμένη Ἀργοστόλιον».

Εύρισκομαι μέσα πάντα τές 8 μ.μ. έως τές 9 παρά τέταρτον. *Έπειτα εἰς τὸ Χάϊ Λάιφ πρὸς τὸ μέρος τῆς πλατείας ¹.

Addio
ὁ φίλος σου
Μιχ. Γ. *Αβλιχος

Γ'. ΕΝΑ ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ Π. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟ
(Συλλογὴ Γιώργου Γ. *Αλισανδράτου)

*Όλες τῖς πληροφορίες πού ἔχουν σχέση με τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ *Αβλιχου εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ τῖς διαβιβάσῃ ἐκ μέρους τοῦ Ι.Π. Μομφερράτου ὁ φίλος κ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ὁ γνωστός ιστοριοδίφης τῶν Πατρῶν, με γράμμα του τῆς 2 Φεβρουαρίου 1973. Συνοπτικὰ μοῦ τῖς ἐπανάλαβε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μομφερράτος σὲ μιὰ σύντομη ἐπίσκεψή μου στὸ Ρίο τῶν Πατρῶν, ὅπου κατοικοῦσε, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1973. *Υστερ' ἀπὸ ἕξι περίπου μῆνες, στίς 27 Ἰανουαρίου τοῦ 1974, ὁ Ι. Π. Μομφερράτος πέθανε σὲ πολὺ προχωρημένη ἡλικία.

Κατὰ τῖς πληροφορίες λοιπὸν αὐτὲς ὁ Ἰωάννης Παναγῆ Μομφερράτος (1885 - 1974) ἦταν μικρανεπιὸς τοῦ *Αβλιχου, δηλ. ἡ μητέρα του Ρεγγίνα ἦταν κόρη τοῦ Νικολάου *Αβλιχου, ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργίου, τοῦ πατέρα τοῦ ποιητῆ, ἄρα πρώτη ἐξαδέλφη τοῦ τελευταίου. Ὁ Μομφερράτος αὐτὸς ἐγεννήθηκε στὴν Κεφαλονιά, ἀλλὰ πολὺ νέος ἔφυγε ἀπὸ τὸ νησί. *Ἐξῆσε πρῶτα στὴν Αἴγυπτο καὶ ὕστερα στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸ 1922 ἔζησε συνεχῶς στὴν Πάτρα, ὅπου σταδιοδρόμησε ὡς καπνέμπορος — ἀντιπρόσωπος τῆς «American Tobacco Company» γιὰ τὴν Ἑλλάδα ².

Σχετικὰ με τὴ νοσηλεία τοῦ *Αβλιχου στὴν Ἀθήνα τὸ 1914 ὁ κ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου στὸ γράμμα του ἐκεῖνο μοῦ γράφει τὰ ἑξῆς — ὅπως τοῦ τὰ εἶπε ὁ Μομφερράτος : «Ὁ Μιχ. *Αβλιχος ἀσθενῶν ἀπὸ τὸ στομάχι του εἰσήχθη εἰς τὴν Κλινικὴν Γερούλανου στὴν Ἀθήνα Ν/βριο - Δ/βριο 1914 καὶ μάλιστα σ' ἓνα παράρτημά της πρὸς τὴν ὁδὸ Ναυαρίνου. *Ἐμεινε 20 - 30 ἡμέρες. Γυρίζοντας στὸ Ληξούρι ἔστειλε τὴν ἐσώκλειστη κάρτα [δηλ.

1. Σύμφωνα με πληροφορίες πού ἔχω ἀπὸ τὸν ἀνεπιὸ τοῦ Ι.Π. Μομφερράτο (βλ. παρακάτω) νοσηλεύτηκε στὴν «Κλινικὴ Γερούλανου», σήμερα «Γερούλανεῖον Ἰδρυμα», ὁδὸς Χαριλάου Τρικούπη καὶ Ναυαρίνου. «Χάϊ - Λάιφ» πρέπει νὰ ἦταν κάποιο καφενεῖο ἢ ζαχαροπλαστεῖο κοντὰ στὴν Κλινικὴ.

2. Βλ. Ἐνανύμου [= Κ.Ν. Τριανταφύλλου], Ἰωάννης Μομφερράτος, (νεκρολογία), ἔφημ. «Πελοπόννησος» Πατρῶν 29 Ἰανουαρίου 1974, σ. 3. Βλ. ἐπίσης Ἐνανύμου [= Κ. Ν. Τριανταφύλλου], Ἀπεβίωσε καὶ ἐκηδεύθη χθὲς ὁ Ἰωάν. Μομφερράτος, ἔφημ. «Ἡμερήσιος Κῆρυξ» Πατρῶν 29 Ἰανουαρίου 1974, σ. 1.

αὐτὴν ποῦ μοῦ ἔστειλε ὁ κ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου καὶ δημοσιεύω παρακάτω] στὸν ἀνεψιὸ τοῦ κ. Ἰωάν. Μομφερράτο, ποῦ τὸν ἐπεσκέπτετο κάθε μέρα στὴν κλινικὴ καὶ τὸν ἐνίσχυεν οἰκονομικά. Τοῦ ἔστειλε κι ἓνα ποίημα, ποῦ ψάχνω νὰ τὸ βρῶ νὰ σοῦ τὸ στείλω» [ἀλλὰ δὲ βρέθηκε].

Κατὰ τὶς πληροφορίες δηλ. τοῦ Ι. Π. Μομφερράτου, ὁ Ἄβλιχος ἐνοσηλεύτηκε τότε στὴν «Κλινικὴ Γεροουλάνου»¹, τοῦ ἄλλου Λιξουριώτη χειρουργοῦ, καὶ ὄχι στὴν «Πολυκλινικὴ Ἀθηνῶν» τῶν ἀδελφῶν Ἀλιβιζάτων, Νικολάου καὶ Ἀνδρέα², ἀδελφῶν τοῦ Ἀμίλκα, γωνία Πειραιῶς καὶ Σωκράτους, ὅπου εἶναι καὶ σήμερα. Ἀλλὰ ὁ Ι. Π. Μομφερράτος, ὅταν ἔδινε τὶς πληροφορίες τοῦ αὐτῆς στὸν κ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ἴσως δὲ θυμόταν καλὰ πότε ἀκριβῶς ἐνοσηλεύτηκε ὁ Ἄβλιχος ἐκεῖ (περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. στή σ. 110, σημείωση 3).

Κατὰ τὶς ἴδιες πληροφορίες τοῦ Μομφερράτου μέσω Τριανταφύλλου, ὁ Ἄβλιχος «στὴν Ἀθήνα εἶχε καὶ μιὰ ἀνεψιά ἀπὸ τὴ μητέρα του, Ζακυθινή, ἢ ὁποία εἶχε ζήσει στὴ Ρουμανία καὶ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχε γυρίσει στὴν Ἑλλάδα· εἶχε νοικιασμένο σπίτι στὴν ὁδὸ Φιλελλήνων. Γι' αὐτὴ μιλάει στὴν κάρτα, καὶ τὶς κοπέλλες της». Ἀλλὰ δὲν ξέρω ἂν εἶναι ἀπόλυτα σωστὴ ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Μομφερράτου· γιὰτὶ ἀπὸ τοπικὲς πηγὲς πολὺ ἀξιόπιστες ἔχω πάλι τὴν ἐξῆς πληροφορία: Ὁ Ἄβλιχος εἶχε μιὰ ἀνεψιά, τὴν Τσιτσιλία, κόρη τῆς ἀδελφῆς του Σεραφίνας Ι. Βρυώνη (βλ. παραπάνω, σ. 102, σημ. 1), παντρεμένη στὴ Ρουμανία μὲ τὸν Παναγὴ Βιολάτο, ἀπὸ τὴν Πύλαρο τῆς Κεφαλονίδας. Ὁ Βιολάτος ὁμῶς πέθανε στὴ Ρουμανία³ καὶ ἡ Τσιτσιλία ἤρθε μὲ τὰ παιδιὰ της, δύο γιουὺς καὶ δύο κόρες, στὴν Ἀθήνα. Οἱ ἀνεψιῆς λοιπὸν τοῦ Ἄβλιχου ποῦ ἀναφέρονται στὴν κάρτα τοῦ αὐτῆ πρέπει νὰ εἶναι οἱ κόρες τῆς Τσιτσιλίας Βιολάτου.

1. Γιὰ τὸ Μαρίνο Γεροουλάνο (1867 - 1960) βλ. Ἡλῖα Τσιτσισέλη, ὁ.π., τόμ. Α', 1904, σ. 79 - 81, τόμ. Β', 1960, σ. 619. Ἐπίσης βλ. «Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐκατονταετηρὶς 1837 - 1937. Γ'. Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς, ὑπὸ Ἀριστοτέλους Κοῦζῆ», ὁ.π., σ. 43 - 44. Κοσμᾶ Μπουρμπούλη, Ὁ καθηγητὴς Μ. Γεροουλάνος, «Πανηγυρικὸν Τεύχος ἐπὶ τῇ ἐβδομηκονταετηρίδι τοῦ καθηγητοῦ Μαρίνου Γεροουλάνου», Ἀθῆναι «Πυρσός» 1939, σ. 1 - 6. Π. Μπρατσιώτη [ἀγγελία τοῦ θανάτου του] «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 35 (1960), σ. 253 - 256. Μ. Ι. Γκιᾶλα, «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. 4, Ἀθῆναι 1964, σ. 422 - 423. Ἡλῖα Βενέζη, Μαρίνος Γεροουλάνος, στὸ βιβλίον τοῦ «Στίς Ἑλληνικὲς Θάλασσες. Μυθιστορία τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου», ὁ.π., σ. 55 - 57.

2. Γιὰ τὸν Ἀνδρέα Σ. Ἀλιβιζάτο (1884 - 1953) βλ. Ἡλῖα Τσιτσισέλη, ὁ.π., τόμ. Β', 1960, σ. 614, Ἀνδρέα Χρ. Καλογηρᾶ, ὁ.π., σ. 66 - 67, Νικολάου Ι. Καβαζαράκη, ὁ.π., σ. 1, 3, 6, Ἀνωνύμου [= Κ. Ν. Ἀλιβιζάτου], Ἡ Πολυκλινικὴ Ἀθηνῶν 1903 - 1973, [Ἀθῆνα] 1973, passim.

3. Πέθανε τὸ 1910 στὴ Βράιλα, σὲ ἡλικία 72 χρονῶν· βλ. Ἀνωνύμου, Παναγῆς Βιολάτος, ἔφημ. «Ζιζάνιον» Ἀργοστολίου, ἀριθ. 579, 1 Μαΐου 1910, σ. 3.

Πουθενά στο γράμμα δὲν ἀναφέρεται τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἀποδέκτη· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Π. Μομφερράτο.
Ἄκολουθεῖ τὸ κείμενο :

[Κάρτα λευκή, κιτρινωμένη, 0,091 × 0,118 μ. Γραμμένες καὶ οἱ δύο πλευρές· μελάνι μαῦρο. Αὐτόγραφο τοῦ Ἰβλίου.]

(φ. 1^ν) Πολὺ πολὺ πολὺ ἀγαπητέ μου Γιάννη,

Τὸ ὅτι δὲν σοῦ ἔγραψα ἕως τώρα — θὰ πῆ, πῶς δὲν ἔμπορεσα — ἡ ἀρρώστια μου, ποῦ εἶνε ἡ δ υ σ κ ο λ ί α — μοῦ δυσκολεύει κάθε ἄλλην ἐνέργεια¹. «Τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής»². Ἡ γραμμὲς αὐτὲς εἶνε καθαυτὸ μία προσπάθεια. Ξαλληῶς πῶς ἤθελε εἶνε δυνατόν νὰ λησμονήσω τὴν τόσην ἀγάπη σου — τὸ τόσον ἐνδιαφέρον σου — τὲς τόσες φροντίδες ποῦ ἔλαβες γιὰ ἐμέ; Ἀγαπητέ μου Γιάννη, | αὐτὰ τὰ λόγια εἶνε γραμμένα πρὸ τριῶν μηνῶν| ἔμειναν ἀπὸ ἡ δ υ ν α μ ί α ν³ νὰ προχωρήσω (φ. 1^ν) ἡ ἀδυναμία εἶνε λέξι πολὺ περιεχτική καὶ στοχάζομαι περιττὸ νὰ γράψω γιὰ τοῦτο περισσότερα. Τώρα τὸ Νέον Ἔτος 1915 σοῦ τὸ εὐχομαι ὀλοψύχως μὲ γειὰ καὶ μὲ χαρά.

Ἐγώ, νὰ μὴ σοῦ λέω μὲ τὸ Νέο Χρόνο τὰ τ ρ ο μ ε ρ ἄ β ἄ σ α ν ἄ μ ο υ ὑποφέρω περισσότερο παρὰ ποτέ... Σὲ ἀποζητάω — καθὼς καὶ τὲς ἀνεψιάδες μου πολὺ πολὺ — (καὶ ἐλπίζω κάποτε θὰ τὲς βλέπης). Τώρα ὕστερα μὲν εἶνε ἔμπορεσα νὰ γράψω καὶ εἰς αὐτὲς. Σὲ ἀσπάζομαι ὀ λ ο ψ ὄ χ ω ς καὶ ἐπαναλαμβάνω τὲς καρδικές μου (sic) εὐχές.

Ὁ θεὸς σου ποῦ πολὺ σὲ ἀγαπᾷ
Μιχ. Γ. Ἰβλίου

Λυξούρι 1915 Γεναριοῦ 4.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1973 ὁ Ι. Π. Μομφερράτος μοῦ εἶπε — στὴν ἐπίσκεψη ποῦ ἀναφέρω παραπάνω — πῶς εἶχε καὶ ἄλλα γράμματα τοῦ Ἰβλίου, ἀλλὰ χάθηκαν ὅλα.

1. Γιὰ τὴν ἀρρώστια τοῦ Ἰβλίου βλ. παραπάνω, σ. 106, σημ. 5.

2. Εἶναι φράση τοῦ Ἐθαγγελίου, Ματθ. κς', 41, Μάρκ. ιδ', 38.

3. Ἡ λέξι «ἀδυναμία» ὑπογραμμισμένη δύο φορές. Ἡ φράση αὐτὴ σημαίνει ὅτι ὡς ἐδῶ ἡ κάρτα εἶχε γραφῆ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν Ὀκτωβρίου 1914, δηλ. τρεῖς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν χρονολογία της, 4 Ἰανουαρίου 1915. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲ συμφωνεῖ μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Ι. Π. Μομφερράτου ποῦ παραθέσαμε παραπάνω, ὅτι δηλ. ὁ Ἰβλίου νοσηλεύτηκε στὴν Κλινικὴ Γερουλάνου «Ν/βριο - Δ/βριο 1914», ὅτι «ἔμεινε 20-30 ἡμέρες», καὶ ὅτι «γυρίζοντας στὸ Ληξούρι» ἔστειλε αὐτὴν τὴν εὐχαριστήρια κάρτα στὸν ἀνεψιὸ του, ποῦ τόσο τοῦ συμπαράσταθηκε. Ἄρα κάποιος ἀπὸ τοὺς δύο κάνει λάθος — ἐγὼ νομίζω ὁ Μομφερράτος.

ΝΙΚΟΥ ΧΑΡΛΑ
Φιλολόγου

Η «ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ» ΤΟΥ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Μισός σχεδόν αιώνας πέρασε από την εποχή που ο Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος άρχισε τὸ συγγραφικὸ του ἔργο. Ἐνα πρὸς ἓνα τὰ ἔργα του, τόσο γνωστὰ καὶ πολυσπούδαστα ἄλλωστε, γεννήματα ὄλα τῆς ζωντανῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τὴ νεότητα, διέκριναν καὶ καθιέρωσαν τὸν πνευματικὸ ὁδηγὸ. Τώρα πάλι, τούτη τὴν ἐποχὴ, ὁ πνευματικὸς κόσμος μας μετὰ πολλὴ χαρὰ ὑποδέχθηκε τὴ νέα πολύτιμη προσφορὰ τοῦ συνεποῦς διαλεκτικοῦ ἰδεαλιστοῦ. Ἡ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία», που οἱ δύο πρῶτοι τῆς τόμοι βρίσκονται ἤδη στὰ χέρια μας¹, εἶναι ἔργο που καλύπτει ὄλα τὰ στάδια τῆς ἐξελιξέως τοῦ πνεύματος τοῦ δημιουργοῦ τῆς καὶ τοποθετεῖ ἱστορικὰ τὸ φιλοσοφικὸ ὕλικὸ κατὰ τὴ σειρά τῆς ἐμφανίσεως τῶν βασικῶν προβλημάτων, διαιρώντας το σύμφωνα με αὐτὰ σὲ ἀνάλογα βιβλία.

Πιστὸς ὁ συγγραφεὺς στὴν ἀποψὴ του γιὰ τὴ θεωρητικὴ ὕψὴ τῆς φιλοσοφίας, χρησιμοποιεῖ τὴν πλατωνικὴ διαλεκτικὴ ἀνάλυση στὴν ἐξέταση τῶν προβλημάτων, μέθοδο που ὅπως λέγει στὸ Προοίμιο τῆς «Εἰσαγωγῆς» (σελ. 37), νοεῖται μόνο «μετὰ τὴν κλασσικὴ τῆς σημασία, δηλαδὴ ὅπως τὴν ἐθεμελίωσε καὶ τὴν ὥρισε ὁ Πλάτων». «Διαλεκτικὴ εἶναι, λέγει, ἡ κίνηση τοῦ πνεύματος ἀπὸ ἔννοια σὲ ἔννοια με ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τῶν πραγμάτων καὶ συγκεκριμένα τοῦ προβλήματος τοῦ εἶναι». Τὸ ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ι. Ν. Θ., εἶναι ὄχι «πράγματα, φαινόμενα ἢ καταστάσεις πραγμάτων», ἀλλὰ σύνθεση προβλημάτων, που «μόνο με ἔννοιες εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν» (σελ. 38).

Μὲ βάση τὴν ἀφετηριακὴ τούτη ἀντίληψη θεμελιώνει ὁ φιλόσοφος ὄλο τὸ οἰκοδόμημα τῆς σκέψεώς του στὰ ἐπόμενα βιβλία — καθένα ἀπὸ τὰ

1. Τόμος Α΄: Οἱ βασικὲς ἔννοιες τῆς Φιλοσοφίας - Ἡ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος - Ἡ Φιλοσοφία τῆς φύσεως. Ἀθήναι 1974, 450 σελίδες. Τόμος Β΄: Φιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία - Ψυχολογία - Λογικὴ, Ἀθήναι 1974, 600 σελίδες.

ὅποια ἀντιπροσωπεύει καὶ ἓνα μεγάλο φιλοσοφικὸ πρόβλημα — σύμφωνα με τὴν ἱστορικὴ ἀκολουθία τῶν προβλημάτων αὐτῶν. Τὰ μεγάλα, τὰ βασικὰ αὐτὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα εἶναι αἰώνια καὶ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ φιλοσόφου ἀποτελοῦν κληρονομιά τῆς ἀνθρωπότητος ἀνεκτίμητη. Ὁ συγγραφεὺς νιώθει ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ καθορίσῃ με ἀδρές γραμμὰς τὸν χαρακτήρα τοῦ φιλοσοφικοῦ προβλήματος, τῆς φιλοσοφίας γενικώτερα, ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Κατ' ἀρχὴν ὑπάρχει τὸ ἐξῆς δεδομένο : ἡ φιλοσοφία, ὡς καθαρὰ διαλεκτικὸς τρόπος σκέψεως, προβληματίζεται γιὰ ἐρωτήματα, ἐπάνω στὰ ὅποια δὲν μπορεῖ ἡ ἐπιστῆμη νὰ προβληματισθῆ. Ἡ φιλοσοφία ἦταν καὶ εἶναι θεωρητικὴ ἐπιστῆμη με δυνατότητες εὐρύτερης θεωρήσεως. Ἡ φιλοσοφία, ὅπως λέγει ὁ I. N. Θ., «δεικνύει», ἐνῶ ἡ ἐπιστῆμη «ἀποδεικνύει». Ἡ σχέση τους ὅμως εἶναι διαλεκτικὴ, ἡ μία προϋποθέτει τὴν ἄλλη καὶ συγχρόνως διατηροῦν τὴν αὐτοτέλειά τους. Ἡ ἐπιστῆμη, ὅσο εἰδικὴ καὶ νὰ εἶναι, ἐμπεριέχει φιλοσοφικὰ προβλήματα, καὶ τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ με τὴν φιλοσοφία πού χωρὶς τὴν ἐπιστῆμη μυθολογεῖ. «Ἄν ὑποθέσωμε, λέγει ὁ φιλόσοφος, ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μία σχεδία, με τὴν ὁποίαν αὐτὸς διαπλέει τὸ πέλαγος τοῦ ἀγνώστου, τότε μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ φιλοσοφία γνωρίζει τὴν ἀντοχὴ τῆς σχεδίας αὐτῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι κατὰ βάθος τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι βέβαια παράδοξο ὅτι ὁ κατασκευαστὴς τῆς σχεδίας, δηλαδὴ ἡ ἐπιστῆμη, δὲν ἔχει ἀπόλυτη σαφήνεια γιὰ τὴν ἀντοχὴ της. Χωρὶς τὴν παρομοίωση εἰπωμένο τὸ ἴδιο πράγμα ἔχει ὡς ἐξῆς : ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐπιστῆμη πού χρησιμοποιοῖ τὴ λογικὴ δὲν γνωρίζει οὔτε τὸ κῦρος της οὔτε τὰ ὅριά της. Ἡ ἐπιστῆμη χρειάζεται τὴ φιλοσοφία, γιατί χωρὶς αὐτὴν καταλήγει σὲ κατὰπτωσιν, ὅπως καὶ ἡ φιλοσοφία χωρὶς τὴν ἐπιστῆμη καταντᾷ μυθολογία. Ἡ ἐπιστῆμη χωρὶς τὸ φιλοσοφικὸ φρόνημα τῶν φορέων της χάνεται στὰ ἐπὶ μέρους πράγματα, καταλήγει σὲ ἀτελείωτη σειρὰ ὀρθῶν ἀλλὰ ἀδιαφόρων κρίσεων» (σελ. 15).

Τὸ γεγονὸς λοιπὸν ὅτι ἡ φιλοσοφία «δεικνύει», δὲν «ἀποδεικνύει» τὰ προβλήματα τῆς ἀλλὰ τὰ ἐπισημαίνει, συνεπάγεται ὄχι ἓνα ἀλλὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους ὁρισμούς. Ἡ ποικιλία αὐτῆ τῶν ὁρισμῶν δείχνει φανερά, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ I. N. Θ. τὴν βαθύτερη οὐσία τῆς φιλοσοφίας, πού εἶναι μία θεὰ πολὺ ἀνοικτὴ πρὸς τὸν κόσμον, μία αὐτοβεβαίωση, «προσωπικὴ ἐνέργεια πρὸς τὴν ἐλευθερία», καὶ τοῦτο θὰ ἦταν ὁ πληρέστερος χαρακτηρισμὸς της : «ὁδὸς τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν πραγματικὴ ἐλευθερία». Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν ἡ φιλοσοφία νὰ περιορισθῆ με κάποιον ὁρισμό, ὅσον κι' ἂν εἶναι τοῦτος εὐρύς. Ἔτσι παραμένει τὸ ἀνώτερον ἀναμφισβήτητα εἶδος γνώσεως, πολὺ ἀνώτερον καὶ ἀπὸ τὴν εἰδικότητα τῶν ἐπιστημῶν, θαυμαστὴ στὴν τελειότητα καὶ στὴν ἐνότητά της. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἐνότητα, κατὰ τὸν I. N. Θ., μπορεῖ νὰ ἐννοηθῆ μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θεωρήσεως

της φιλοσοφίας ως συγκεκριμένου τρόπου του σκέπτεσθαι, ως μία ενότητα πνεύματος, στην οποία άλλωστε οφείλεται ή συνεκτικότητα και ή θαυμάσια στερεότητα κάθε φιλοσοφικής αντιλήψεως για τον κόσμο (Προοίμιο, σελ. 20).

Κοντά όμως σε αυτό το κεφαλαίωδες γεγονός της ενότητας της φιλοσοφίας, υπάρχει ή τάση της διαιρέσεώς της. Όπως είπαμε ήδη, ή φιλοσοφία δουλεύει με τὰ προβλήματα, θέτει προβλήματα, τὰ όποία είναι τὸ αντικείμενό της. Είναι επομένως αναπόφευκτη ή διαίρεση του περιεχομένου της σε τομείς αντιπροσωπευτικούς των προβλημάτων της. 'Απ' ἔδῳ ξεκινάει και τὸ γεγονός ότι κάθε μέγας φιλοσοφικός νοῦς ἔδωσε μία διαίρεση τῆς φιλοσοφίας. 'Αλλά, κατά τὴ γνώμη του I. N. Θ., δύο διαιρέσεις είναι ή βάση για ὅλες τις άλλες. Του Πλάτωνος, ὅπως τὴν διαγράφει ὁ Κικέρων, δηλαδή σε Λογική, Φυσική και 'Ηθική, και του 'Αριστοτέλους, ἀνάλογη με τὴν διαίρεση του νοῦ ἀπὸ τὸν Σταγειρίτη φιλόσοφο, σε θεωρητικό, πρακτικό και ποιητικό. Οἱ διαιρέσεις αὐτὲς τῆς φιλοσοφίας, ιδιαίτερα ή 'Αριστοτελική, ὅπως είναι γνωστό, ἔγιναν ή βάση για τις διαιρέσεις τῆς φιλοσοφίας κατά τὸν Μεσαίωνα ἀπὸ τοὺς σχολαστικούς τῆς Δύσεως. Τὸν χωρισμὸ αὐτὸ τῆς φιλοσοφίας σε θεωρητική και πρακτική διετήρησαν και νεώτεροι φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Bacon (1561 - 1626), ὁ Hobbes (1588 - 1679), ὁ Descartes (1596 - 1650) και ὁ σχεδὸν σύγχρονός μας Husserl (1859 - 1938) ὁ ἰδρυτὴς τῆς Φαινομενολογίας.

Ὁ I. N. Θ. ἐξετάζει περισσότερο λεπτομερειακὰ τις διαιρέσεις τῶν Wolff (1679 - 1754), Kant (1724 - 1804), και του 'Εγέλου (1770 - 1831). Ὁ πρῶτος δέχθηκε τὴν ἀριστοτελικὴν διαίρεση ἀπὸ τὸν Βάκωνα και διαιρεῖ τὴν φιλοσοφία σε δύο κυρίως κλάδους θεωρητικὴ και πρακτικὴ. Τὴν θεωρητικὴν φιλοσοφία διαιρεῖ σύμφωνα με τὰ ἀντικείμενά της σε Θεολογία, Ψυχολογία και Κοσμολογία. Τὴν πρακτικὴν φιλοσοφία ὁ Wolff διαιρεῖ, ὅπως και ὁ 'Αριστοτέλης, σε 'Ηθική, Οἰκονομικὴ και Πολιτικὴ. Εἰσαγωγὴ ὅμως και στοὺς δύο κλάδους τῆς Φιλοσοφίας είναι ή Λογική. 'Επίσης ὁ Wolff χωρίζει τις ἐπιστῆμες σε δύο μεγάλους κλάδους : τις λογικὲς και τις ἐμπειρικὲς. 'Η τελευταία αὐτὴ διαίρεση ἐχρησίμευσε ὡς βάση για τὸν τυπικὸν χωρισμὸν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τις εἰδικὲς ἐπιστῆμες. Λίγο μετὰ τὸν Wolff ὁ Κάντ διήρесе τὴν φιλοσοφία σε Τυπικὴ και 'Υλική. Ὁ πρῶτος κλάδος ἀσχολεῖται με τοὺς κανόνες ποὺ ρυθμίζουν τὸ σκέπτεσθαι και ὁ δεύτερος με τὴν ὕλικὴ φύση, τοὺς νόμους ποὺ τὴν διέπουν και με τὰ ἦθη. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Κάντ διαιρεῖ τὴν 'Υλικὴν φιλοσοφία σε φυσικὴν και ἠθικὴν. Σύμφωνα με τὸ παράδειγμα του Wolff, ὁ Κάντ χωρίζει τὴν γνώση σε καθαρὴν γνώση (a priori) και ἐμπειρικὴν (a posteriori) και διαιρεῖ ἔτσι τὴν φιλοσοφία ἀνάλογα, σε καθαρὴν (ποὺ ὀνομάζει και Πραγματικὴν) και 'Εμπειρικὴν. Τὴν Καθαρὴν Φιλοσοφία ὑποδιαιρεῖ σε Κριτικὴν και Μεταφυσικὴν (Μεταφυσικὴν

της φύσεως, Μεταφυσική τών ήθών). Ἀργότερα ὁ Ἐγκελος διαιρεῖ τή φιλοσοφία μέ γνώμονα τή θεμελιακή του αντίληψη ὅτι ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἡ ἀπόλυτη γνώση. Δύο δρόμοι ὁδηγοῦν σέ αὐτήν, δύο λοιπόν εἶναι οἱ κυρίως κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας. Ὁ πρῶτος (Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος) ἀποκαλύπτει τήν γένεση τῆς ἀπολύτου γνώσεως (τῆς Ἰδέας). Ἡ παρουσίαση αὐτή γίνεται διαλεκτικά, σέ στάδια, μέ μία πορεία διαλεκτική ὅπου ἡ κάθε βαθμίδα, ἐνῶ ἀρνεῖται τήν προηγούμενη, διατηρεῖ συγχρόνως ὄλα τά θετικά της στοιχεῖα. Ὁ δεύτερος κλάδος, ἡ Λογική, τήν ὁποία ταυτίζει μέ τή Μεταφυσική, ἀποκαλύπτει τήν ἀπόλυτη γνώση ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της. Καί αὐτή ἡ παρουσίαση γίνεται διαλεκτικά μέ βάση τήν κατηγορία τοῦ εἶναι καί ἀπώτερη κατάληξη τήν Ἀπόλυτη Ἰδέα. Περαιτέρω ἡ Λογική διαιρεῖται ἀπὸ τὸν Ἐγκελο στή Φιλοσοφία τῆς Φύσεως καί τή Φιλοσοφία τοῦ πνεύματος. Γενικώτερα ἡ Ἐγκελιανή Φιλοσοφία διαιρεῖται σέ τρεῖς κλάδους. Τήν Λογική, τή Φιλοσοφία τῆς Φύσεως καί τή Φιλοσοφία τοῦ Πνεύματος. Ἄλλες βασικές διαιρέσεις τῆς Φιλοσοφίας ἔκαμαν ὁ Schelling (1775 - 1854), ὁ Comte (1798 - 1857) ὁ θεμελιωτής τοῦ Θετικισμοῦ καί τῆς Κοινωνιολογίας, ὁ Wundt (1832 - 1920) ὁ ὁποῖος οὐσιαστικά ἀκολουθεῖ τήν Ἐγκελιανή διαίρεση (Γνωσιολογία - Θεωρία τών ἀρχῶν), καί ὁ Cohen (1842 - 1918), ὁ ὁποῖος χωρίζει τήν Φιλοσοφία σέ τέσσαρες κλάδους : Λογική, Ἠθική, Αἰσθητική καί Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας.

Ποιά πρέπει ὁμως νά εἶναι τά κριτήρια γιά μία σωστή διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας στή σημερινή ἐποχή ; Κατ' ἀρχήν πρέπει νά διασαφηνισθῇ ἡ διαφορὰ της ἀπὸ τίς εἰδικές ἐπιστήμες, ἕνα σημεῖο στὸ ὁποῖο οἱ παλαιότερες διαιρέσεις φάνηκαν ἀτελεῖς. Κατόπιν, σύμφωνα μέ τήν αντίληψη τοῦ I. N. Θ., πρέπει νά τονισθῇ «ποῖο εἶναι τὸ σύνολο τών προβλημάτων, ποῦ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενό της. Καί τρίτον ποῖα εἶναι τά πεδία τοῦ εἶναι, ὅπου ἀνήκουν τά προβλήματα της, ἢ μᾶλλον ποῖα εἶναι τά πεδία τοῦ εἶναι γενικῶς, γιατί τά προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας ἐκτείνονται σέ ὄλα τά πεδία τοῦ εἶναι». Μέ βάση τά κριτήρια αὐτά, τὸ τρίτο εἰδικώτερα, ὁ I. N. Θ. προσδιορίζει τοὺς θεμελιακοὺς τομεῖς ὅπου τά προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας ἀνήκουν. Τὸν ἄνθρωπο, τὸν κόσμο καί τήν ὑπερβατική σφαῖρα, ποῦ εἶναι «οἱ τρεῖς μεγάλοι στόχοι τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως» (Προοίμιο, σελ. 38). Ἡ παραδοχὴ ὄλων αὐτῶν τών στόχων καί προβλημάτων ὁμως προϋποθέτει τήν κοσμοθεωρητικὴν τοποθέτηση κάθε φιλοσόφου. Οἱ ὕλιστές καί οἱ θετικιστές, γιά παράδειγμα, δὲν δέχονται ὑπερβατικὴν σφαῖρα, διότι σέ αὐτοὺς μόνον ἡ χωροχρονικὴ διάσταση, ἡ ὕλικὴ πραγματικότητα ὑπάρχει· αὐτοὶ δὲν δέχονται τὸ ἐπέκεινα.

Ὅπως τονίσθηκε ἤδη, στήν «Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία» ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὸ ὕλικό του σέ βιβλία, κάθε ἕνα ἀπὸ τά ὁποῖα καλύπτει ἕνα βασικὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα. Ἡ σειρὰ δικαιολογεῖται ἱστορικά, δηλαδὴ

ἀπὸ τὴν «ἱστορικὴ πορεία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ», ἂν καὶ διευκρινίζεται ὅτι ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ὀριστικὸς. Ἔτσι στοὺς δύο αὐτοὺς πρώτους τόμους τοῦ ὅλου ἔργου ὑπάρχουν ἕξι βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο πρώτα μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς εἰσαγωγικά, ἰδίως τὸ περὶ βασικῶν ἐννοιῶν τῆς Φιλοσοφίας.

Στὸ πρῶτο αὐτὸ βιβλίον περὶ βασικῶν ἐννοιῶν, ὁ φιλόσοφος δίνει ἓνα ὄρισμό τῆς ἐπιστήμης τῆς Φιλοσοφίας : «Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀρχῶν τῶν ὄντων» (τ. Α', σελ. 41). Οἱ ἀρχές αὐτές νοοῦνται ὡς τὰ πρώτα μεταφυσικά καὶ γνωστικά στοιχεῖα τῶν ὄντων, εἴτε αἰσθητὰ εἶναι εἴτε ψυχικά εἴτε νοητὰ. Ἡ πλατωνικὴ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ μόνον, ὁ Θεὸς, ἂν καὶ ὑπάρχει, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ μὲ τίς συνήθεις κατηγορίες τῆς λογικῆς σκέψεως. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ὅπως τὰ ἄλλα τρία εἶδη τοῦ εἶναι. Τὰ ὄντα αὐτὰ ἔχουν ἀρχές. Ὑπογραμμίζεται ἐδῶ ἡ τεράστια προσφορά τοῦ πατρὸς τῆς Φιλοσοφίας, τοῦ Θαλῆ καὶ ὄλων τῶν ἄλλων Προσωκρατικῶν, οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἐξήγησαν μίαν ἀρχή. Ἡ ἀναζήτησις αὐτῆ μετατίθεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα κατόπιν στίς Ἰδέες, τὸ «αἰώνιον κεφάλαιον τοῦ νοῦ». Στὸν Πλάτωνα ἡ κορυφή, ὁ σκοπὸς τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ ἀνώτατος σκοπὸς τοῦ κόσμου, εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀνωτάτου ἀγαθοῦ. Ἀργότερα ἔχομε τὴ μεταβολὴ τῆς οὐσίας τοῦ εἶναι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀφοῦ ὁ συγγραφεὺς τονίζει τὴ σημασίαν τῶν πρώτων φιλοσοφημάτων τῶν Ἑλλήνων, ἀφιερώνει τρία κεφάλαια γιὰ τὴν διασάφησιν τῶν προβλημάτων τοῦ ὑποκειμένου, τῆς ψυχῆς καὶ τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα, κατὰ τὴ γνώμην τοῦ Ι. Ν. Θ., δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ μὲ τὴν ἀναγωγὴν τοῦ σὲ μίαν ἀρχή, ὅπως κάνουν τὰ μονιστικὰ συστήματα. Τὸ ἴδιον ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς. Γιὰ ὅλα τὰ μονιστικὰ συστήματα ὑπάρχει ἓνα κοινὸ γνῶρισμα : ὁ δογματισμὸς τῶν. Ὁ Ι. Ν. Θ. προχωρεῖ κυρίως εἰς τὴν κριτικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τονίζει τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως τῶν νοημάτων ὄχι στὰ ἀντικείμενα ἀλλὰ εἰς τὴν διάνοιαν. Ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος ἀποτελοῦνται ἀπὸ νοήματα. Ὁ σκοπὸς τῆς γνώσεως, κατὰ τὸν Ι. Ν. Θ. εἶναι, μέσα εἰς τὴν ἀκατάπαυστην ροὴν τοῦ γίνεσθαι, νὰ συλλάβῃ τὸ εἶναι, τὴ σταθερὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων.

Στὸ δεύτερον βιβλίον, τὴν Φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος, ὁ φιλόσοφος δίνει ἀρχικὰ τὸ βασικὸν γεγονὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ εἶναι ὁ ἑαυτὸς του, τὸ σταθερὸν κέντρο ἀναφορᾶς ἀπέναντι εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον. Ἡ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου εἶναι σύστοιχη· δὲν μπορεῖ τὸ ἓνα νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς τὸ ἄλλο. Αὐτὴ ἡ ἐνότης, γέννημα τῆς ὁποίας εἶναι ὁ μῦθος, εἶναι μίαν σχέσιν δυναμικὴν καὶ ἄρρηκτον καὶ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσο γιὰ τὸ μῦθον, ὁ Ι. Ν. Θ. τὸν θεωρεῖ ὡς ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τῆς ψυχῆς τὸ ὁποῖον δὲν σβῆναι μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς λογικῆς. Ὁ ρόλος τοῦ μῦθου εἶναι θετικὸς εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ

των λαών, και δέν έχει σημασία τὸ ὅτι δέν εἶναι «λογικός». Ἐλλωστε, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ I. N. Θ., ἡ ἀντινομία εἶναι βασικός νόμος τοῦ πνεύματος, διότι ἡ πάλῃ τῶν ἀντιθέτων εἶναι ἀναπόφευκτη στήν πορεία γιά τήν γνώση. Τὸ πνεῦμα, ὁ πνευματικός ἄνθρωπος, ὁ φιλόσοφος, ὅσο και νὰ συνθέτῃ μία στερεά εἰκόνα τοῦ κόσμου, ὅμως γνωρίζει ὅτι κάτω ἀπό τήν σύνθεση αὐτή ὑπάρχει πάντοτε ὁ διχασμός, τὰ ἀντιμαχόμενα στοιχεῖα. Ἐπάνω σέ αὐτή τή διαλεκτική σχέση στηρίζεται ἡ ὅλη διαδικασία τῆς νοήσεως γιά τή γνώση : στήν ἀντινομία, στή συνεχή διαδοχή τῶν λογικῶν ἀρχῶν, διαδοχή τῆς ὁποίας τὰ στάδια εὐρίσκονται σέ ἀλληλεπίδραση. Ἡ νέα λογική ἀρχή δέν καταργεῖ τελείως τήν προηγουμένη, ἀλλά διατηρεῖ ὅλα τὰ θετικά τῆς στοιχεῖα. Στὸ κεφάλαιο ποῦ ἀκολουθεῖ δίδεται μία ἀπόδειξη τῆς ἐνότητος ὑποκειμένου και ἀντικειμένου στή γλῶσσα, ἐνῶ στὸ ἐπόμενο ὁ συγγραφεὺς καθορίζει τήν ἐννοια τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὰ πράγματα, τονίζοντας τήν ἀνεξαρτησία του, τήν αὐτοσυνειδησία του, ἡ ὁποία εἶναι και ἡ βάση κάθε δημιουργίας. Ἡ δημιουργική ἐνέργεια στήν ὑψηλότερή της μορφή γίνεται ἐνόραση.

Στὸ τρίτο βιβλίο, περὶ Φιλοσοφίας τῆς Φύσεως, ὁ συγγραφεὺς κάνει μία ἱστορική ἀναδρομὴ και ἐξετάζει τήν ἐννοια τῆς φύσεως μέσα στὰ κυριότερα φιλοσοφικά συστήματα, ἀπὸ τίς φυσικὲς φιλοσοφίες τῶν Προσωκρατικῶν, τοῦ Πλάτωνος και τοῦ Ἀριστοτέλους ἕως τήν νεώτερη ἐποχή. Ὁ I. N. Θ. τονίζει τὸ γεγονός ὅτι ἡ σημερινὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ὅπως λέγει, «ἐπεκύρωσε τὴ σκέψη τοῦ Kant, ὅτι ὁ χῶρος και ὁ χρόνος εἶναι μορφές τῆς ἐποπτείας μας και ὄχι ιδιότητες τοῦ κόσμου, και ὅτι ἡ αἰτιότης εἶναι μόνον μία βασικὴ κατηγορία τοῦ σκέπτεσθαι τῆς διανοίας μας, και ὄχι ἓνα γνώρισμα τῆς πραγματικότητος». Καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Φυσικὴ «ζητεῖ ἀπὸ τὰ φαινόμενα νὰ συμπεράνη τήν οὐσία» χωρὶς νὰ μπορῇ «νὰ οἰκοδομήσῃ μία κοσμοθεωρία, γιατί ἐξετάζει μόνον ἓνα ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητος, τὸ ἐπίπεδο τῶν φυσικῶν φαινομένων... Μπορεῖ ὅμως ἡ σύγχρονη φυσικὴ νὰ συμβάλλῃ στήν οἰκοδόμησῃ μιᾶς γενικῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου. (τ. Α' σ. 433). Τοῦτο βρίσκεται σέ πλήρη ἀρμονία μὲ τήν ἀντίληψή του, ὅτι στή σημερινὴ ἐποχή οὔτε ἡ ἐπιστήμη οὔτε ἡ φιλοσοφία εἶναι δυνατόν νὰ σχηματίσουν κοσμοθεωρία. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνῃ σήμερα, και τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία, εἶναι ἓνας καθολικός προβληματισμός (Προοίμιο, σ. 13).

Τὸ τέταρτο βιβλίο (τὸ πρῶτο τοῦ Β' τόμου) ἀσχολεῖται μὲ τήν φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία. Ὁ κλάδος αὐτὸς ἔχει τὴ ρίζα του στοὺς Σοφιστὰς και τὸν Σωκράτη. Ὅμως μόνον ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται πλέον ὀριστικά. Ἐν και ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία προϋποθέτει τήν βιολογική, ὥστόσο εἶναι ἀνεξάρτητη ἐπιστήμη και ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπο ὡς ὄν ψυχικό, πνευματικό και ἀκόμη ὡς μεταφυσικό. Ἀντικείμενο τῆς

φιλοσοφικής ανθρωπολογίας γενικώς είναι ή ουσία του ανθρώπου· ζητεί να καθορίση τὸ ἰδιαίτερο ἐκεῖνο γνώρισμα, τὸ ὁποῖο τὸν ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ ὀργανικὴ φύση. Γιὰ τὸ τελευταῖο τοῦτο πρόβλημα ὁ ὕλισμός καὶ γενικῶς ἡ φυσιοκρατία διετύπωσε τὴν ἀντίληψη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ὀργανικὸν ὄν ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα. Εἰδικώτερα ὁ Μάρξ εἶπε ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαφέρει ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ὀργανικὸ κόσμον μόνο ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν, ποσοτικῶς, καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὸ ποιὸν τῆς οὐσίας του. Ὁ I. N. Θ. δέχεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία ὀρισμένη σωματικὴ κατασκευὴ, ἔνστικτα καὶ ἄλλα σταθερὰ ὕλικὰ γνωρίσματα. Τονίζει ὅμως ὅτι μὲ τὸ σύστημα τῶν ὕλικῶν γνωρισμάτων του δὲν ἐξαντλεῖται τὸ εἶναι του. Ἀντίθετα, τὸ κυριώτερον δημιουργημὰ του, ὁ πολιτισμὸς, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἔνστικτὰ του τόσο, ὅσο ἀπὸ τὸ πνεῦμα του. Ἄλλωστε, ἐνῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ μεγάλες διαφορὰς ἀπὸ ἀπόψεως πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν λαῶν, τὰ ἔνστικτα εἶναι σὲ ὅλους τὰ ἴδια. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς πολιτισμοῦ βασίζεται κυρίως στὶς ἀρχικὰς ἰδέας, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν τὰ πρότυπα πού τὸν ἐπηρέασαν. Μεγάλῃ σημασίᾳ ἔχει ἐδῶ ἡ παρατήρησις τοῦ I. N. Θ., ὅτι «ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ἐπηρεάζει συγχρόνως τὸ παρόν» καὶ ὅτι «ἡ εἰκόνα πού σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ παρελθόν... συντελεῖ στὴ διαμόρφωσιν τοῦ παρόντος, τῆς πραγματικότητος, ὅπου μέσα ζῆ ὁ ἄνθρωπος». Στὸ 10^ο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ I. N. Θ. ἀναπτύσσει διεξοδικὰ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κεφαλαιώδη διαφορὰ του ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα ἀκόμη καὶ τὰ τελειότερα. Κατὰ τὴν ἀποψὴ του μόνο ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐθύνη τὸν κάνουν νὰ εἶναι αὐτὸ πού εἶναι. Ἡ ἐλευθερία του εἶναι ἡ πρωταρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ του. Περαιτέρω ἀναλύοντας τὴν διαλεκτικὴν σχέσιν ἀνθρώπου καὶ πολιτισμοῦ ὁ I. N. Θ. ἐπιβεβαιώνει πάλι τὸ θεμελιακὸ αὐτὸ γεγονός (τ. Β', σ. 161).

Στὸ πέμπτον βιβλίον βρίσκουμε τὴν Ψυχολογίαν τοῦ I. N. Θ. Ἐδῶ δίδεται ἡ βάση κάθε διδασκαλίας περὶ ψυχῆς : ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῶν Προσωκρατικῶν, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ ὅρος Ψυχολογία εἶναι ὡστόσο νέος καὶ γιὰ πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν μεταρρυθμιστὴν Μελάγγθωνα. Ὅριστικὰ ὅμως ὁ ὅρος εἰσῆχθη ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ Γερμανὸν φιλόσοφον Chr. Wolff καὶ χρησιμοποιήθηκε σὲ βασικά του ἔργα, ἀπ' ὅπου καὶ καθιερώθηκε πλέον. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ I. N. Θ. τὸ ἀντικείμενον τῆς Ψυχολογίας εἶναι ἡ ψυχικὴ πραγματικότητα. Ἡ πραγματικότης αὐτὴ διαπιστώνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον στὴν καθημερινὴν του ζωὴν. Οἱ αἰσθήσεις, οἱ παραστάσεις, ἡ σκέψις, ἡ βούλησις εἶναι σαφεῖς ἀποδείξεις ὅτι ἡ πραγματικότης αὐτὴ ὑπάρχει μέσα στὸν ἄνθρωπον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μία ὕλικὴ μόνον μηχανή. «Ὁ ἀνατόμος καὶ ὁ φυσιολόγος», λέγει ὁ I. N. Θ., «ὁποῖος δὲν ἐξετάζει τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνον τὴν νομοτέλειαν τῆς κατασκευῆς, τῆς δομῆς, καὶ τῆς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος...

κατὰ βάθος εἶναι πεπεισμένοις ὅτι ἀγνοεῖ κάτι, τὸ ὁποῖο τῷ ὄντι ὑπάρχει, ἀλλὰ δὲν φαίνεται». Ἔτσι μετὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ψυχολογίας, ὁ συγγραφεὺς προχωρεῖ εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν αἰσθημάτων, τῶν παραστάσεων, τῶν συναισθημάτων, αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος, καθὼς καὶ δύο βασικῶν τομέων τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης : τῆς Ψυχολογίας τῆς νοήσεως καὶ τῆς Ψυχολογίας τοῦ βάθους.

Στὸ ἕκτο, τέλος, βιβλίον πραγματεύεται ὁ I. N. Θ. περὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς Λογικῆς. Τὴν Λογικὴν τὴν ὀρίζει ὡς τὴν ἐπιστήμην, ἣ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὸ νοεῖν, ἣ ἴδια δηλαδὴ ἡ νόησις «προσπαθεῖ νὰ νοήσῃ τὸν ἑαυτὸν τῆς», ἐπιστρέφει εἰς τὸν ἑαυτὸν τῆς καὶ τὸν κάνει πρόβλημα. Τὸ νοεῖν, ὡς φορεὺς ψυχικῶν ἐνεργειῶν, ὡς ψυχικὸ γίνεσθαι εἶναι καὶ ἀντικείμενον τῆς Ψυχολογίας. Τὸ πρόβλημα ὁμοίως τοῦ νοεῖν αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀνήκει εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐπιστήμης τῆς Λογικῆς. Ἐδῶ ὁ κόσμος τῶν νοημάτων «παρουσιάζεται ὡς ἓνα συστηματικὸν ὄλον». Κατόπιν τὰ νοήματα διαιροῦνται εἰς κατηγορίας ἀναλόγως μὲ τοὺς τρόπους, μὲ τοὺς ὁποίους ἐκφράζονται. Ἐδῶ ὀφείλονται οἱ κρίσεις, οἱ ἀρνήσεις, οἱ συλλογισμοί. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀπλῆς ἔννοιαι. «Τὰ νοήματα καὶ οἱ ἔννοιαι», λέγει ὁ I. N. Θ., «εἶναι παράγωγα τοῦ νοῦ, ὁ δὲ νοῦς δὲν εἶναι κάτι ὑλικόν». Ἐδῶ ἐγκεῖται ἡ ἀποστολὴ τῆς συστηματικῆς Λογικῆς νὰ ἀναλύσῃ τὸ εἶναι, τὴν οὐσίαν τοῦ νοήματος. Ἡ δυσχέρεια ἣ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὴν ἔρευναν ταύτην ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι «συνήθως εἰμεθα δεμένοι μὲ τὰ πράγματα διὰ τῶν αἰσθήσεων, μὲ τοὺς γλωσσικοὺς τύπους, τίς λέξεις, καὶ τέλος μὲ τίς ψυχικὰς μας καταστάσεις». Οἱ παράγοντες αὗτοι «ἐμποδίζουν νὰ ἴδωμε τὸν χῶρον ἐκεῖνον τοῦ πνεύματος, ὅπου ὑπάρχουν τὰ νοήματα καὶ οἱ ἔννοιαι (τ. Β', σ. 461). Τὸ νόημα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ νοεῖν ὡς ἐνέργεια. Νὰ ταυτισθῇ δηλαδὴ ὁ «ψυχολογικὸς ἐξαναγκασμὸς» μὲ τὴν «λογικὴν ἀναγκαιότητα». Ἀντιθέτως ἡ ἐπιστήμη τῆς Ψυχολογίας στηρίζεται εἰς τὴν Λογικὴν. Ὁ πληρέστερος λοιπὸν ὀρισμὸς τῆς Λογικῆς Ἐπιστήμης εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ τὴν «ἐπιστήμην τῶν νοημάτων καὶ ὄχι ἀπλῶς τοῦ νοεῖν», ἐπὶ πλέον δέ, ὅπως λέγει ὁ I. N. Θ., εἶναι ἡ «κατ' ἐξοχὴν θεωρητικὴ ἐπιστήμη». Χωρίζεται εἰς τρία μέρη, τὴν Τυπικὴν Λογικὴν, τὴν Γνωσιολογίαν καὶ τὴν Μεθοδολογίαν. Στὰ μέρη αὗτά, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ I. N. Θ., «θὰ ἦταν δυνατόν νὰ προστεθῇ καὶ ἓνα τέταρτον μέρος, ἣ διαλεκτικὴ». Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια βρίσκομε συστηματικὴν ἀνάλυσιν τῆς θεωρίας τῆς κρίσεως, τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν συλλογισμῶν καθὼς καὶ τῶν λογικῶν ἀρχῶν τῆς ταυτότητος, τῆς ἀντιφάσεως, τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως καὶ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου.

Ἡ τόσο διεξοδικὴ ἐκθεσις τοῦ ὑλικοῦ καὶ ὁ ἐξαιρετικὸς πλοῦτος τῶν θεμάτων θὰ ἀπαιτοῦσαν ὀπωσδήποτε πολὺ περισσώτερον χῶρον γιὰ νὰ προβληθοῦν σωστά εἰς μιάν, σύντομην ἔστω, παρουσίαν. Γιὰ τὴν ὥραν δὲν ἔχομε παρά νὰ περιμένωμε τοὺς δύο ὑπολοίπους τόμους τῆς «Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν

Φιλοσοφία», πού θά κυκλοφορήσουν ἐντός τοῦ 1975, ὅπως προαναγγέλλει ὁ φιλόσοφος. Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου ἐξ ἄλλου, ὅπως εἶναι φυσικό, θά εἶναι εὐκολότερη ἡ συναγωγή τῶν συμπερασμάτων καὶ ὁ σχηματισμὸς πλήρους εἰκόνας τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσφορᾶς τοῦ Ἰωάννου Ν. Θεοδορακοπούλου στὴ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη.

JACQUES BOUCHARD
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου
τοῦ Montréal (Καναδά)

ΤΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ Γ. ΤΕΡΤΣΕΤΗ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΓΗ. NERUCCI
(Ἔνα ἄγνωστο ἰταλικὸ κείμενο τοῦ Τερτσέτη)

Σχετικὰ ἄγνωστη παραμένει ὡς τώρα ἡ ἀλληλογραφία ποὺ εἶχε ὁ Γεώργιος Τερτσέτης μὲ ξένους λογοτέχνες καὶ φιλολόγους, καὶ μάλιστα μὲ ξένους νεοελληνιστές.

Χάρη στὴν ἐκδοση ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Γ. Θ. Ζώρας, γνωρίζουμε καλὰ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Τερτσέτη μὲ τὸν Ἰταλὸ πολυγράφο Niccolò Tommaseo, ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὰ 1838 ὡς τὰ 1873 τὶς φιλολογικὲς ἀπασχολήσεις τῶν δύο ἀνδρῶν καὶ τὶς σκέψεις τους γιὰ τὸ νεοελληνισμό ¹.

Μεθοδικὲς ἐρευνες στὰ ἀρχεῖα τοῦ Vieusseux καὶ τοῦ De Gubernatis εἶναι πιά ἀπαραίτητες ἀπὸ τότε ποὺ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν M. Vitti μερικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ζακύνθιου συγγραφέα πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς λογοτέχνες ².

Στὴν ἀρχὴ τοῦ παρόντος αἰῶνα, ὁ Αἰμίλιος Legrand δημοσίευσε τὸ πανομοιότυπο μιᾶς πολὺ ἐνδιαφέρουσας ἐπιστολῆς τοῦ Τερτσέτη πρὸς τὸν ἐλληνιστὴ Wladimir Brunet de Presle, σταλμένης στὶς 4 Αὐγούστου 1842 ³. Ὁ Γ. Βαλέτας ἔχει ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν στὸ δημοσίευμα τοῦ Legrand καὶ ἔχει ἀποπειραθῆ νὰ ἀντιγράψῃ αὐτὸ τὸ κείμενο — ποὺ ὁ Legrand τὸ πρότεινε στοὺς ξένους νεοελληνιστὲς ὡς ἄσκηση ἀναγνώσεως. Μᾶς φαίνεται σκόπιμο νὰ σημειωθοῦν ὅμως ἐδῶ οἱ παραλλαγὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Τερτσέτη, τὸ ὁποῖο ἐκδίδει πανομοιότυπα ὁ

1. Γ. Θ. Ζώρας, Ἑπτανησιακὰ μελετήματα Γ', Θεωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία), Ἀθ. 1966.

2. M. Vitti, Alcuni momenti italiani di Tertsetis, Ὁ Ἑρηνιστής 4 (1966) 33 - 57.

3. E. Legrand, Fac-similés d'écritures grecques du dix-neuvième siècle, Paris, Garnier Frères, [1901], σελ. 13 - 14 καὶ 97.

Legrand, και τὴν πρόχειρη ἀνάγνωση τοῦ Βαλέτα ¹. Διαπιστώνουμε πὼς ὁ Τερτσέτης ἔγραψε *παγαίοντα*ς κι ὄχι *πηγαίοντα*ς, *ἐπεστρεμμένον* κι ὄχι *ἐπεστραμένον*, *μῆσεμοῦ* κι ὄχι *μῆσεμοῦ*, *ἐκτός* κι ὄχι *ἐντός*, *Κολέττη* κι ὄχι *Κωλέττη*, *νὰ ἐπιμεληθῆς* κι ὄχι *νὰ ἐκμεταλλευθῆς* (!), *ἀπεύξεως* τινός κι ὄχι *ἀπεύξεώς* τινός, *Ἄγάπα* με (πιθανῶς κατὰ τὴ λατινικὴ ἐπιστολικὴ φόρμουλα *ama me*) κι ὄχι *Ἰγία*νε πού διάβασε ὁ Βαλέτας.

Ἄλλωστε τὰ σχόλια πού πρόσθεσε ὁ Βαλέτας ἀνάγονται καμιά φορά στὴ science-fiction. Ὁ Τερτσέτης π.χ. γράφει στὸν Brunet de Presle: «Συγχαίρω μαζί σου ἐξ ὅλης καρδίας, περὶ τῆς ὁποίας μέλλει νὰ λάβῃς τιμῆς εἰς τὸ πανεπιστημῖον, ἑστῆμα θεμιστὸν τῶν πόνων σου» ². Ἐξηγεῖ λοιπὸν ὁ Βαλέτας ὅτι «ἔτσι διαπιστώνουμε τὴ στενὴ φιλικὴ καὶ οἰκογενειακὴ σχέση καὶ οἰκειότητά του με τὸν ὀνομαστὸ Γάλλο σοφὸ, πού αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ἔγινε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ, καὶ ὁ ἄδολος Τερτσέτης, ἐνθουσιασμένος γιὰ τὴ δίκαιη ἀναγνώριση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας τοῦ φίλου του, τὸν συγχαίρει ὀλόψυχα» ³. Ὁ Brunet de Presle ὅμως δὲν ὑπῆρξε ποτέ του καθηγητὴς πανεπιστημίου ⁴. Στὸ γράμμα αὐτὸ τῆς 4ης Αὐγούστου 1842, ὁ Τερτσέτης συγχαίρει τὸ φίλο του ἐπειδὴ ἢ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν βράβεψε τὸ ὑπόμνημα πού ὑπέβαλε ὁ Brunet de Presle στὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1842 καὶ τὸ ὁποῖο θὰ δημοσιέψῃ με τίτλο: *Recherches sur les établissements des Grecs en Sicile jusqu'à la réduction de cette île en province romaine. Mémoire couronné en 1842 par l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres. Paris, Imprimé par autorisation du Roi à l'Imprimerie Royale, M DCCC XLV.*

Τὸ ἴδιο γράμμα πού μᾶς θυμίζει ὅτι ὁ Brunet de Presle εἶχε στὰ χέρια του τὸ χειρόγραφο — ἀκόμα τότε ἀνέκδοτο — τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κολοκοτρώνη παρουσιάζει, γιὰ μᾶς τουλάχιστο, καὶ μερικὰ σημεῖα σκοτεινά. Ἔτσι ὁ Τερτσέτης γράφει στὸν Brunet de Presle πὼς τοῦ ἔστειλε σπῆτι του τὰ βιβλία του ἐκτός ἀπὸ τὸ βιβλίον ἢ τὰ βιβλία «τοῦ Ἀνδριανοπολίτου Διονυσίου». Θὰ μᾶς ἐνδιέφερε νὰ μάθουμε ποιὸς ἦταν ὁ Ἀνδριανοπολίτης αὐτός.

Δημοσιέψαμε ἡμεῖς ἓνα ἄλλο γράμμα τοῦ Τερτσέτη πρὸς κάποιον νεοελ-

1. Γ. Βαλέτας, Ἔνα ἄγνωστο γράμμα τοῦ Τερτσέτη πρὸς τὸ Γάλλο ἑλληνο-στὴ Brunet de Presle, *Λογοτεχνικά Χρονικά* 1 (1970) 81-84.

2. E. Legrand, ἔ.δ., σ. 13-14.

3. Γ. Βαλέτας, ἔ.δ., σ. 82-83.

4. Διετέλεσε καθηγητὴς τῶν νεοελληνικῶν στὴ Σχολὴ Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν ἀπὸ τὰ 1864. Βλ. *La Grande Encyclopédie*, Paris, Lamirault, χ.χ., τόμ. VIII, σ. 249. Πρβλ. *Le marquis de Queux de Saint - Hilaire, Notice sur M. Brunet de Presle*, Paris, Chamerot, 1875 (ἀνάτυπο ἀπὸ *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France - ἔτος 1875*).

ληνιστή ξένο, τὸν ὁποῖο νομίζουμε πὸς ταυτίσαμε μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Karl Theodor Kind ¹. Στὸ γράμμα αὐτὸ τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1855 ὁ Τερτσέτης διηγεῖται ἕνα ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Κολοκοτρώνη, ἀναφέρει ἕνα τραγούδι τοῦ τελευταίου καὶ τὰ δημοτικὰ ἄσματα ποὺ δημοσίεψε ἡ Πανδώρα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναδημοσιεύει ὁ Kind στὴν Ἀνθολογία του τοῦ 1861 ².

* * *

Στὸν κατάλογο τῶν ξένων νεοελληνιστῶν ποὺ σχετίστηκαν μὲ τὸν Τερτσέτη προσθέτουμε σήμερα τὸ ὄνομα τοῦ Gherardo Nerucci, δημοσιεύον-
τας τρία γράμματα ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Ἕλληνας συγγραφέας.

Ὅφειλουμε ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἐκφράσουμε τὴ ζωνρὴ εὐγνωμοσύνη
μας στὸν καθηγητὴ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶ ποὺ μᾶς ὑπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐπι-
στολῶν αὐτῶν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας καὶ ποὺ μᾶς τις
παραχώρησε γιὰ δημοσίευσή.

Ὁ Gherardo Nerucci γεννήθηκε στὴν Pistoia στὰ 1828 ³. Ἦταν ἀνε-
πιτὸς τοῦ G. B. Niccolini. Γράφτηκε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας στὰ 1844
γιὰ νὰ σπουδάσῃ ἀστικό, κανονικὸ καὶ ποινικὸ δίκαιο. Στὰ 1847 μπαίνει
στὴν Guardia Universitaria· πολέμησε στὸν τοσκανικὸ πανεπιστημιακὸ
λόχο στὸ Curtatone (29 Μαΐου 1848). Διδάκτορας τῆς νομικῆς στὰ 1849,
σταδιοδρόμησε στὴν ἐκπαίδευσή στὴν Pistoia καὶ στὸ Prato. Ἀσχολήθηκε
καὶ μὲ δημοτικὰ τραγούδια. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ δημοσιεύματά του εἶναι
κι αὐτὰ ποὺ δημοσίεψε ὡς συνεργάτης φιλολογικῶν καὶ πολιτικῶν ἔφημε-
ρίδων ⁴. Πολύγλωσσος, μετέφρασε ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τὸν Ἀνακρέοντα, τὴ Σαπ-
φώ, τὴν Ἐριννα, τὸ Θεόκριτο, μερικὰ ἐπιγράμματα τῆς Ἀνθολογίας· ἀπὸ
τὰ νέα ἑλληνικά, μετέφρασε τὰ Λυρικά τοῦ Ἀθανασίου Χριστόπουλου, τοῦ
ὁποῖου συνέγραψε καὶ μιὰ βιογραφία ⁵.

Ἄρχισε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ νέα ἑλληνικά ὅταν ἦταν ἀκόμα φοιτη-
τῆς, «a ciò stimolato dagli studenti greci che a Pisa erano in molto numero,

1. J. Bouchard, Ἀγνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γ. Τερτσέτη, Ὁ Ἐραμιστῆς 5 (1967)
33 - 39.

2. Μᾶς ἔβλεξε κάποιος ποὺ δὲν περιλάβαμε τὰ δημοτικὰ ἄσματα στὴ βιβλιογραφία
τοῦ Τερτσέτη τὴν ὁποία προσθέσαμε ὡς παράρτημα στὸ βιβλίον μας Γεώργιος Τερτσέ-
της - βιογραφικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη, Ἀθ. 1970, σ. 152 - 160. Ἐξακολουθοῦμε νὰ
πιστεύουμε πὸς ὁ Τερτσέτης δὲ συνέγραψε ὁ ἴδιος αὐτὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια· τὰ μᾶ-
ζεψε, κι ἡ Πανδώρα τὰ δημοσίεψε.

3. F. Rosso, Notizie biografiche di Gherardo Nerucci, Fossano, Tipografia
M. Rossetti, 1902.

4. Ἀδτ. σ. 19.

5. Ἀδτ. σ. 21 - 22.

specialmente da Giorgio Niccolai di Burbacachi»¹. Ἀργότερα, στὴ Ρώμη, στὰ 1851, γράφει ὁ βιογράφος του, «ristudiò meglio il greco antico e moderno con un altro figlio di quella terra generosa, Demetrio Dompiadis»². Ἐκδίδει στὰ 1862 μιὰ μικρὴ πραγματεία ποὺ ἀφορᾷ στὴν προσφορά τῆς ἑλληνικῆς καὶ στὴν ὁποία βρίσκονται μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ καὶ τῆς νεοελληνικῆς : La pronuncia della lingua greca esposta praticamente per l'uso degl'Italiani e delle Scuole, Firenze, Felice Le Monnier, 1862, 175 σελ.

Τὴν ἴδια χρονιά, 1862, δημοσιεύει καὶ μιὰ βιβλιοκρισία τῆς ἀνθολογίας τοῦ Passow μὲ τίτλο : Dei canti popolari della Neo - Grecia in riguardo dell'ultima raccolta, pubbl. da A. Passow, Firenze, Cellini, 1862, 8°, 9 σελ.³

Ὁ F. Rosso γράφει πὼς ὁ Nerucci ἐξέδωσε καὶ μιὰ γραμματικὴ τῆς νεοελληνικῆς⁴ : πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν πραγματεία ποὺ μνημονέψαμε παραπάνω, γιατί τέτοια γραμματικὴ δὲν ἀναφέρεται στὴ γνωστὴ του βιβλιογραφία. Ὅταν πέθανε, στὰ 1906, ὁ Nerucci δούλευε στὴ σύνταξη ἑνὸς ἰταλονεοελληνικοῦ λεξικοῦ «che speriamo non rimanga inedito», γράφει ὁ βιογράφος του⁵.

Τὰ γράμματα ποὺ δημοσιεύουμε σώζονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας, φάκελος Nerucci N. A. 885, I, 446, 534 καὶ 551. Σεβόμαστε τὴν ὀρθογραφία τοῦ συγγραφέα.

I

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 28 Αὐγούστου 1862

Ἀγαπητὲ φίλε,

Ἐπειδὴ δὲν ἤμουν εἰς Ἀθήνας, τελευταῖον μόνον ἔλαβα τὸ ἀξιόλογον ἄρθρον σας περὶ τῶν ἀπλοελληνικῶν ἀσμάτων τοῦ Πασώφ, καὶ τὴν ἐπιστολὴν σας. Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἔδωσα καθὼς καὶ τὸ γράμμα σας πρὸς τὸν Κόμητα Κ. Μαρμιάνην, πρέσβην τῆς Ἰταλίας, καὶ εὐχαριστήθη πολὺ.

Προχθὲς ἔλαβον καὶ τὰ τελευταῖα δύο βιβλία σου, τὸ ἕνα τῶν ὁποίων μοῦ ἦτον γνωστόν, διότι τὸ εἶχα διαβάσει εἰς Φλωρεντίαν, τὸ ἄλλο θέλω τὸ ἀναγνώσει μὲ ἡσυχίαν εἰς μιαν ἐξοχὴν, ὅπου μέλλει νὰ ὑπάγω.

Χάρων περιεργείας λάβε α') Καθίδρυσις Πατριαρχείου ἐν Ῥωσσίᾳ ὑπὸ

1. Αὐτ. σ. 7. Πρόσωπο ἄγνωστο γιὰ μᾶς.

2. Αὐτ. σ. 12. Πρόσωπο ἄγνωστο γιὰ μᾶς.

3. Βλ. A. Pagliaini, Catalogo generale della libreria italiana dall'anno 1847 a tutto il 1899, Vaduz, Kraus Reprint Ltd., 1964, τόμ. E - O, σ. 822.

4. F. Rosso, ἔ.ἀ., σ. 21.

5. Αὐτ. σ. 22.

Σπρω. Ζαμπελίον, β') δύο βιβλία μικρὰ «Ποιήματα και πεζά τινά Ἰωάννου Βηλαρά», τὰ ὁποῖα εἶναι περίεργα διὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὕφους μὲ τὰ ἐν Ἰταλίᾳ τοῦ XIII αἰῶνος, ὡς μοῦ φαίνεται, γ') Γραμματικὴν Γενναδίου.

* Ἄν ἔχῃς ἐπιθυμίαν νὰ ἀποκτήσῃς μίαν γραμματικὴν πιστὴν τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης, σὲ πληροφοροῦ ὅτι εἰς τὸ Τορίνον ὁ συνταγματάρχης (colonnello) Κορ Ταμάγιος Tamajo ἔχει τοιαύτας ἐκδοθείσας παρὰ τοῦ συγγενοῦς του καθηγητοῦ Γρασσέτη.

* Ἐλπίζω ὅτι τὴν ἀνοιξιν νὰ ἔλθω εἰς Τοσκάναν καὶ νὰ ἐνταμοθῶμεν.

Μένω μὲ δλην τὴν ἀγάπην καὶ ἐπόληριν

ὁ φίλος Σας

Γ. Τερτζέτης

G. Terzetti

L'indirizzo del Sig^r. Colonello Tamajo: Via Belvedere n° 7, Torino.

II

Ἐν Ἀθήναις, τῆ 4/16 ἀπριλίου 1863

Φίλε μου ποθητέ,

* Ἐλαβα πρὸ καιροῦ τὸ γράμμα σας τῆς 1 ὀκτωβρίου παρελθόντος ἔτους, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρον σας περὶ τοῦ Πασσόφ, τὸ ὁποῖον ἐμοίρασα εἰς φίλους, καὶ εἰς τὸν Κόμητα Μαμιάνην, καὶ τοῦ ἔδρασε πολὺ.

Σὰς λέγω ὅμως ὅτι ἡ ἐποχὴ μας δὲν εἶναι ἐποχὴ φιλολογικὴ, διότι ὅλα ῥέπουσιν εἰς τὴν πολιτικὴν, ὡς εὐκόλως δύνασθε νὰ τὸ συμπεράνητε.

Εἰς τινὰς φίλους ἐδιάβασα καὶ τὰ ποιήματά Σας, καὶ σὰς ἐνθαζρόνω νὰ γράφετε, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λάβετε διὰ τοῦ ταχυδρομείου καὶ φυλλάδια τινά, τὰ ὁποῖα ἂν δὲν ἔχουν ἄλλην ἀξίαν εἶναι ὅμως γραμμένα εἰς τὴν ἀπλήν γλώσσαν.

Σὲ ἀσπάζομαι φιλικῶς καὶ μένω

ὁ φίλος σας

Γ. Τερτζέτης.

III

Mio caro Signor Nerucci,

Se il fiammeo fumo delle strade ferrate vi mena a Firenze, mi troverete Via Larga n° 16 piano secondo.

Nella Nazione di jeri vi è un mio articolo segnato colla lettera G. Sono con tutto affetto e stima

Il vostro

Giorgio Terzetti

Firenze, 27 Maggio 1863.

Ἄς ἐξετάσουμε τὴν πρώτη ἐπιστολή. Μπορεῖ ἡ ἀποδημία ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ποῦ ἀναφέρει ὁ Τερτσέτης νὰ ἔχη κάποια σχέση μετὰ τὸ ἀρκετὰ μακρόχρονο ταξίδι ποῦ ἔκανε πάλι στὴν Ἰταλία στὰ 1862¹.

Διαπιστώνουμε πὼς ὁ Τερτσέτης εἶχε προσωπικὲς σχέσεις μετὰ τὸν κόμита Terenzio Mamiani della Rovere (1799 - 1885), πολιτικὸ καὶ συγγραφέα, φίλο τοῦ Ν. Tommaseo καὶ τοῦ Leopardi, ποῦ διετέλεσε βουλευτὴς καὶ ὑπουργός, καθὼς καὶ καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Τουρίνου. Στις 12 Ἰουνίου 1861, ὁ Mamiani εἶχε διοριστῆ πρεσβευτὴς στὴν Αὐλὴ τῆς Ἀθήνας².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄρθρο γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια ποῦ μνημονέψαμε παραπάνω, ὁ Τερτσέτης λέει πὼς ἔλαβε καὶ δυὸ πρόσφατα δημοσιεύματα τοῦ Nerucci, τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν κατονομάζει. Σὲ περίπτωση ποῦ τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε ὁ Nerucci στὰ 1862 δὲν εἶχαν βγῆ ἀκόμα στις 28 Αὐγούστου 1862, ἀναφέρουμε ἐδῶ τὰ ἔργα του δημοσιευμένα ὡς τὰ 1862, χῶρια ἀπὸ τὴν πραγματεία γιὰ τὴν ὁποῖα μιλήσαμε παραπάνω³ :

La critica ed il teatro comico italiano moderno, Discorso. Pistoia, Tipografia di Luigi Niccolai, 1859.

Intorno al linguaggio umano e alle sue principali forme. Firenze, Tip. Galileiana, 1862.

La cometa nel sogno di Bronte Ciclope, Satira politico - morale - religiosa del tempo in corso. Parte prima. Pistoia, Tip. degli Eredi Bracali, 1862.

Γνωστὰ εἶναι τὰ βιβλία ποῦ στέλνει ὁ Τερτσέτης στὸν Nerucci : πλήρης περιγραφή τους ὑπάρχει στὴ Βιβλιογραφία τῶν Γκίνη καὶ Μέξα. Τὸ βιβλίον τοῦ Ζαμπέλιου, δημοσιευμένο στὴν Ἀθήνα, τοῦ Βηλαρά, στὰ 1859, φέρνει τὸν ἀριθμὸ 7912. Ὅσο γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Βηλαρά, ὑπάρχει μιὰ ἔκδοση τοῦ 1854 καὶ μιὰ ἄλλη 1859 : ἀρ. 6308 καὶ ἀρ. 8005 στοὺς Γκίνη - Μέξα. Τέλος, ἡ γραμματικὴ τοῦ Γεννάδιου ξανατυπώθηκε πολλὰς φορές : ἀρ. 4910, Α350, 5379, 5653, 5654, 10807, 7154, 7817, Α373, 2940, 3103, Α340, 3441 καὶ 4131 στοὺς Γκίνη - Μέξα.

Ὁ Τερτσέτης τελειώνει τὸ γράμμα του συνιστώντας στὸν Nerucci τὴ γραμματικὴ τῆς νεοελληνικῆς τοῦ Gaetano Grassetti, τυπωμένη στὴ Μάλτα στὰ 1853, τὴν ὁποῖα καὶ θὰ ἔβρισκε στὸ Τουρίνο, στοῦ συνταγματάρχη Tamajo⁴.

1. Βλ. Ντίνος Κονόμος, Γεωργίου Τερτσέτη Ἀνέκδοτοι Λόγοι, Ἀθ., Καμπανᾶς, 1969, σ. 41 - 47.

2. Βλ. Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, Roma, Treccani, 1951, τόμ. XXII, σ. 59.

3. Παραθέτουμε ἐδῶ τοὺς τίτλους ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ F. Rosso, ἔ.ἀ., σ. 20. Παρουσιάζουν μικρὲς διαφορὰς μετὰ τὴν περιγραφή τοῦ A. Pagliaini, ἔ.ἀ., σ. 822.

4. Grammatica della Lingua Greca Moderna seguita da un Dialogo sopra la lingua

Γνωρίζουμε πώς ξαναγύρισε ο Τερτσέτης στην Ίταλία την επομένη χρονιά, όπως τὸ ἔλπιζε ¹.

Τὸ δεύτερο γράμμα, πὸ τὸ ἔγραψε ὁ Τερτσέτης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὶς 4/16 Ἀπριλίου 1863, ἀποτελεῖ ἀπάντηση σ' ἓνα γράμμα τοῦ Nerucci, τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1862, πὸ δὲν ἔχουμε. Ἡ παρατήρηση τοῦ Τερτσέτη σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ 1863 : ἐκπτώση τοῦ Ὅθωνα, Ἐθνοσυνέλευση τοῦ Δεκεμβρίου 1862 καὶ ἐκλογή τοῦ Γεωργίου Α', στὶς 18/30 Μαρτίου 1863. Τότε παίρνει κι ὁ Τερτσέτης ἐνεργὸ μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ : στέλνεται μὲ ἡμιεπίσημη ἀποστολὴ στὴν Ίταλία στὰ 1862 καί, ἴσως, στὰ 1863· ὕστερα, στὰ 1864, γίνεται βουλευτὴς ². Μολταταῦτα ἡ λογοτεχνία ἐξακολουθεῖ νὰ τὸν ἀπασχολῆ, καθὼς βλέπουμε στὴν τελευταία παράγραφο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς.

Τὸ τρίτο γράμμα εἶναι πολὺ σύντομο κι ὁμως προσθέτει κάτι θετικὸ : μᾶς ἀποδειχνεὶ πὼς ὁ Τερτσέτης βρίσκεται στὴ Φλωρεντία στὶς 27 Μαΐου 1863. Ὡς τώρα ξέραμε πὼς ἔβγαλε διαβατήριο στὶς 19 Ἀπριλίου, «για νὰ εὐκολοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴν ἐπὶ τὴν Ίταλίαν», καθὼς ὑποστηρίζει ὁ Ντίνος Κονόμος ³. Ἀλλὰ ἡ ἡμερομηνία αὐτή, πὸ πρέπει πιθανῶς νὰ διαβάξεται 19 Ἀπριλίου/1η Μαΐου 1863, δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἀποδημίας του. . . Ἐτσι κι ἄλλιῶς ξέρουμε πὼς ξαναγύρισε πίσω στὶς 8/20 Ἰουνίου 1863 ⁴. Φυσικὰ, ὅλα αὐτὰ δὲ μᾶς διαφωτίζουν καὶ πολὺ σχετικὰ μὲ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ πὸ ἔκανε ὁ Τερτσέτης στὴν Ίταλία τὸ Μάιο καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1863.

Ἐξάλλου τὸ γράμμα αὐτὸ μᾶς γνωρίζει ἓνα ἄγνωστο κείμενο τοῦ συγγραφέα, δημοσιευμένο ἀνώνυμα, μονάχα μὲ τὸ ἀρχικὸ G., σὲ μιὰ ἰταλικὴ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ ὁποῖο ἀναδημοσιεύουμε ἐδῶ. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ βγήκε στὴν ἐφημερίδα La Nazione τῆς Φλωρεντίας στὶς 26 Μαΐου 1863. Δὲν ἔχει τίτλο· παρουσιάζεται μόνον μὲ τὴν ἐξῆς σημείωση τῆς σύνταξης : «Riceviamo da Atene».

Non è giusto, nè umano, che il pubblico resti sotto l'impressione delle due Note degli ambasciatori inglese e francese in Atene, note riguardanti gli affari della Grecia in data del 4 maggio, divulgate

e da un Discorso sulla metrica de' moderni Greci del Prof. Gaetano Grassetti, Malta, 1853. Τὴν δημοσίευσεν ὁ F. W. Franz.

1. Βλ. Ντ. Κονόμος, ἔ.ἀ., σ. 47 - 48.

2. Βλ. Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Συνελεύσεως, τόμ. 6, σ. 655 - 657.

3. Βλ. Ντ. Κονόμος, ἔ.ἀ., σ. 47. Ὁ Κονόμος δὲ λέει σὲ ποιά τεκμήρια βασίζει τὴν ἀπόψή του γιὰ τὸ ταξίδι «διπλωματικῆς ἀποστολῆς», οὔτε καὶ ποῖο σκοπὸ εἶχε ἡ ἀποστολὴ αὐτή.

4. Βλ. Ντ. Κονόμος, ἔ.ἀ., σ. 48.

ne'giornali. Non è già che il fondo di quelle Note non sia veridico, ma sui fatti accennati son da notare molte circostanze attenuanti. Pare che quelle Note sieno state dettate o ab irato, o fors'anco colla benevola intenzione dalla parte degli ambasciatori di tenere all'erta il governo ellenico nel vigile rigor della legge aggravando un po' l'accaduto.

Di ciò che segue possiamo garantire la verità. L'arabo al servizio della compagnia del circo Jouline fu il primo a maltrattare, e percuotere i due sotto-ufficiali che entravano nell'anfiteatro per vegliare all'ordine, e muniti della loro carta dal magistrato di Polizia a questo fine; percossi ripercossero. Circa poi il ratto della donna austriaca, attrice, non è dubbio in Atene, che fu conseguenza di rivalità amorose, e il numero de'soldati, che fecero forza ad essa, può con esattezza limitarsi a tre o quattro. Nè mai il suo stato fisico diede ombra di pericolo ai medici, che la visitarono. Biasimando l'atto brutale di quei pochi, dobbiamo aggiungere che i Greci, non avvezzi allo spettacolo dei tableaux di quasi oscena nudità, offerti dalle rappresentazioni del circo, presero dal bel principio in cattive concetto il detto circo; ond'ebbe fomite la licenza di que'pochi, la quale eccitò in tutto il popolo ateniese indegnazione fortissima e manifesta.

Gli amici della Grecia possono avere la più grande sicurezza, che il paese ha uomini savi, e amici del comune decoro, i quali ascoltati sapranno guidare lo Stato nelle vie della legalità, sola condizione invero dell'esistenza, prosperità, e onore delle nazioni. La guardia nazionale della Grecia, testè creata, può già considerarsi qual modello di devozione alla patria ed all'ordine.

Τὸ κρίμενο αὐτὸ συγκαταλέγεται μὲ ἄλλα παρόμοια ξενόγλωσσα ποῦ τὰ ἔγραψε ὁ συγγραφέας γιὰ τὴν ὑπερασπίσιν τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν, ὅπως τὰ ἄρθρα τὰ δημοσιευμένα στὰ Panhellénium (1854), Le Spectateur de l'Orient (1857), L'Indépendance hellénique (1867), Il Corriere italiano (1867) κλπ. ¹.

Ἐχομε ἐδῶ τρεῖς παραγράφους σαφέστατες : πρῶτα ὁ Τερτσέτης διαμαρτύρεται ἔντονα γιὰ τὴν ἀνακοινῶσιν ποῦ ἔκαναν στὶς 4 Μαΐου 1863 οἱ πρεσβευτὲς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, οἱ ὁποῖες δημοσιεύτηκαν στὶς ἔφημερίδες ὕστερα ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδι διορθώνοντας τὴν ἐκθεσὴ τῶν γεγονότων καὶ προσθέτοντας τὰ ἐλαφρυντικὰ στοιχεῖα τέλος ἐξαιρεῖ τὸ φιλόνομο τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ μάλιστα τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς.

1. Βλ. J. Bouchard, Γεώργιος Τερτσέτης, ἑ.ἀ., σ. 155-159.

Ἡ δημοσίευση τῶν κειμένων αὐτῶν ἔρχεται νὰ υπενθυμίση τὴν ἑκατονταετηρίδα τοῦ θανάτου τοῦ Τερτσέτη, ποὺ πέθανε στίς 15 Ἀπριλίου 1874, καὶ τονίζει δύο σταθερὰς ἀπασχολήσεις τοῦ συγγραφέα : τὴν προώθηση τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν, καὶ τὴν ἐξύμνηση τοῦ ἑλληνισμοῦ, τοῦ ἠθους τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΕΙΡΗΝΗΣ ΓΑΝΩΣΕΛΗ

Δικηγόρου

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στα πρώτα ελληνικά συντάγματα, του 1844 και του 1864, δέν παρουσιάστηκε ή ανάγκη θεσπίσεως ειδικού άρθρου γιά τήν «έπίσημη» γλώσσα του Έλληνικού Κράτους· και τούτο γιατί τότε ήταν άπ' όλους παραδεκτή ή καθαρεύουσα. Η γλώσσα αυτή πού είχε διαμορφώσει ο Κοραής, επικράτησε στη μετεπαναστατική Ελλάδα στα έπίσημα κείμενα του Κράτους, στην εκπαίδευση, στη λογοτεχνία και στη δημοσιογραφία.

Το γλωσσικό ζήτημα άρχισε το 1880, με το κίνημα του Ψυχάρη, πού είχε σαν σκοπό τήν καθιέρωση τής δημοτικής γλώσσας στο γραπτό λόγο. Όπως είναι γνωστό, προκάλεσε μεγάλες διαμάχες ανάμεσα στους Έλληνες διανοουμένους, με άποκορύφωμα τά αίματηρά γεγονότα του Νοεμβρίου 1901, έξ αίτίας τής μεταφράσεως του Εύαγγελίου στη δημοτική.

Κατά τήν άναθεώρηση του Συντάγματος, το 1911, το γλωσσικό ζήτημα συζητήθηκε στη Β' Αναθεωρητική Βουλή επί τρεις ήμέρες, κατά τις συνεδριάσεις τής 25, 26 και 28 Φεβρουαρίου 1911.

Στις 25 Φεβρουαρίου 1911 κατατέθηκε στη Βουλή ή πρώτη έκθεση τής Έπιτροπής έπεξεργασίας του σχεδίου Συντάγματος «έπί τροπολογιών των άρθρων 1, 2, 3, 4, 5, 16, 17» περί Θρησκείας και Δημοσίου Δικαίου των Έλλήνων. Στην έκθεση αναφέρεται πρόταση του βουλευτή Άττικής και Βοιωτίας Θ. Μιχαλοπούλου γιά τήν προστασία τής γλώσσας του Εύαγγελίου και τής Όρθοδόξου Έκκλησίας, και άλλη αυτοτελής πρόταση γιά τήν άνακήρυξη στο Σύνταγμα τής καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του Κράτους, τήν άπαγόρευση οποιασδήποτε έπεμβάσεως κατ' αυτής και τήν άπόλυση κάθε κρατικού ύπαλλήλου πού έπιβουλεύεται τή γλώσσα αυτή. Η Έπιτροπή άπόρριψε τήν πρώτη πρόταση, γιατί έκρινε ότι το Σύνταγμα παρέχει άρκετή προστασία στη θρησκεία και τήν εκκλησία, ώστε να μη ύπάρχει λόγος θεσπίσεως ιδιαίτερης διατάξεως. Αναφερόμενη στη δεύτερη πρόταση του Θ. Μιχαλοπούλου και σε παραπλήσια του βουλευτή Ι. Βερροίου, διατύπωσε όμόφωνη γνώμη ότι «τοιαύται διατάξεις παρέλκουσιν, ούτε και ανάγκη αυτών ύπάρχει όλως».

Ὁ Κ. Ρακτιβάν, εἰσηγητὴς τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπεξεργασίας τοῦ Συντάγματος, ἄρχισε οὐσιαστικῶς τὴ συζήτηση ἐπὶ τοῦ γλωσσικοῦ, ἀναφερόμενος στὴ παραπάνω ἐκθεση καὶ ὑποστήριξε ὅτι «... Ἡ ἀναγραφὴ ἰδίᾳ διατάξεως, ἢ ὁποία νὰ προστατεῦη τὴν γλῶσσαν ταύτην, θὰ ἀπέτρεπεν ἕνα κίνδυνον φανταστικόν, θὰ ἐδημιούργει ἰδέαν κινδύνου, ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει τοιοῦτος. Ἐνεκα τούτων ἡ ἐπιτροπὴ φρονεῖ ὅτι εἶναι περιττὴ ἡ ἀναγραφὴ ἰδίᾳ διατάξεως, ἀναγνωρίζουσης τὴν γλῶσσαν ταύτην, ἢ ὁποία εἶναι ἑλληνικὴ καὶ θὰ εἶναι».

Στὴ συνέχεια μίλησαν πολλοὶ βουλευτὲς, σχεδὸν οἱ περισσότεροι μὲ πάθος γιὰ τὴν καθαρεύουσα, τὴν ὁποία δὲν παράβαλαν καθόλου μὲ τὴ δημοτικὴν, ἀλλὰ ἀναφέροντας μόνον φράσεις καὶ στιχουργήματα εὐτράπελα, δημιουργήματα δῆθεν τῶν «μελλιαρῶν», προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν ἐντυπώσεις στὸ ἀκροατήριον καὶ τὸ ἐπέτυχαν.

Ὁ Ἄλεξ. Παπαναστασίου διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸν ὀξὺ τρόπο διεξαγωγῆς τῆς συζητήσεως, καθὼς καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος μίλησε τελευταῖος, κατὰ τὴν συνεδρίαση τῆς 28 Φεβρουαρίου 1911.

Τὴν ὁμιλίαν τοῦ Βενιζέλου διακρίνει πνεῦμα συντηρητικὸ καὶ συμβιβαστικὸ πού τὸ ἐπέβαλαν τόσο ἡ συζήτηση τοῦ θέματος στὴ Βουλὴ ὅσο καὶ ἡ κοινὴ γνώμη πού ὑποκινούμενη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μιστριώτη ἀπαιτοῦσε τὴ λήψην προστατευτικῶν μέτρων γιὰ τὴν καθαρεύουσα.

Ἀπὸ τὴν ὁμιλίαν διαφαίνεται ὅτι ὁ Βενιζέλος ἀσπαζόταν τις ἀπόψεις τοῦ Χατζηδάκη στὸ γλωσσικὸ καὶ ὅτι ἐπιθυμία του ἦταν νὰ μὴ περιληφθῇ στὸ Σύνταγμα σχετικὴ διάταξις, τὴν ὁποία θεωροῦσε «ὄλωσ διόλου ξένην εἰς πολιτικὸν Σύνταγμα». Γιὰ νὰ πάψῃ νὰ συγχέεται τὸ γλωσσικὸ ζήτημα μὲ τὸ θρησκευτικὸ, τῆς γλώσσας τῶν Γραφῶν, συνιστᾷ νὰ ὀρισθῇ μὲ συνταγματικὴν διάταξιν ὅτι «ἀπαγορεύεται ἀπολύτως ἢ εἰς ἄλλον λεκτικὸν τύπον ἀπόδοσις τοῦ κειμένου τῶν Ἱερῶν Γραφῶν, ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως, τῆς συναινέσεως, τῆς γνώμης τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας».

Καὶ παρακάτω συνεχίζει :

«Ἀλλὰ θὰ μὲ ἐρωτήσητε : κρίνω ἀρκετὸν τοῦτο καὶ μόνον; Ἐάν, κύριοι Βουλευταί, ἔλειπεν ἡ παραπλάνησις τῆς κοινῆς γνώμης, ἢ προκαλούμενη ἐκ τοῦ ἀβασίμου φόβου, ὅτι ἡ γλῶσσα κινδυνεύει, ἢ γλῶσσα ἢ ἐπίσημος τοῦ Κράτους, θὰ ἐνόμιζον ἐντελῶς ἀρκετὴν τὴν διάταξιν ταύτην, τὴν ψήφισιν τῆς ὁποίας ἔλαβον τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον ὑπάρχει καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ παρίδωμεν, νομίζω, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν διὰ τῆς ἀποδοχῆς μιᾶς προτάσεως, ἢ ὁποία ὑπεβλήθη εἰς τὴν Βουλὴν, νὰ ἐπιτύχωμεν μὲν τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὴν καθιέρωσιν τῆς ἐπισήμου γλώσσης διὰ ψηφίσματος, ἔχοντος ἴσον κῆρος πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ Συντάγματος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ περιλάβωμεν

εις ἓν πολιτικὸν Σύνταγμα τὸν περιστατικὸν τοῦτον νόμον. Ἄλλὰ λέγων ὅτι τὸ ψήφισμα τοῦτο ἠδύνατο νὰ θεσπισθῇ ὑπὸ τῆς διπλῆς Βουλῆς, ἵνα ἀνταποκριθῇ πρὸς τὴν ἀνάγκην τῶν περιστάσεων νομίζω ὅτι, ἐὰν ἐν αὐτῷ τῷ Συντάγματι περιλαμβάνομεν τοιαύτην διάταξιν, ὁ ἱστορικὸς τοῦ μέλλοντος, ὅστις θὰ ἔκρινε τὸ Σύνταγμά μας, θὰ προσέκρουεν εἰς αὐτὴν τὴν διάταξιν, οὐχὶ κρίνων αὐτὴν πρὸς τὸ συμφέρον ἡμῶν. Ἄλλὰ, κύριοι Βουλευταί, ἐὰν νομίζητε, ὅτι ἡ ἐν ψηφίσματι ἰδιαιτέρῳ διατύπωσις τῆς διατάξεως ταύτης περὶ καθιερώσεως τῆς ἐπισήμου γλώσσης δὲν θὰ ἦτο ἀρκετὴ ὅπως κατευνάσῃ τὴν ἐξεγηγεμένην κοινὴν γνώμην, τὴν παραπλανωμένην κοινὴν γνώμην, δὲν θὰ εἰσηγούμεν μὲν τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' οὐδεμίαν θὰ εἶχον ἀντίρρησην, ὅπως ἡ Βουλὴ ἀντὶ ψηφίσματος ἰδιαιτέρου περιλάβῃ τὴν περὶ τούτου διάταξιν ἐν τῷ Συντάγματι.

Ἔτσι φθάνει ὁ Βενιζέλος ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ νὰ δώσῃ τῇ συγκατάθεσὶ τοῦ γιὰ τὴν θέσπισιν εἰς τὸ Σύνταγμα ἄρθρου προστατευτικοῦ τῆς καθαρῆς ὡς ἐπίσημης γλώσσης τοῦ Κράτους. Ἄλλὰ μὲ τὴν διάταξιν αὐτὴν, ὑποστηρίζει ὁ Βενιζέλος ὅτι «οὐδαμῶς πρόκειται νὰ παρακωλυθῇ ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῆς δημῶδους γλώσσης, καὶ ὡς γλώσσης γραπτῆς διὰ τὴν λυρικὴν, ἐπικὴν καὶ δραματικὴν ποιήσιν ἢ καὶ διὰ πάντα ἄλλον σκοπὸν». Τὸ δικαίωμα μάλιστα χρησιμοποιήσεως τῆς δημοτικῆς πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ καὶ στοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, ἐκτὸς ὑπηρεσίας, γιὰ τὰ φιλολογικὰ, φιλοσοφικὰ ἢ ἐπιστημονικὰ ἔργα αὐτῶν.

Ἡ Βουλὴ δέχτηκε μὲ πλειοψηφία τὴν πρότασιν τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου γιὰ τὴν προστασίαν τῆς γλώσσης τῶν Γραφῶν. Ἡ πρότασις αὐτὴ τέθηκε ὡς δεῦτερον ἐδάφιο τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ Συντάγματος, μὲ τὴν ἐξῆς τελικὴ διατύπωσιν :

«Τὸ κείμενον τῶν ἁγίων γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον ἢ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις τούτου, ἄνευ τῆς προηγουμένης ἐγκρίσεως καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀπαγορεύεται ἀπολύτως».

Στὴ συνέχεια ἡ Βουλὴ ἀφοῦ ἀπόρριψε τὰ σχέδια ψηφισμάτων τῶν βουλευτῶν Φωτῆλα, Λαγοπάτη καὶ Καρασεβδά, τὰ ὁποῖα θεωροῦσαν ἐντελῶς περιττὴ τὴν ἀναγραφὴν εἰς τὸ Σύνταγμα ἄρθρου γιὰ τὴν ἐπίσημην γλῶσσαν τοῦ Κράτους, δέχτηκε μὲ πλειοψηφία τὴν ἀκόλουθον πρότασιν τοῦ βουλευτῆ Μιχ. Γαλανοῦ :

«Ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Κράτους εἶναι ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα· πᾶσα πρὸς παραφθορὰν ταύτης ἐπέμβασις ἀπαγορεύεται».

Ἡ πρότασις αὐτὴ ἀρχικὰ τέθηκε ὡς δεῦτερον ἐδάφιο τοῦ ἄρθρου 1 περὶ θρησκείας, ἀλλὰ κατὰ τὴν ψήφισιν τοῦ συνόλου ἀποσπάσθη καὶ ἀποτελέσῃ ξεχωριστὸ ἄρθρον, τὸ ἄρθρον 107 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911.

Στὸ Σύνταγμα τοῦ 1927 δὲν ὑπάρχει ἄρθρο ἀντίστοιχο τοῦ ἄρθρ. 107 τοῦ προηγουμένου Συντάγματος. Ὁ Χρ. Σγουρίτσας στὸ σύγγραμμά του «Συνταγματικὸν Δίκαιον» ἀναφέρει σχετικά ὅτι σὰν χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ προοδευτικοῦ πνεύματος ποὺ ἐπικράτησε κατὰ τὴν σύνταξη τοῦ Συντάγματος τοῦ 1927 εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ «καὶ ἢ μὴ ἐπανάληψις τῆς περὶ ἐπισήμου γλώσσης διατάξεως τοῦ ἄρθρου 107 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 - 1911»¹.

Ὡστόσο ἔχει διατηρηθῆ σὰν ἐδάφ. 5 τοῦ ἄρθρου 1 (Κεφάλαιον Α' - Θρησκεία καὶ Ἐκκλησία) ἡ ἀπαγόρευση ἀλλοιώσεως τοῦ κειμένου τῶν Γραφῶν, μὲ τὴν ἐξῆς διατύπωση :

«Τὸ κείμενον τῶν Ἁγίων Γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον. Ἡ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις αὐτοῦ ἄνευ τῆς προηγουμένης ἐγκρίσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπαγορεύεται ἀπολύτως».

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1952, ὅπως εἶναι γνωστό, διατήρησε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν διάρθρωση ἀκόμη τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911. Ἐτσι, τὸ ἄρθρο 107 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952 εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο σὲ περιεχόμενο καὶ διατύπωση μὲ τὸ ἄρθρο 107 τοῦ Συντάγματος 1911. Ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 2 ἐδ. 2 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 «περὶ ἀναλλοιώτου τοῦ κειμένου τῶν Γραφῶν» ἔχει ἐπίσης τὴ θέση της στὸ ἄρθρο 2 ἐδ. 2 τοῦ Συντάγματος 1952 μὲ τὴν ἐξῆς πληρέστερη διατύπωση :

«Τὸ κείμενον τῶν Ἁγίων Γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον ἢ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις τούτου, ἄνευ προηγουμένης ἐγκρίσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀπαγορεύεται ἀπολύτως».

Στὸ Σύνταγμα τοῦ 1968 ἡ παραπάνω διάταξη ἔχει τεθῆ στὸ ἄρθρο 1 (Γενικαὶ Διατάξεις) ἐδάφ. 4. Ἀπὸ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ὅμοια διατύπωση ἔχει παραλειφθῆ ἡ λέξις «προηγουμένης» (ἐγκρίσεως), ἐνῶ στὸ ἴδιο κεφάλαιο, ἄρθρον 6, ἀναγράφεται :

«Ἐπίσημος γλώσσα τοῦ Κράτους καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν συντάσσονται τὸ Σύνταγμα καὶ τὰ κείμενα τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας».

Παρατηρεῖται δηλαδὴ ἀλλαγὴ στὴ διατύπωση τοῦ ἄρθρου 107 τῶν Συνταγμάτων 1911 καὶ 1952, ποὺ συνίσταται στὴν προσθήκη τῶν λέξεων «καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως» καὶ στὴν παράλειψη τῆς φράσεως «πᾶσα πρὸς παραφθορὰν ταύτης ἐπέμβασις ἀπαγορεύεται».

Ὁ Κ. Γεωργόπουλος γράφει σχετικά μὲ τὸ ἄρθρ. 6 τοῦ Συντάγματος 1968 τὰ ἐξῆς : «Ἀνάλογος διάταξις χωρὶς ὅμως μνεῖαν εἰδικῶς τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσθήκην ὅτι ἀπαγορεύεται κάθε ἐπέμβασις

1. Χρ. Σγουρίτσας, Συνταγματικὸν Δίκαιον, τόμ. Α', Ἀθήναι 1962, σελ. 154.

πρός παραφθοράν τῆς ἐπισήμου γλώσσης ἀπὴντα εἰς τὰ Συντάγματα τοῦ 1911 καὶ 1952 καὶ εἰς τὸ προσχέδιον τῆς 20μελοῦς Ἐπιτροπῆς (ἄρθρον 16). Ἔχει λάβει τὴν σημερινὴν διατύπωσίν της μετὰ μακρὰς συζητήσεις εἰς τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον μόνον κατὰ τὴν κατάρτισιν τοῦ τελικοῦ σχεδίου τοῦ Συντάγματος. Ἐκ τῶν συζητήσεων τούτων προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ συντακτικὸς νομοθέτης διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ὄρου «καὶ τῆς ἐκκαιδεύσεως» δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς δημοτικῆς ἀπὸ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν»¹.

Στὸ σχέδιο τοῦ νέου Συντάγματος, ποῦ ἔχει δοθῆ στὴ δημοσιότητα, στὸ ἄρθρο 4 ἐδ. 5 (Κεφαλ. «Μορφή τοῦ Πολιτεύματος καὶ Ἀτομικὰ καὶ Κοινωνικὰ Δικαιώματα») ἀναγράφεται ὅτι :

«Τὸ κείμενον τῶν Ἀγίων Γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον. Ἡ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις τούτων, ἀνευ ἐγκρίσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀπαγορεύεται».

Ἄρθρο σχετικὸ μὲ τὴν καθιέρωση καὶ προστασία ἐπίσημης γλώσσας τοῦ Κράτους δὲν ἀναφέρεται στὸ σχέδιο τοῦ νέου Συντάγματος.

Ὅποιαδήποτε ἐξ ἄλλου διάταξη εἴτε ὑπὲρ τῆς καθαρεύουσας εἴτε ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς ἔχει περιστατικὸ χαρακτῆρα καὶ δὲν ταιριάζει νὰ περιληφθῆ σὲ κείμενο πολιτικοῦ χάρτη καὶ μάλιστα σύγχρονου. Ἄλλωστε μιὰ τέτοια διάταξη εἶναι καταδικασμένη νὰ μείνῃ νεκρὸ γράμμα νόμου, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ καμμιά πρακτικὴ ἀξία, ἀφοῦ ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις τῆς γλώσσας εἶναι ἀναπότρεπτη.

1. Κ. Γεωργιοπούλου, Ἑλληνικὸν συνταγματικὸν δίκαιον, Ἀθῆναι 1970, τεύχ. Γ', σελ. 129.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΖΩΡΑ
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ὁ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ἀνήκει εἰς τοὺς λογίους τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, μὲ πλουσίαν διδακτικὴν δρᾶσιν καὶ συγγραφικὴν παραγωγὴν¹.

Ἐγεννήθη εἰς Σκιάθον τὸ 1760 καὶ ἀπέθανε τὸ 1827 εἰς Κέα. Ἐσπούδασεν εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Πηλίου, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Βλαχίας. Διετέλεσε, μετὰ τοῦ Ρήγα Φεραίου, γραμματεὺς τοῦ Μαυρογένους. Μετὰ πολλὰς περιπετείας, ἀφιερῶθη εἰς τὸ διδακτικὸν ἔργον, διδάξας εἰς Μυτιλήνην, Πόρον, Σκιάθον, Κέα· παραλλήλως κηρῦττει μὲ ἐπιτυχίαν τὸν θεῖον λόγον εἰς τὰ χωρία τοῦ Πηλίου καὶ γενικώτερον τῆς Θεσσαλίας.

Μυηθεὶς εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν, ἀνεμίχθη ἐνεργῶς εἰς τὰ ἐθνικὰ ζητήματα καὶ διεκρίθη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν.

Ἐγραψε πολλὰ ἔργα, ὅτε μὲν εἰς ἀρχαῖζουσιν, ὅτε δὲ εἰς ἀπλοελληνικὴν, ποικίλου περιεχομένου: ἱστορικά, φιλοσοφικά, ποιητικά, σατιρικά, ἐπιγράμματα, ὡς καὶ ἔκτενῆ ἔμμετρον αὐτοβιογραφίαν², τὴν ὁποίαν ἐξέδωκεν

1. Περὶ τοῦ λογιῶν τούτου βλ. Τρ. Ἐθαγγελίδου, Ἡ νῆσος Σκιάθος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νησίδες, Ἀθήναι 1913, σελ. 133 ἐπ., Α. Μ(ωραϊτίδου), Παγκόσμιος πανήγυρις, συντεθείσα παρ' Ἐπιφανίου Δημητριάδου ἐκ νήσου Σκιάθου, Παρνασσός 8 (1884) 394 ἐπ., Σπ. Λάμπρου, Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος, Νέος Ἑλληνομνήμων 13 (1916) 422-437, Γ. Βαλέτα, Οἱ ἀρχεὶ τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, Ἀθήναι 1953, Γ. Θ. Ζώρα, Ἐπιφανίου Δημητριάδου, Δοκίμιον «περὶ πενίας», Παρνασσός 12 (1970) 650-661 (= Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀριθ. 68, Ἀθήναι 1970), Ἰω. Φραγκοῦλα, Ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος, Μορφαὶ τῆς Μαγνησίας, Βόλος 1973, σελ. 307 ἐπ., A. r i a d n a C a m a r i a n o - C i o r a n, Les academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs, Thessaloniki 1974, σελ. 395.

2. Βλ. Ἰω. Φραγκοῦλα, Ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος, ἐνθ' ἀν., σελ. 312-318. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Σπ. Λάμπρος (Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος, ἐνθ' ἀν., σελ. 424-425): «Ἐξ αὐτῶν (τῶν ἔργων τοῦ Δημητριάδου) διδασκόμεθα οὐ μόνον τὴν πολυμαθειαν καὶ τὴν εὐχέρειαν τοῦ ἀνδρὸς περὶ τὸ γράφειν τὴν τε ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ τὴν νέαν, καθαρεύουσιν καὶ δημῶδη, ἀλλὰ καὶ πλείστα ὅσα περὶ τοῦ πολυπλάγκτου αὐτοῦ βίου καὶ ἄλλα δὲ οὐκ ὀλίγα περὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος».

ὁ Λάμπρος, ὅστις καὶ ἐχαρακτήρισεν ἐπιγραμματικῶς ὡς ἐξῆς τὸν Σκιαθίτην συγγραφέα : «Υπήρξε διακεκριμένος διδάσκαλος¹ καὶ οὐ τυχαῖος λόγιος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος τελευτῶντος καὶ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ δεκάτου ἐνάτου καὶ ἄλλως δ' ἔδρασε πολλαπλῶς»².

Ὁ Δημητριάδης ἐκαλλιέργησεν ἰδιαιτέρως τὴν διδακτικὴν ποίησιν μὲ τὸ ἕκτανές ποίημά του «Ἡ παγκόσμιος πανήγυρις», δημοσιευθὲν εἰς τὸν «Παρνασσόν»³, ὡς καὶ τὸ θέατρον, δείγμα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ τραγωδία ὁ Ξέρξης ἢ οἱ Πέρσαι, ἀνάλυσιν τῆς ὁποίας ἔκαμεν ὁ Βαλέτας⁴.

Μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπ. Λάμπρου σώζονται εἰς αὐτόγραφα τοῦ Δημητριάδου δύο ἀκόμη κωμῳδίαί, μία εἰς πεζόν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Διάλογος Ὀλυμπιάδος καὶ Διογέου» καὶ ἄλλη, ἐν μέρει ἔμμετρος καὶ ἐν μέρει εἰς πεζόν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Κωμῳδία Ἐπιμηθέως καὶ Πανδώρας», ἀμφότεραι ἀφορῶσαι εἰς «ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ τέρψιν τῶν ἀναγινωσκόντων». Καὶ τὰ δύο ἔργα ἀποτελοῦν σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὸ τότε ἀναγεννώμενον νεοελληνικὸν θέατρον, ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης παρουσιάζουν ἀξιόλογον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ θεάτρου μας κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας. Μελετήσαντες ἀπὸ μακροῦ ἀμφοτέρας τὰς κωμῳδίας ταύτας τοῦ Δημητριάδου, θέλομεν ἐκδώσει αὐτὰς μετὰ σχετικῶν σχολίων, συμπληροῦντες οὕτω τὴν γνωριμίαν λογίου καὶ θεατρικοῦ συγγραφέως, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ «Παρνασσός» ἠσχολήθη ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, κείμενα ποικίλου περιεχομένου τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, σώζονται εἰς τὸν κώδικα 21 τῶν καταλοίπων τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου⁵, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὸ Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελλη-

1. Μεγάλῃ ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τοῦ Δημητριάδου ὡς διδασκάλου. Ἐδίδαξεν ἐπιτυχῶς εἰς διάφορα σχολεῖα καὶ ἀνέλαβε πρωτοβουλίαν ἰδρύσεως σχολείου εἰς Κέα. Γράφει σχετικῶς ὁ Γ. Βαλέτας (Οἱ ἀρχαί τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἐνθ' ἄν., σελ. κγ') : «Φίλος καὶ ὁμόσυχος τοῦ Ρήγα ὁ Δημητριάδης γνώριζε πῶς ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος δὲ θά γινόταν χωρὶς ἐντονη προπαρασκευαστικὴ ἐνέργεια καὶ χωρὶς προσωπικὰς θυσίας. Γι' αὐτὸ δὲν ἀντιδρούσε (στὶς ἐπαναστατικὰς ἐνέργειαι) καὶ πάντα ἀποδοκίμαζε τοὺς συντηρητικὸς πατριῶτες τῶν χρόνων του, ποὺ περιμέναν τὴν ἀνάστασις τοῦ γένους ἀπὸ τὸν οὐρανὸν καὶ χαρακτηρίζανε κάθε πατριωτικὴ ἐνέργεια πρόωρη, τολμηρὴ, ἄσκοπη καὶ ἐπικίνδυνη».

2. Σ π. Λάμπρου, Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιαθίτης, ἐνθ' ἄν., σελ. 423.

3. Παρνασσός, ἐνθ' ἄν., 8 (1884) 394 - 409, 697 - 711 καὶ 844 - 853.

4. Γ. Βαλέτας, Οἱ ἀρχαί τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἐνθ' ἄν., σελ. 1 ἐπ.

5. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Ἐπιφανίου Δημητριάδου, Δοκίμιον «περὶ πενίας», ἐνθ' ἄν. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος 21, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν ἐν τῷ Σπουδαστηρίῳ Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀποκειμένων καταλοίπων αὐτοῦ βλ. εἰς «Κατάλογον χειρογράφων κωδικῶν Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», Ἀθῆναι 1964, σελ. 36 - 44.

νικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐκ τῶν κειμένων τούτων ἐκδίδονται κατωτέρω κατ' ἐπιλογὴν τὰ ἀκόλουθα :

1. Ἐγκώμιον πανηγυρικὸν εἰς τὴν ἁγίαν γέννησιν τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (ff. 41^r - 42^r). Μνημονεύων χωρία ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει ὅτι, νικήσας τοὺς νόμους τῆς φύσεως, «ὁ ὧν γίνεται ὁ οὐκ ἦν, ἵνα παρέξῃ ἡμῖν ὅπερ ἤμεν τὸ πρότερον».

2. Ἐγκώμιον πανηγυρικὸν εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (ff. 40^r - 41^v). Ἐξαιρῶν τὴν σημασίαν τῆς τριημέρου ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος, τοῦ «τῆ οἰκείᾳ νεκρώσει τοὺς νεκροὺς ἐξαναστήσαντος», ὁ συγγραφεὺς μνημονεύει τὰ σχετικὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πλέκων δὲ τὸ ἐγκώμιον τῆς μεγάλης ἐπετείου, προτρέπει τοὺς πιστοὺς εἰς κοινὸν ἑορτασμόν.

3. Ἐγκώμιον εἰς τὴν γέννησιν τῆς Θεοτόκου (ff. 57^r - 57^v). Ἐν αὐτῷ ὁ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης, ἀναφερόμενος πάλιν εἰς σχετικὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, χαρακτηρίζει τὴν Παρθένον ὡς τὴν «λαμπροτέραν σεληνήν» καὶ καλεῖ πάντας, τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὴν γῆν καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς οἰκοῦντας, ὅπως ὑψώσουν ἄσματικά ἐγκώμια εἰς ὕμνον τοῦ ὑπεραγίου δνόματος αὐτῆς.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ τρία ταῦτα ἐγκώμια ὁ Δημητριάδης ἐξεφώνησεν εὑρισκόμενος εἰς Βουκουρέστιον, ἐνθα κατὰ τὰ ἔτη 1793 - 1798 εἶχε προσληφθῆ ὡς γραμματεὺς τῆς μητροπόλεως ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Δοσιθέου¹, ἐνθουσιώδους ὑποστηρικτοῦ τῶν γραμμάτων. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐκφώνησιν, παρίσταντο ὁ ἡγεμὼν Μουρούζης² καὶ ὁ μητροπολίτης Δοσιθέος. Πράγματι, περαίνων τὰ δύο ἐκ τῶν τριῶν ἐγκώμια, καλεῖ τὸ ἐκκλησίασμα ὅπως ψάλῃ μετ' αὐτοῦ τὸ «Πολυχρόνιον» ὑπὲρ τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου αὐθέντου βρεβόδα, τῆς θεοσεβεστάτης κυρίας δόμνης καὶ τῶν χρυσοβλάστων τέκνων αὐτῶν, ἔτι δὲ καὶ ὑπὲρ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου πάσης Οὐγγροβλαχίας Δοσιθέου, τοῦ ὁποίου καὶ ἀναγράφει τὴν φήμην. Ἐθεωρεῖτο δὲ ὁ Δημητριάδης ἀξιόλογος ὁμιλητής, ὡς προκύπτει καὶ ἐξ ἐγγράφου τοῦ μητροπολίτου Δημητριάδος Ἀθανασίου, παρέ-

1. Πρόκειται περὶ τοῦ τεταρτοτόκου υἱοῦ τοῦ ἱερέως Χρήστου Φιλίτη Δημητρίου, γεννηθέντος ἐν Πογδοριανῇ τῆς Ἠπείρου καὶ ἀσπασθέντος τὸν μοναχικὸν βίον ὑπὸ τὸ ὄνομα Δοσιθέος. Γενόμενος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας, παρέμεινεν εἰς τὴν ἔδραν ταύτην μέχρι τοῦ 1812, ὅτε, κατηγορηθεὶς ὡς μετασχὼν τῆς ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Μαυροκορδάτον ἐπαναστατικῆς κινήσεως, ἐπαύθη. Ἀπέθανε τὸ 1825, ἄγων τὸ ἑκατοστὸν καὶ τέταρτον ἔτος τῆς ἡλικίας του.

2. Περὶ τοῦ ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου Μουρούζη βλ. κατωτέρω.

χοντος εἰς αὐτὸν ἄδειαν νὰ κηρύττῃ ἐλευθέρως εἰς τὴν ἐπαρχίαν του : «...ὁ παρὼν ἔλλογιμώτατος διδάσκαλος κύρ Ἐπιφάνιος, εἰς ὅποιον χωρίον τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας ἤθελε περάσει, ἔχει τὴν παρ' ἡμῶν ἄδειαν καὶ εὐλογίαν εἰς τὸ νὰ ἐκφωνήσῃ λόγους ἐκκλησιαστικούς πρὸς σωτηρίαν καὶ ὠφέλειαν τῶν Χριστιανῶν καὶ νὰ τὸν ἀποδέχεσθε εὐμενῶς καὶ μετὰ τῆς προσηκούσης ἀποδοχῆς»¹.

4. **Προσφώνησις καὶ ἐπιγράμματα πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Ἄλεξάνδρου Μουρούζη** (ff. 33^r - 34^v καὶ 34^v - 35^r). Πρόκειται περὶ τοῦ Ἄλεξάνδρου Μουρούζη, υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, γόνου τῆς γνωστῆς Φαναριωτικῆς οἰκογενείας, ὅστις ἐγεννήθη τὸ 1746 εἰς Κωνσταντινούπολιν, εἶναι ὁμως ἄγνωστον ποῦ καὶ πότε ἀκριβῶς ἀπέθανεν. Ἐτυχεν εὐρυτάτης μορφώσεως, χαρακτηρίζεται δ' ὡς ἐξῆς ὑπὸ τοῦ βιογράφου του : «Βαθύφρων, νουνεχῆς ἐπιστήμων, χρηστότητι τρόπων καὶ θεοσεβείᾳ σεμννόμενος, πρὸς δὲ λίαν ἐξησκημένος πρὸς τὴν πολιτικὴν, διὸ ἀπελάμβανε μεγίστης ὑπολήψεως παρὰ τοῖς Τούρκοις»². Ἀποκτήσας τὴν ἐμπιστοσύνην καὶ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ σουλτάνου, ἰδίᾳ χάρις εἰς τὰς διπλωματικὰς αὐτοῦ ἐπιτυχίας, ἀνηγορεύθη ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας καὶ Βλαχίας, ἡγεμόνευσε δὲ κατὰ δύο διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ἤτοι κατὰ τὰ ἔτη 1793 ἕως 1796 καὶ 1799 - 1801.

Διόκησε μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας καὶ κατέβαλε μεγάλας φροντίδας διὰ τὴν εἰρήνευσιν καὶ εὐημερίαν τῶν κατοίκων, ἴδρυσεν δὲ εἰς τὰς ὑπ' αὐτὸν ἐπαρχίας ναοὺς καὶ εὐαγῆ ἰδρύματα, διὰ τὰ ὅποια μεγάλως ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν ὑπηκόων του.

Ἡ προσφώνησις, εἰς λογίαν γλῶσσαν καὶ ἀρχαιοπρεπὲς ὕφος μὲ πολλὰς παραπομπὰς εἰς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, περιλαμβάνει ἔπαινον πρὸς τὸν μνημονευθέντα ἡγεμόνα καὶ εὐχὰς διὰ μακροζωίαν αὐτοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του³. Οὐδεμίαν φέρει χρονολογικὴν ἐνδειξιν, ἐν τούτοις τὸ γεγονός ὅτι ὁ Δημητριάδης ἀναφέρει τὸν ἡγεμόνα ὡς εὕρισκόμενον ἐν τῇ ἔξουσίᾳ, ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐγράφη κατὰ τὴν διάρκειαν μᾶς

1. Τὸ ἔγγραφο, φέρων ἡμερομηνίαν 15 Αὐγούστου 1811 εἶναι ἀνέκδοτον. Τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Β α λ έ τ α, Οἱ ἀρχεὲς τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἐνθ' ἄν., σελ. κβ', σημ. 1.

2. Ἐ π. Σ τ α μ α τ ι ᾶ δ ο υ, Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων Μεγάλων Διεργηθέντων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, Ἀθήνησι 1865, σελ. 148.

3. Τὴν αὐτὴν εὐχὴν ὁ Δημητριάδης διατυπώνει καὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω ὁμιλίαν του «Ἐγκώμιον πανηγυρικὸν εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Εἰς τὸν αὐτὸν Μουρούζη, φαίνεται ὅτι ὁ Δημητριάδης ἀφιέρωσεν ἀνέκδοτον ᾠδὴν ὡς καὶ τὴν τραγωδίαν του «Πέρσαι» ἢ «Ξέρξης» (βλ. Γ. Β α λ έ τ α, Οἱ ἀρχεὲς τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἐνθ' ἄν., σελ. 15).

τῶν δύο περιόδων τῆς ἡγεμονίας του ¹ καὶ ἀκριβέστερον κατὰ τὴν πρώτην, ὅτε ὁ Ἑλλήν λόγιος εἶχε προσληφθῆ γραμματεὺς τῆς μητροπόλεως ἐπὶ τοῦ μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Δοσιθέου, ταυτοχρόνως δὲ καὶ δραγουμάνος καὶ διδάσκαλος ² εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουρούζη ³.

5. Δύο ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Ἰωάννην Παλαμᾶν (ff. 7^v - 8^v). Εἰς τὸν μνημονευθέντα κώδικα 21 τῶν καταλοίπων Λάμπρου ὁ Δημητριάδης κατέγραψε τὸ κείμενον ἐπιστολῶν, τὰς ὁποίας — ὡς ὁ ἴδιος ἀναφέρει — ἀπέστειλε κατὰ καιροῦς εἰς διάφορα διακεκριμένα πρόσωπα, μεθ' ὧν συνεδέετο φιλικῶς. Μεταξὺ αὐτῶν σώζονται δύο ἐπιστολαὶ — δυστυχῶς ἄνευ ἡμερομηνίας — ἀπευθυνόμεναι «τῷ σοφολογιωτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ... (κενὸν) Παλαμᾷ».

Καίτοι παραλείπεται τὸ ὄνομα, εἶναι φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Παλαμᾶ, υἱοῦ καὶ μαθητοῦ τοῦ λογίου καὶ διδασκάλου τοῦ γένους Παναγιώτου (1722 - 1802), τοῦ μαθητοῦ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, διδάξαντος μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας εἰς τὴν Ἀθωνιάδα σχολὴν καὶ εἰς τὸ Μεσολόγγιον.

1. Γράφει ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἑμμετρον βιογραφίαν του (Σ π. Λάμπρου, Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος, ἐνθ' ἄν., σελ. 429) :

*Δοσίθεος δὲ Μπουζέου ἐπίσκοπος
Οὐγγροβλαχίας γίνεταί προσεικότως,
ἀνὴρ σοφός τε καὶ μελίχιος λίαν.
Παρ' ᾧ τελοῦντα προσφιλῆ με πρὸ χρόνων
γραμματικὸν δείκνυσαι ἐν μητροπόλει,
αὐτῆς διδάσκαλόν τε καὶ ἐρμηνέα,
βιβλιοθήκης μωρῆς ἐπιστάτην
νομικὸν ἅμα καὶ συνέδρον κληρικόν*

(στίχ. 112 - 119).

2. Ἐκτενέστερον ἑμμετρον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Μουρούζην ἔγραψε καὶ ὁ γνωστὸς λόγιος Κομμητᾶς· βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Στεφάνου Κομμητᾶ, «Εἰδύλλιον» εἰς Ἀλέξανδρον Μουρούζην», Rivista di Studi Bizantini e Neellenici, Istituto di Studi Bizantini e Neellenici dell'Università di Roma 5 (1968) 147 - 165.

3. Περὶ τῆς καταχωριζομένης προσφωνήσεως ὁ Α. Μ(ωραϊτίδης) (Παγκόσμιος πανήγυρις, ἐνθ' ἄν., σελ. 395) γράφει τὰ ἑξῆς : «Ἄλλ' ὁ πολυγραφώτατος οὗτος συγγραφεὺς τόσην ταπεινοφροσύνην εἶχεν, ὥστε κατῴρθωσε νὰ ἀπομείνῃ ὅλως ἄγνωστος, διότι διατριβὰς τινὰς ἄλλας φιλοσοφικῆς πάντοτε ὅλης ἐδημοσίευσεν ἐν Βενετίᾳ ἀνωνόμως, μίαν δὲ προσφώνησιν εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸ ὄνομα Στέφανος. Ἡ προσφώνησις αὕτη τυπωθεῖσα εἰς φύλλον ἐξ ὀκτῶ σελίδων ἀποτείνεται «πρὸς τὸν Ὑψηλότατον, Σοφώτατον, Μεγαλοκρεπέστατον αὐθέντην καὶ ἡγεμόνα πάσης Οὐγγροβλαχίας κύριον κύριον Ἰωάννην Ἀλέξανδρον Κωνσταντίνου Μουρούζην Βοεβόδα» μετὰ δύο ἐπιγραμμάτων, ἐνὸς ἠρωλεγειοῦ καὶ ἐνὸς ἰαμβικοῦ». Τὸ ἐντυπον τοῦτο, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Βαλέτας (Οἱ ἀρχαὶ τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἐνθ' ἄν., σελ. 30), δὲν ἀναφέρουσι Legrand, Βρεττός, Σάθας, οὔτε ἄλλος τις. Ἡ ἔκδοσις γίνεται ἐνταῦθα ἐκ τοῦ ἀυτογράφου τοῦ Δημητριάδου τοῦ μνημονευθέντος κώδικος 21.

Ὁ υἱὸς Ἰωάννης ἀνεδείχθη ἐπίσης διδάσκαλος, καταλαβὼν τὴν σχολαρχίαν κατ' ἀρχὰς εἰς Ἀθήνας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μέχρι τοῦ 1808, κατόπιν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τοῦ 1808 μέχρι τοῦ 1812 καί, ἐν συνεχείᾳ, πάλιν εἰς Ἀθήνας ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου μέχρι τοῦ 1821, ὅποτε διωρίσθη διδάσκαλος εἰς Ὀδησόν. Τὸ 1828 ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του Μεσολόγγιον — ὅπου εἶχον διδάξει ἐπιτυχῶς ὁ πατὴρ του Παναγιώτης καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του Γρηγόριος —, ἀπέθανε δὲ τὸ 1840.

Ὁ Δημητριάδης ἐκφράζει πρὸς τὸν Παλαμᾶν τὴν βαθεῖαν ἐκτίμησίν του διὰ τὸ διδακτικὸν ἔργον του καὶ τὸν ὀνομάζει συνεχιστὴν τῶν ἀρχαίων μεγάλων φιλοσόφων, ἰσάζιον πρὸς τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἀπευθυνόμενος δὲ πρὸς διδάσκαλον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, εἰσάγοντα τοὺς μαθητὰς του κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς ὁμηρικὰς μελέτας, χρησιμοποιεῖ ὕφος ἀρχαιοπρεπές, μιμούμενος ἐν πολλοῖς τὸν Ὅμηρον, τοῦ ὁποῖου ἐπαναλαμβάνει ἐνίοτε φράσεις ὀλοκλήρους, ἄλλοτε δὲ γλωσσικοὺς τύπους καὶ ὕφος.

6. Ἀποφθέγματα (ff. 69^r - 69^v). Ὁ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων ἀποφθεγμάτων καὶ ρητῶν, κατεσπαρμένων ἐν τοῖς χειρογράφοις αὐτοῦ, εἰς τὰς δύο ταύτας σελίδας συγκεντρῶνει ἀποφθέγματά τινα, ἐν πεζῷ ἢ ἔμμετρα, ποικίλου περιεχομένου καὶ ἀφορῶντα εἰς νοθεσίας καὶ ὑποθήκας χρησίμους εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον¹.

1. Εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω κείμενα τοῦ Δημητριάδου εἶναι καταφανὴς ἡ ἐπίδρασις κλασσικῶν καὶ πατερικῶν κειμένων ὡς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν διορθώσαμεν σιεπηρῶς τονισμὸν καὶ στίξιν.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1

f. 41^v

**Ἐγκώμιον πανηγυρικὸν εἰς τὴν ἁγίαν γέννησιν
τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ**

Τοῖς τῆ πτώσει τοῦ γενάρχου ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου συνεξεκείλασιν ἡμῖν αὐτοῦ ἀπογόνοις ἀπ' οὐρανοῦ δι' ἔλεον τὸν πρὸς ἡμᾶς τῆς σωτηρίας τὴν χάριν παρέξει βουληθεὶς ὁ Θεός, τὸ τῆς θείας οἰκονομίας ἀπόρρητον μυστήριον ἀπ' αἰῶνος προητοίμασε κἂν τοῖς δικαίοις πατριάρχαις καὶ θεηγόροις προφή-
5 ταις προανήγγειλε, τῷ τε Ἰακώβ συμπλακεῖς, τῷ τε Μωϋσῆ τὰ ὀπίσθια αὐτοῦ ἀνακαλύψας καὶ τῷ Δαυιδ ἄνεν χειρὸς τμηθέντα δεῖξας.

Ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου τὸ μέγα τοῦτο καὶ ὑπερφυστάτον μυστήριον πραγματιωδῶς ἐκτετέλεκεν, ἀποστείλας τὸν συνάραχον υἱὸν αὐτοῦ καὶ λόγον, γεννηθέντα ἐκ παρθένου μητρὸς δι' ἀσπόρου συλλήψεως, ἵνα ζω-
10 γραφίσας ἐν ἑαυτῷ ἐδμμήτως τοῦ ἀρχετύπου κάλλους τῆς εἰκόνης τὸ ἀπεικό-
νισμα καὶ γενόμενος Ἀδάμ, οἷος ἦν ὁ παλαιὸς πρὶν τῆς πτώσεως, ἀναπλάσῃ τὸ ἡμέτερον φῶραμα, μετὰ τὴν πτῶσιν παντελῶς συντριβέν, καὶ ἀναμορφώσῃ αὐθις τὴν ἀνθρωπότητα, περιθεὶς αὐτῇ τὴν λαμπρὰν ἐσθῆτα τῆς ἀφθαρσίας.

Ὡ βάθος πλοῦτον καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ! Ὡ θαῦμα τῶν ἀπάντων
15 θανμάτων καινότερον! Ὁ ὢν γίνεται ὁ οὐκ ἦν, ἵνα παρέξῃ ἡμῖν ὅπερ ἤμεν τὸ πρότερον καὶ ὁ πλήρης κενούται, ἵνα μεταλάβωμεν ἡμεῖς τῆς ἐκείνου πληρώ-
σεως καὶ μεταλαμβάνει τοῦ χείρονος, ἵνα τοῦ κρείττονος ἡμῖν μεταδώσῃ·
γεννᾶται δὲ ἐξ ἀπειρανδρον μητρὸς ὁ πρὸ αἰῶνον Θεὸς τέλειος ἄνθρωπος,
διατηρήσας καὶ μετὰ τὴν γέννησιν σῶα τὰ κλειθρα τῆς παρθενίας.

20 Τί τὸ καινὸν τοῦτο θαῦμα, τὸ μόνον καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον! Τί τὸ παρά-
δοξον τοῦτο καὶ ἀπόρρητον μυστήριον! Θεὸς ἅμα καὶ ἄνθρωπος, καὶ μήτηρ
ἀπειρανδρος καὶ παρθένος θηλάζουσα!

Ταῦτα, οἶμαι, τὰ τέρατα, ἃ προεῖπεν Ἰωὴλ «αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα
f. 42^r καπνοῦ»¹, τοῦτο ἡμῖν τὸ σημεῖον τὸ | μέγα, τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ τοῦ προφή-
25 του², τοῦτο ἐδήλον ἢ βλαστήσασα ξηρὰ ράβδος τοῦ Ἀαρῶν³, τοῦτο ἢ βάτος

2 οὐρανοῦ ex corr. ἔλαιον 4 κἂν 9 post συλλήψεως; cancellavit καὶ cod. 21 μήτηρ ex corr.

1. Ἰωὴλ, 3, 3: «καὶ δάσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ».

2. Ἰωνᾶς, 2, 1 ἐπ.

3. Ἀριθμοί, 17, 23: «...καὶ ἰδοὺ ἐβλάστησεν ἡ ράβδος Ἀαρῶν εἰς οἶκον Λευὶ καὶ ἐξήνεγκεν βλαστὸν καὶ ἐξήρθησεν ἄνθη καὶ ἐβλάστησεν κάρυα».

τοῦ Μωϋσέως καιομένη, μὴ καταφλεγόμενη δέ¹, τὴν παρθένον, οἶμαι, αἰνιτομένη, φέρουσαν μὲν ἐν γαστρὶ τὸ πῦρ τῆς θεότητος, ἀφλεκτον δὲ καὶ μετὰ τόκον ἀπαθῆ διαμείνασαν καὶ σῶα τὰ κλειῖθρα τῆς παρθενίας τηρήσασαν.

Τοῦτο καὶ ἡμῖν ἡ πανήγυρις, τοῦτο ἐορτάζομεν σήμερον μετὰ τῶν ἀγγέλων δοξολογοῦντες, μετὰ τῶν ποιμένων θαυμάζοντες καὶ μετὰ τῶν μάγων, ἀντὶ χρυσοῦ καὶ λιβάνου καὶ σμόρνης, πίστιν, ἐλπίδα καὶ ἀγάπην Χριστῶ τῷ Θεῷ καὶ βασιλεῖ προσκομίζοντες, ὅπερ καὶ γὰρ ὁ ἀνάξιος θερμῶς λιτανεύω, ὅπως ἀξιῶσῃ τὴν ὑμετέραν σεβασμιωτάτην μοι καὶ εὐεργετικωτάτην πανιερότητα ἐορτάζειν γηθοσύνης καὶ πανηγυρίζειν θεοφιλῶς τὴν κοσμοσωτήριον αὐτοῦ ἔνσαρκον γέννησιν εἰς μυριοστὴν ἡλίον περίοδον, στερεωμένη ἀστεμφῶς ἐπὶ τοῦ πανιέρου μητροπολιτικοῦ αὐτῆς θρόνου, μέχρι γήρους βαθυτάτου καὶ λιπαροῦ ἐν πάσῃ εὐδαιμονία, ὡς ἐπιποθεῖ καὶ ἐφῆνται. Ἀμήν.

«Πολυχρόμιον ποιῆσαι κύριος ὁ Θεὸς τὸν πανιερώτατον καὶ θεοπροβλήτον μητροπολίτην πάσης Οὐγγροβλαχίας κύριον κύριον Δοσίθεον, ἡμῶν δὲ αὐθνήτην καὶ δεσπότην, Κύριε, φύλαττε αὐτὸν εἰς πολλὰ ἔτη».

26 οἶμαι s.l. 27 μὲν s.l. 36 μητροπολιτικοῦ

2

f. 40^r

Ἐγκώμιον πανηγυρικὸν εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ

Εἰ ταῖς τῶν ἀγγέλων ἐντὴν χρήσασθαι γλώτταις, οὐκ ἂν πρὸς ἀξίαν ἐξυμνήσαι ἰσχύσειεν ἢ τῶν ἀνθρώπων φύσις τὴν βασιλίδα ταύτην καὶ κυρίαν τῶν ἐορτῶν τῆς τριημέρου τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως. Ὑπερβαίνει γὰρ τὰ μέτρα γλώττης ἀγγελικῆς καὶ φωνᾶς ἀθανάτου ἢ δόξα τῆς παρούσης ἡμέρας ὅτι παρίστησι τῷ κόσμῳ ξέρον καὶ ὑπερφυστικόν θρίαμβον βασιλέως λογισθέντος μὲν νεκροῦ, τῇ δὲ οικεῖα νεκρώσει, τοὺς νεκροὺς ἐξαναστήσαντος, ὡς δεσμίων ἐν Ἄδῃ κατελθόντος καὶ τὸν Ἄδην σκυλεύσαντος, παθόντος τε καί, μετὰ τὸ πάθος, ἀπαθοῦς διαμείναντος, ἠττηθῆναι δόξαντος καὶ νικητοῦ ἀναφανέντος λαμπροῦ.

10 Ὡ θαῦμα τῶν ἀπάντων θαυμάτων καινότερον! Τίς ἢ καινὴ αὕτη νίκη; Τίς ἤκουσέ ποτε νικητὴν ἐν θανάτῳ σταυρικῷ θριαμβεύοντα καὶ ἐν δεσμοῖς τοῦ Ἄδου τοὺς ἐκεῖσε δεσμίους ἑνόμενον καὶ τὸν Ἄδην ὅλον καταπορθοῦντα; Τί γούν; ἄνθρωπος ὁ ἀλλῶν; βροτὸς τῇ φύσει ὀδτος ὁ θριαμβεύων; Ναὶ δὴ, ἄνθρωπος τέλειος, ἀλλ' οὐκ ἄνθρωπος ψιλός. Ἔστι γὰρ καὶ τέλειος Θεός,

1 γλώτταις ex corr. 7 ἄδου

1. Ἐξοδος 3, 2: «ἄφῃ δὲ αὐτῷ ἄγγελος κυρίου ἐν φλογὶ πυρὸς ἐκ τοῦ βάλτου, καὶ ὤρᾳ ὅτι ὁ βάλτος καίεται πυρὶ, ὁ δὲ βάλτος οὐ κατεκαίετο».

15 υἱὸς συνάναρχος καὶ λόγος τῷ πατρὶ ὁμοούσιος, συνενώσας τὴν ἀνθρωπότητα
τῇ θεότητι καὶ τὸν ἄνθρωπον ἀπαθανάτισας καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἀπο-
θεώσας. Οὗτος ἐστὶν ὁ θεάνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ
υἱὸς τῆς Παρθένου. Οὗτος ἐστὶ περὶ οὗ προεφοίβασεν ὁ πατριάρχης Ἰακώβ:
« Ἄνθος Ἰούδα· ἐκ βλαστοῦ, υἱέ μου, ἀνέβη; ἀναπεσὼν ἐκοιμήθης ὡς λέων τίς
20 δύναται ἐγερεῖν αὐτόν; »¹. Οὗτος ἐστὶ περὶ οὗ ὁ Ἰώβ προεκήρυξε, λέγων:
f. 40^v « Κύριε, ὑπερήφανον συνέτριψας; ἤλθες ἐπὶ γῆν θαλάσσης, ἐν | δὲ ἔχρουν
ἄβυσσου περιεπάτησας; ἀνοίγονται δὲ σοι φόβῳ πύλαι θανάτου, πυλωροὶ δὲ
ἄδου ἰδόντες σε ἔπηξαν; »².

Ἄλλὰ τί παθεῖν κατεδέξατο; Τί δὲ καὶ ὑπὸ τῇ ἀνθρωπότητι τῇ τοιαύτῃ
25 νίκη ἐχρήσατο; Ἐξὼν ὡς Θεῷ πανσθενεῖ ἀπαθῶς χειρώσασθαι τὸν ἀντίπαλον;
Ἡ λύσις αὕτη πρόχειρος ἐστὶ τοῖς ἀποροῦσι. Ἄνθρωπος ἦν ὁ πεπτωκός,
καὶ ἄνθρωπον ἔδει παθόντα ἀγεγεῖραι τὸν πεπτωκότα. Νενίκηται ὁ Ἀδὰμ
διὰ τῆς παραβάσεως καὶ θανάτῳ κατακέριται ἐχρῆν ἄρα νέον ἄλλον Ἀδὰμ
νικητὴν ἀναφανέντα λαμπρὸν διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πατέρα μέχρι σταυροῦ
30 καὶ θανάτου ἄκρας ὄπακοῆς ἐλευθερώσαι τοῦτον ἐκ τοῦ θανάτου καὶ ζωῆν καὶ
σωτηρίαν τοῖς ἀθρώποις χαρίσασθαι.

Ἦ τῆς αἰσίας ταύτης τῶν πραγμάτων μεταβολῆς! Ἦ χαρᾶς παγκοσμίον
διαδεξαμένης τὴν παγγενῆ συμφορὰν! Ἦ γλυκυτάτης ἡμέρας! ὦ λαμπρᾶς
πανηγύρεως!

35 | Λαμπρυνθῶμεν τοίνυν πάντες ταύτῃ τῇ πανηγύρει, καὶ ἀλλήλους περι-
πτυσώμεθα καὶ τῷ νικητῇ τοῦ θανάτου τὰ ἐπιπικεῖα θήσωμεν καὶ τὸ χαρμό-
σνον ἐκεῖνο καὶ γλυκύτατον ἴσωμεν πρόσρημα: « Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
θανάτῳ θάνατον πατήσας καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι ζωῆν χαρισάμενος », καθι-
κετεύοντες θερμῶς τὸν ἐκ νεκρῶν θεοπρεπῶς ἐξαναστάντα καὶ σύμπαντα
40 πληρώσαντα χαρᾶς Κύριον Ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ὅπως ἀξιῶν τὸν ὑψηλό-
τατον, θεοσεβέστατον καὶ μεγαλοπρεπέστατον ἡμῶν αὐθέντην κύριον κύριον
Ἰω(άννην) Ἀλέξανδρον Κωνσταντίνου Μουρούζην, βοεβόδαν, ἐορτάζειν
f. 41^r λαμπρῶς καὶ πανηγυρίζειν γηθοσύνως τὴν κοσμοχαρμόσνον ταύτην | πανή-
γυριν τῆς λαμπροφρόνου ἀναστάσεως εἰς ἔτη πολυάριθμα, ἐν ἀστεμφεῖ καὶ
45 ἀκλονήτῳ στερεώσει ἐπὶ τοῦ παρεκλάμπρου ἡγεμονικοῦ αὐτοῦ θρόνου, μετὰ
τῆς ἐκλαμπροτάτης καὶ θεοσεβεστάτης κυρίας δόμνης καὶ τῶν χρυσοβλάστων

15 συνηνώσας τὴν iteratum cancellavit cod. 16 τῇ θεότητι ex corr. ἀπαθανα-
τήσας 19 ἐκοιμήθη 23 ἔπτωξαν 42 Ἰωάννην s.l.

1. Γένεσις, 49, 9: «... ἐκ βλαστοῦ, υἱέ μου, ἀνέβη; ἀναπεσὼν ἐκοιμήθης ὡς λέων
καὶ ὡς σκύμνος: τίς ἐγερεῖ αὐτόν;».

2. Ἰώβ, 38, 15 - 17: «... βραχίονα δὲ ὑπερήφανων συνέτριψας; ἤλθες δὲ ἐπὶ γῆν
θαλάσσης, ἐν δὲ ἔχρουν ἄβυσσου περιεπάτησας; ἀνοίγονται δὲ σοι φόβῳ πύλαι θανάτου,
πυλωροὶ δὲ ἄδου ἰδόντες σε ἔπηξαν;».

αὐτοῦ τέκνιον, τῶν ἐκλαμπροτάτων πενζαδέδων καὶ δομνιστῶν, τοῦ τε πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου κυρίου κυρίου Δοσιθέου, διαπύρου αὐτοῦ πρὸς Θεὸν ἱκέτου, τῶν τε πανευγενεστάτων ἀρχόντων, εὐπατριδῶν καὶ
50 παντὸς τοῦ χριστωνύμου λαοῦ τῆς θεοσώστου καὶ χριστιανικῆς ταύτης τζάρας.

Ναί, βασιλεῦ τῶν αἰώνων, ζωπάροχε καὶ πάντων βραβευτὰ τῶν ἀγαθῶν χάρισαι τῷ εὐσεβεστάτῳ ἡμῶν ἡγεμόνι καὶ πατρὶ φιλοστοργοτάτῳ ὅσα τε αἰσία, ἀγαθὴ, καὶ πάσης εὐδαιμονίας πληρέστατα. Ἀμήν.

«Πολυχρόνιον ποιῆσαι, Κύριος ὁ Θεὸς τὸν ὑψηλότατον καὶ θεοσεβέστατον
55 ἡμῶν ἀθέντην κύριον κύριον Ἰωάννην Ἀλέξανδρον Κωνσταντίνου Μουρούζην, βοεβόδα, Κύριε, φύλαττε αὐτὸν εἰς πολλὰ ἔτη».

49 εὐπατριδῶν 50 καὶ παντὸς τοῦ χριστωνύμου λαοῦ add. 55 ante Ἰωάννην cancellavit Ἀλ

3

f. 57r

Ἐγκώμιον εἰς τὴν γέννησιν τῆς Θεοτόκου

Σήμερον ἀνέτειλεν ἡ λαμπρὰ καὶ χρυσαυγῆς σελήνη, ἡ ἀειπάρθετος κόρη Μαριὰμ ἐκ στειωτικῶν λαγόνων τοῦ θεοπάτορος Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννης προητοιμασμένη καὶ προωρισμένη διὰ νὰ δεχθῆ ἔν ἑαυτῇ τὰς μαρμαρυγὰς τοῦ ἀνεσπέρου ἡλίου καὶ νὰ ἐπιδαφιλεύσῃ εἰς τὴν γῆν ὅλας ἐκεῖνας τὰς ἀγαθὰς
5 ἐπιρροάς, ὅπου ἦτον ἀναγκαῖες διὰ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ σωτηρίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Σήμερον λαμπρύνεται ὁ ἐκκλησιαστικὸς οὐρανός, ὅτι διεδέχθη τὸν φωστήρα τὸν μέγαν, τὸν εἰς ἐξουσίαν τῆς ἡμέρας, ὁ φωστήρ ὁ ἐλάσσων, ὁ διωρισμένος εἰς ἐξουσίαν τῆς νυκτός ¹.

10 Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ μέγιστον ἐγκώμιον ὅπου ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ προφητικοῦ στόματος τοῦ θεόπτου Μωϋσέως, ὅταν ἔγραφε τὴν βίβλον τῆς Γενέσεως, τοῦτο εἶναι ὁ γλυκύτατος ὕμνος τοῦ σοφωτάτου Σολομῶντος, ὅταν ἐμελοῦργεῖ τὸ Ἶσσμα τῶν ἁσμάτων : «τίς αὐτῆ» λέγων, ἐν ἐκστάσει μεγάλῃ καὶ χαρᾷ, «τίς αὐτῆ, ἡ ἀναβαίνουσα ἐκ τῆς ἐρήμου, λαμπρὰ ὡς ἡ σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς
15 ὁ ἥλιος;» ².

5 ἀναγκαῖαι 11 primum προφήτου» scripsit post θεόπτου s.l. 12 Σολομῶντος ἐμελοῦργη ex corr.

1. Γένεσις, 1, 16 : «καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τοὺς δύο φωστῆρας τοὺς μεγάλους, τὸν φωστήρα τὸν μέγαν εἰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας καὶ τὸν φωστήρα τὸν ἐλάσσων εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτός».

2. Ἶσσμα ἁσμάτων, 3, 6 : «τίς αὐτῆ ἡ ἀναβαίνουσα ἀπὸ τῆς ἐρήμου ὡς στελέχη καπνοῦ τεθουμασμένη σμόγραν καὶ λίβανον ἀπὸ πάντων κοινογῶν μυρεψοῦ;» καὶ 6, 10 : «Τίς αὐτῆ ἡ ἐκκύπτουσα ὡσεὶ ὄρθρος, καλὴ ὡς σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς ὁ ἥλιος, θάμβος ὡς τεταγμένοι;».

Καὶ βέβαια. Ποία ἄλλη λαμπρότερα σελήνη ἀνέβη ποτὲ ἐκ τῆς στειρω-
τικῆς ἐρήμου, παρὰ ἢ χρυσογένητος κόρη Μαριάμ; ἥτις ἐγεννήθη ἐκ τῆς
ἐρημικῆς καὶ ἀγόνου στειρώσεως τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννης διὰ τὰ ἀνατεῖλλη
20 ση τὴν κατάπανσιν τοῦ παγκοσμίου φοβεροῦ κατακλυσμοῦ, ὅπου ἐπροξένησαν
οἱ πολυόμβριοι καταρράκται τῆς ἁμαρτίας.

Εὐφραινέσθω τοίνυν ὁ οὐρανὸς ἄνωθεν, ὅτι αἱ νεφέλαι ἔρρανον δικαιο-
σύνην. Χορευέτω ἡ γῆ, ὅτι ἐξήρθησε τὴν χαρὰν. Φαιδρυνέσθωσαν καὶ οἱ ἄν-
θρωποι, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐτέχθη ἡ ζωή.

25 Πανηγυρίζωμεν καὶ ἡμεῖς οἱ φιλέορτοι σήμερον καὶ ἁσματικοῖς ἐγκω-
μίοις καταστέφωμεν τὴν θεοπαῖδα παρθένον καὶ μητέρα τοῦ Θεοῦ, βοῶντες
πρὸς αὐτήν : Χαῖρε, ἀνύμφευτε κόρη, χαῖρε μήτηρ τῆς ζωῆς, χαῖρε ἡ βασι-
f. 57^v λισσα παντὸς τοῦ κόσμου, χαῖρε ἡ ἐλπίς καὶ προστασία ἡμῶν, χαῖρε ἡ λυ-
τρουμένη ἡμᾶς ἀπὸ ὄρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν καὶ διασώζουσα καὶ ἐν
30 θαλάσῃ καὶ ἐν γῇ ἐκ παντοίων κινδύνων τὰς ψυχὰς ἡμῶν. Ἀμήν.

16 στειρωτικῆς s.l. 18 ἀνατήλη 21 πολυόμβριοι ex corr. καταρράκται

4

f. 33^v Πρὸς τὸν ὑψηλότατον, σοφώτατόν τε καὶ μεγαλοπρεπέστατον
αὐθέντην καὶ ἡγεμόνα πάσης Οὐγγροβλαχίας κύριον κύριον
Ἰωάννην Ἀλέξανδρον Κωνσταντίνου Μουρούζην βοεβόδα

Τὸ μικροῦς ἐν λόγοις μεγάλα πειρᾶσθαι ἐγκωμιάζειν, κράτιστε ἡγεμόνων,
πολὸν μὲν ἔχει τὸ χαλεπὸν διὰ τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐμα-
ρὲς διὰ τὸ εὐπορον τῆς ὕλης. Οὐ γὰρ ἐκ κύνωπος ἐλέφαντα δεικνύναι πειρῶ-
μενοι τὸ ἀδύνατον ἔχουσιν, ἀλλ' ἐξ ὄνουχος λέοντα¹ περιστάσεις λόγων οὐ
b χρῆζουσι μεγέθους.

Εἰ τοίνυν ἔξεστι τοῖς μικροῖς ἐξυμνεῖν τὰ μεγάλα οἰκοθεν ἔχοντα τὸ μέ-
γεθος τῶν ἐπαινῶν, καὶ ἐμοὶ ἄρα τολμητέον πρὸς τοῦτο, καίτοι σμικροτάτῳ
ὄντι καὶ τὴν γλώτταν ἀσθενεστάτῳ. Εἰ γὰρ εἶπομι μόνον τὸν ἐμὸν εἰς ἐπαινῶν
προτιθέμενον ἥρωα ἄξιον εἶναι ἐπαινεῖσθαι βασιλικῶς, ἐν τῷ βασιλικῶς πάντα
10 περιείληπται.

Ἰοῦσι γὰρ οἱ πάντες ὅτι ὁ ὑψηλότατος, σοφώτατός τε καὶ μεγαλοπρεπέ-
στατος αὐθέντης καὶ ἡγεμῶν πάσης Οὐγγροβλαχίας κύριος κύριος Ἰωάννης
Ἀλέξανδρος Κωνσταντίνου Μουρούζης βοεβόδας ἔστιν ἕαρι ὥραις, ἥλιός τε ἐν

4 περιστάσεως 13 Ἀλέξανδρος add. s.l. ἕαρι

1. Ἡ γνωστὴ παροιμιώδης φράσις : «ἐξ ὄνουχος τὸν λέοντα».

ἀστράσι καὶ ἐν ἄνθεσι ῥόδον, ὅτι καὶ γένους προῆλθε τῶν περιφανεστάτων
 15 ἐν ἡγεμοσὶ καὶ πατρίδος ἤρθησε βασιλευούσης τῶν πόλεων καὶ ἀνατροφῆς
 μετέσχευ ἀναλόγου τῷ γένει καὶ πράξει λαμπραῖς κατηγλαίσται καὶ ὑπορ-
 γίαις βασιλικαῖς ἐτιμήθη καὶ ἀρετῶν βραβεῖον ἐδέξατο παρὰ τοῦ ἀνακτος,
 f. 33^v εὐδοκίᾳ τοῦ Παντάνακτος τὸν ἡγεμονικὸν | Ὀγγροβλαχίας θρόνον. Ἀφίημι
 δὲ καὶ τὰ παρόντα τῶν ἡγεμονικῶν πράξεων σου αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ μαρτυροῦντα
 20 καὶ πλέκοντά σου μετὰ πραγμάτων τοὺς στεφάνους τῶν ἐγκωμίων.

Τίς γὰρ δικαιοτέρος τρυτάνης ¹, καὶ Μίνως εὐνομότερος καὶ τοῦ ὁμο-
 νόμου σοὶ Μακεδόνης μεγαλοπρεπέστερος ἐφάνη ἐν λαῶν διοικήσει εἰ μὴ σὺ
 ὁ κλεινὸς ἡγεμὼν παραρίστως ἡγεμονεύων καὶ φιλῶν τοὺς ὑπὸ χεῖρα λαοὺς
 ὡς πατὴρ καὶ κηδόμενος ὡς υἱῶν, καὶ ἐθελγαθῶν τοῖς ὁμοειδέσιν ὡς συμ-
 25 πολίτης, καὶ εὐεργετῶν τοὺς ἀρεταίνοντας ὡς μεγαλόδωρος ἀρμοστής, καὶ
 τιμωρῶν τοὺς ἁμαρτάνοντας ὡς φιλόφρωνος δικαστῆς, ἀριστον δικαιοσύνης
 ἔργον τὴν βασιλικὴν τέχνην διδάσκων καὶ φιλοσοφία τὴν ἀρχὴν μιγνύων, καὶ
 τὴν φιλοσοφίαν ἀρχῇ καὶ ἀριστα παρασκευάζων εὐδαιμονεῖν τὸ ὑπήκοον,
 οἷάπερ βασιλεύων οὐλόσοφος καὶ φιλοσοφῶν βασιλεὺς.

30 Ἴδού μοι πῶς ἐξ ὄνου ἐφάνη ὁ λέων, καὶ περιγέγραπται μοι ἡ ὁμηρικὴ
 ἄσπις, φέρουσα ὄλον τὸν οὐρανόν, θάλασσαν τε καὶ σελήνην². Γνώρισμα γὰρ
 Ἀπόλλωνος ἡ καθάρα, καὶ Ἑρμοῦ τὸ κηρύκειον καὶ Ἀθηναῖς ἡ αἰγίς. Γνω-
 ρίζει δὲ καὶ μόνον τὸ περικλεέστατον ὄνομα Ἀλέξανδρος Μουρουζῆς, τὸν
 ἀριστον Δακίας ἡγεμόνα καθωραϊσμένον τσαυταῖς ἀρεταῖς καὶ λαμπραῖς
 35 πράξεσιν «ὄσα τε δένδρων φύλλα καὶ ἄνθεα γίγνεται εἶταρος ὦρη»³.

f. 34^r Μαρτυρεῖ μου τῷ λόγῳ πᾶν τε γένος | Δακίας, πᾶν τε γένος Ἑλλήνων, ἐν
 τῷ λέγειν εὐστόχως ὅτι «ἐπεὰ σου ἐκ στόματος ρεῖ μέλιχα»⁴, οἱ δὲ τε λαοὶ
 πάντοθεν ἐπὶ σὲ ὀρώσι διακρίνοντα θέμιστας⁵.

Καὶ εἴ ποτε ἐπὶ Σέσωστρι ἐκομβοῦτο Αἴγυπτος, ἐπὶ Κύρῳ Περσία, ἐπ' Ἀ-
 40 λεξάνδρῳ Μακεδόνης, ἐπὶ Σκιπίωνι Ρωμαῖοι, ἐπ' Ἀντίβῳ Καρχηδόνοι καὶ
 ἄλλα ἔθνη ἐπ' ἄλλοις λαοδάμοσι βασιλεῦσι τοῖσι μὲν νικῶσι Διός, τοῖσι δὲ
 πολεμοκλόνοις ἄρεσι προσαγορευομένοις καὶ ἀναστήσασι τὰ πάντα αἱματώ-
 δεσιν ἐκστρατείας⁶, κωχθήσεται μᾶλλον τὸ τῆς Δακίας γένος ἐπ' Ἀλε-

22 Μακεδῶνος 24 ὡς πατὴρ add. s.l. 25 ἀρεταίνοντας 34 καθωραϊσμένου
 35 post πράξεσιν cancellavit ὄσα τε φ 37 μέλιχα 38 πάντοθεν s.l. 40 Μακεδῶν
 Ἀντίβῳ Καρχηδόνοι 41 λαοδάμοσι 43 primum τὸ ἡμέτερον ἑλληνοδακικὸν scripsit
 post Δακίας γένος

1. τρυτάνη = ζυγός, πλάστιγξ.

2. Ὀμήρου, Ἰλιάς Σ 478 : «ἐν μὲν γαῖαν ἔταξ', ἐν δ' οὐρανόν, ἐν δὲ θάλασσαν».

3. Ὀμήρου, Ὀδύσσεια ι, 51 : «ἤλθον ἐπειθ' ὄσα φύλλα καὶ ἄνθεα γίγνεται ὦρη».

4. Ἡσιόδου, Θεογονία 84 : «τοῦ δ' ἔπε' ἐκ στόματος ρεῖ μέλιχα».

5. Ἡσιόδου, Ἔργα 221 : «κρίνωσι θέμιστας».

6. Βατραχομομαχία 4, 267.

ξάνδρω Μουρούζη, ἡγεμόνι εἰρηνοποιῶ καὶ πολλῶ δὴ μᾶλλον τὸ ἡμέτερον
45 ἑλληνικὸν πλουτοῦν σε ἤδη καὶ μετὰ βαθὺ σκότος τῆς κοιτῆς δυσπραγίας
παμφαέστατον ἦλιον.

Ταῦτα μὲν τὰ παρ' ἐμοῦ, πάνσοφε ἡγεμόν, ὡς ἀπὸ μικροῦ θύακος ὀλίγα
νάματα ἐφυμνίου εὐγνωμοσύνης, πολλὰ δὲ δυνάμενα δείκνυσθαι ἐνούμενα τῷ
χρυσοδόβῳ Νεῖλῳ τῶν ἀρετῶν σου. Ἄλλὰ καὶ ταῦτα δυνάμενον εἰπεῖν ἐδέη-
50 σεν ἂν εἰπεῖν, ὥστε μὴ κωφὸν εἶναι Ἑρακλεῖ μὴ παραβάλλοντα στόμα.
Ἄλλως δὲ καὶ ἐν συλλόγῳ βιβλίων τοσοῦτων βασιλείων, ἡγεμόνων τε καὶ φιλο-
σόφων ἀνδρῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ συνηθροισμένων τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως
ἐλλείπειν τὸν ἡμέτερον ἡγεμόνα οὐκ ἂν εἶη καθήκον, στέφανον οὖτα ἡμετέρας
καυχήσεως καὶ κλοιὸν χρύσεον¹ καὶ ἀνάπαισιν τῶν ἡμετέρων κροτάφων.

55 Ἀποδεξάσθω τοίνυν τὸ παρὸν ἐφύμνιον ἢ ἐβελάγαθος αὐτῆς γνώμη
παρ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς προσαγόμενόν σοι ὡς τὸ λιτὸν ἐκεῖνο ὕδωρ παρὰ τοῦ
ἀγρότου ὁ Πέρσης βασιλεὺς, ἀφορῶσα μᾶλλον εἰς τὸ πρόθυμον τοῦ προσά-
f. 34^v γοντος ἢ εἰς τὴν εὐτέλειαν² τοῦ δώρου. Ὡς ἂν καὶ αὐτὸς καυχᾶσθαι ἔχοιμι,
ὅτι κοδράντην ἀποδέδωκε Καίσαρι ἀπογραφόμενος σὺν τοῖς Καίσαρος
60 δούλοις³.

Ὁ δὲ παντάναξ θεὸς συνδιέποι σε καὶ συμπροάγοι εἰς μυρίους λυκάβαντας⁴
παναρίστως ἡγεμονεύοντα καὶ ἀμεταπτώτως πανευδαιμονοῦντα μετὰ τῆς
ἐκλαμπροτάτης κυρίας δόμνης καὶ τῶν χρυσοβλάστων ὕμῶν φιλιότων καὶ
πάσης τῆς ἐκλάμπρου συγγενικῆς δημηγύρεως, πρεσβείαις τοῦ σήμερον ἑορτα-
65 ζομένου ἀγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ τοῦ συνωνύμου αὐτοῦ
ὁσίου Δημητρίου τοῦ Νέου τοῦ τῆς Δακίας ἐφόρου. Ἀμήν.

Τῆς ἡμετέρας θεοφρουρήτου ὑψηλότητος

ἐλάχιστος δούλος

Ἐπιφάνιος Δημητριάδης

47 ἡγεμών

5

f. 34^v

Ἐπιγράμματα

Ἑρωελεγεῖον

Μακεδόνων ἔθνος ἠύχετ' Ἀλεξάνδρω βασιλεῖ,
νυνὶ τ' Ἀλεξάνδρω ἡμετέρῃ γενεῇ,

1. Συνήθης ἔκφρασις, βλ. Εὐριπίδου, Κύκλωψ 184 : « χρύσεον κλώνον » καὶ Γένεσις
41, 42 : « καὶ περιέθηκε κλοιὸν χρυσοῦν περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ ».

2. κοδράντης = νόμισμα ρωμαϊκόν, ἴσον πρὸς τὸ τέταρτον τῆς ἀσιαρίου.

3. Ματθ., 22, 21 - 22 : « ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ
θεῷ ».

4. λυκάβας = ἐνιαυτός, ἔτος.

5. Βασίλις ἃ πάτην καὶ ἃ Δακίη χαρίεσσα,
ἔσχε μέγαν τ' ὄλβον, κῶδος ἀπειρέσιον
Τὸν γὰρ Μουρούζην γένος ἄνθος γείνατο πάτην,
θῶκος δ' αὖ Δακίης στέμμα τε λαμπρὸν ἔχει.

6

Ἰαμβικὸν

5. Μούσαις ὁ Κράντωρ ταῖς κεδναῖς ξυνετράφη,
ἐν βασιλείοις δ' ἤκμασ' ἐξυποργίαις
Ἄσπην ἔπανσε βασιλῆων καὶ φθόρον
καὶ δεξιούται Μολδόβης θρόνον γέρας,
5 Προσκτάται εἶτα Οὔγγροβλαχίης στέφος
ἧς ἐξαγάστως κοιρανῶν καὶ εὐνόμως,
Σμῆνος καλῶν τε ὡς πατὴρ χορηγέσι,
ἀνθ' ὧν περ ἔξει οὐρανοὺς θεῖον γέρας.

5 προσκτάται ex corr. οὔγκροβλαχίης

7

1. 7^ν Τῷ σοφολογιωτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ Παλαμῷ
ὁ Δημητριάδης Ἐπιφάνιος

5 Ταχύπτερόν τι χρῆμα ἢ φήμη ἢ μᾶλλον εἰπεῖν μυριόπτερον πανταχόθεν
περιῖπταμένη καὶ διασαλατίζουσα μυρίαῖς γλώσσαις τὰς τῶν ἀξιολόγων ἀν-
θρώπων ἀρετάς, οἷον καὶ τὰ ἡμέτερα περιῖπταμένη διεκκήρυξε στεντορείως,
πολλαῖς τε ἄλλαις γλώσσαις καὶ πρὸ τῶν ἄλλων πάντων ταῖς τῶν Ἀθήνηθεν
5 ἐλλόντων ἤδη τινῶν μοι μαθητῶν, χρησαμένη ὡς σάλπιγξ.

Καὶ ἦν μοι γούν χαρὰ μεγίστη ἀκούειν ἐκείνων λαμπρῶς ἐκθειαζόντων
τὴν ἡμέτεραν σοφωτάτην κορυφὴν ὡς ἓνα νέον τῶν Παλαιῶν Σωκράτην ἢ
Πλάτωνα, κατασκομοῦντα τό γε νῦν ἔχον τὴν Ἀθήνησι νέαν Ἀκαδημίαν
ὡς ἐκεῖνοι τὴν παλαιάν, καὶ οὐ μόνον δὴ κατὰ τὰ ὄργια¹ τῆς φιλοσοφίας ἐκεί-
10 νοις παρεμφερίζομένον² σε καὶ συναμιλλώμενον, ἀλλ' ὅτι γε καὶ μούσης ὁμη-

3 στεντορείως 8 Ἀθήνησι ex ἀθήναζε

1. ὄργιον - ὄργια = ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μυστικαὶ τελεταί, μυστικὴ λατρεία τῶν μεμνη-
μένων.

2. παρεμφέρω (παρμερίζω) = ὁμοιάζω ὀλίγον, συγγενεύω.

οικῆς ὄντα κάτοχον, καὶ τὸν Ὅμηρον ἀνὰ χεῖρας ἤδη τοῖς μαθητευομένοις παραδιδόντα.

Ἔγθεν τοι καὶ αὐτὸς ὑπὸ τοῦ μεγέθους τῆς ἡδονῆς οὐκ οἶδ' ὅπως ἐνθουσιασθεῖς καὶ τῆς Ἀθήγηθεν μούσης διὰ τῆς ἀγαθῆς ταύτης φήμης ἐμφορηθεῖς, 15 φοιβᾶσαι ἐπείγομαι οὐκ ἀπὸ τριπόδος, ἀλλ' ἐκ Καρθαίας¹ ταυτησί τῆς πα-
f. 8^r λαιᾶς πατρίδος τῶν λαμπρῶν | Προδίκων καὶ Σιμωνίδων τῆν διὰ σοῦ τοῦ καλοῦ καὶ σοφοῦ διδασκάλου ἀγαθὴν ἐπίδοσιν τοῖς μαθητευομένοις καὶ πρὸς τοὺς λαμπροὺς προγόνους αὐτοῦ ἐξομοίωσιν, ὅτι ὡς οἰωνὸς ἄριστος δοκεῖς ἀμύνασθαι περὶ πάτρης².

20 Ἄλλὰ τί τὸ κινήσαν με γράφαι ταῦτα, προφερέστατε ἀνδρῶν;³ Σέβας μὲν πρὸς αὐτὴν καὶ γνωριμίας πόθος, ζῆλος δὲ πρὸς τοὺς μαθητευομένους ὑπ' αὐτῆς καὶ τὸ ὄλον ἔφεσις τῆς εἰς τοῦπιὸν ἐν ἡμῖν ἀμοιβαίας ἀγάπης καὶ διὰ γραμμάτων προσλαλιᾶς, οὐχ ὡς ἐκείνην εἴτις εἴρηται ποτὲ Λύσιππος Ἀπελλῆν εἰς τὰς γραφὰς εἰσήγε καὶ Λύσιππον Ἀπελλῆς⁴. Ἐγὼ γὰρ ὁ Λύ-
25 σιππος οἶδα μετριοφρονεῖν πρὸς Ἀπελλῆν ἐπιστέλλον.

Ἐρρώσθω μοι ἢ σὴ κορυφὴ πλήρης ἀγαθῶν εἰς μακραιώνας.

11 post ἤδη cancellavit παρι 15 Καρθεάς 16 τοῦ καλοῦ add. s.l. 17 ante σοφοῦ cancellavit τοῦ post τοῖς cancellavit ὑπὸ σοῦ 18 ὅτι εἰς s.l. ante οἰωνὸς cancellavit ὡς δι'

8

f. 8^r Τὴν ὑμετέραν πανελλόγιμον κορυφὴν ἀπλέτω πόθῳ
κατασπάζομαι καὶ ἀδελφικῶς προσκυνῶ

Φίλε ἄνερ, «ποιὸν σε ἔπος φέγγεν ἔρκος ὀδόντων;»⁵ Ἐρυσθριάσαι λέγεις ὅ-
τὸν περὶ πολλοῦ τὰ σὰ ποιούμενον καὶ ὡς ἄνδρα παντοίης ἀρετῆσι κεκο(σμη)-

1. Καρθαία, μία τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς νήσου Κέας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ συνεκδοχικῶς ὀλόκληρος ἡ νήσος, πατρίς τοῦ σοφιστοῦ Προδίκου καὶ τοῦ λυρικοῦ ποιητοῦ Σιμωνίδου.

2. Ὅμηρου, Ἰλιάς M 243 : «εἰς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνασθαι περὶ πάτρης».

3. Ὅμηρου, Ὀδύσεια θ 221 : «τῶν δ' ἄλλων ἐμὲ φημι πολὺ προφερέστερον εἶναι» καὶ Ἐπιγρ. : «ἀνὴρ προφερέστατος ἀνδρῶν».

4. Ὁ Λύσιππος ἔνεκα τῆς μεγάλης φήμης του εἶχεν ὀνομασθῆ ἐπίσημος ἀνδριαντοποιὸς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ ὁποίου ἔκαμε διαφόρους προτομὰς. Βραδύτερον ὁ Ἀπελλῆς, ἀποκτησας ἐπίσης μεγάλην φήμην ὡς ζωγράφος, ὀνομάσθη ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μόνος ἐπίσημος ζωγράφος αὐτοῦ, ὅπως ὁ Λύσιππος ἀνδριαντοποιός.

5. Ὅμηρου, Ὀδύσεια α 64, Ἰλιάς Δ 350.

6. Μετὰ τὴν πρώτην ἐπιστολὴν τοῦ Δημητριάδου, ὁ Παλαμᾶς ἀπαντῶν διαμαρτυρεῖται διὰ τοὺς ὑπερβολικοὺς πρὸς αὐτὸν ἐπαίνους τοὺς ὁποίους θεωρεῖ τρόπον τινὰ εἰρωνείαν. Ὁ Δημητριάδης ἀνταπαντῶν ἀπορρίπτει τὰς διαμαρτυρίας τοῦ Παλαμᾶ καὶ ὑπεραμύνηται τῶν χαρακτηρισμῶν του.

μένον τιμώντα. Εἶτα αὐτὸς οὐκ ἠρθηρίας «μέγα κῶδος Ἀχαιῶν»¹ ἀποκαλῶν
ἐχθιστον ἄνδρα ὑπὸ Ἴλιον ἐλθόντα καὶ μηδένα λόγον ἐν Δαναοῖς ἔχοντα;
5 «Ἀφραίνεις, Μενέλαε διοτρεφές;»² ἢ ὑπερακοντίσας βουλόμενος τὴν παρὰ
σοὶ νομισθεῖσαν εἰρωνείαν, μηδὲ ὅπως οὖσαν τοιαύτην, ἀληθεῖ με κατετόξευσας
εἰρωνεία.

Ἄλλὰ πρὸς Θεοῦ «ἄγε μοι τόδε εἰπέ καὶ ἀτρεκέως κατάλεξον»³. Τί μοι
9 τὸ πρὸς ὄβριον καὶ παρ' ἀξίαν ὄρθεν; Οὐ κατακοσμείς τό γε ἔχον αὐτὸς τὴν
f. 8^v Ἀθήνησιν | ἀκαδημίαν καθ' ἑσόν τὸ ἐγχωροῦν τῇ παρουσίᾳ καταστάσει τῶν
πραγμάτων ὡς Σωκράτης ἄλλος ἢ Πλάτων τιμώμενος;

Ἐγὼ δ' ἠγοῦμαι σε καὶ κρείττονα Σωκράτους καὶ Πλάτωνος, οὐ κατὰ
σύγκρισιν πρὸς τοιούτους ἀθανάτους, ὡς φῆς, ἀλλὰ κατὰ κρίσιν τῆς δυσκλη-
ρίας τοῦ παρόντος αἰῶνος.

15 Ἄλλ' οὐδὲ πείθομαι εἶναι τοῦτο τὸ κινήσαν σε πρὸς ὄργην, καδμείας δὲ
νίκης μᾶλλον ὑπονοῶ⁴ τὸ δραττόμενον, ἠττώμενόν σε δοκοῦντα νικᾶν, καὶ
ταπεινοφρονοῦντα ὑποῦσθαι⁵, κατὰ τὸ Γραφικόν⁶ ἐκεῖνο γνωμάτευμα. Πα-
ράδειγμα ὅπερ ἐνεκολλησάμην ὡς κειμήλιον πολύτιμον καὶ τὸν ἐργάτην τούτου
20 διδάσκαλον ἐμαυτῷ προέστησα ὡς μίμημα λαμπρόν, ἵνα καὶ αὐτὸς ἐπίσταμαι
λέγειν, ὡς Σωκράτης ἄλλος ἐγὼ (καίτοι μὴ ὢν Σωκράτης) ἐν εἰδέναι μόνον
τὸ μηδὲν εἰδέναι⁷; τοὺς δ' εἰδότας εἰδέναι τιμῶν.

Ταῦτά μοι ἢ σὴ Μοῦσα ἐνέπνευσε πρὸς φιλικὴν ἀπολογία καὶ τοιούτων
ἐγὼ καὶ τοῦ λοιποῦ μουσσοπνεύστων σου γραμμάτων ἐρῶ καὶ βάλει με, βέλτιστε,
ταῖς φιλικαῖς σου γραφαῖσιν ὡς οἴστοις, ἐγὼ δ' οὐκ ἄλέγω. Φίλων γὰρ τοι καὶ
25 Μουσῶν ἐρικυδέα δῶρα⁸.

Υγιαίνοις μοι καὶ εὐδαιμονοίης, ἀνδρῶν πολυπόθητε, ἐς μακροὺς χρόνους,
ὡς τοῦ γένους ἡμῶν σεμνολόγημα.

3 Ἀχεῶν 11 post πραγμάτων cancellavit τιμώμενος 15 καδμείας 16 ὑπονοῶ s.l.
17 γραφικόν ex corr. 22 ταῦτα Μοῦσα 27 εὐδαιμονοίης

1. Ὀμήρου, Ἰλιάς I 673, E 42 κ.λπ.

2. Ὀμήρου, Ἰλιάς H 109 : «ἀφραίνεις, Μενέλαε διοτρεφές».

3. Ὀμήρου, Ἰλιάς K 405 «ἀλλ' ἄγε μοι τόδε εἰπέ καὶ ἀτρεκέως κατάλεξον».

4. Ματθ., 23, 12 : «ὅστις δὲ ὑψώσει ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, καὶ ὅστις ταπεινώσει
ἑαυτὸν ὑψωθήσεται».

5. Δηλ. κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφήν.

6. Δηλ. τῆς Γραφῆς, ἐνταῦθα τῆς Καινῆς Διαθήκης.

7. Ὁ Δημητριάδης ἀναφέρεται εἰς τὸ γνωστὸν σοκρατικόν : «οὐκ οἶδα οὐδὲ οἶομαι
εἰδέναι».

8. Ὀμήρου, Ἰλιάς Γ 65 : «οὐ τοι ἀπόβλητ' ἐστὶ θεῶν ἐρικυδέα δῶρα».

f. 69^r

Ἀποφθέγματα Ἐπιφανίου Σκιαθίτου

Ἐχε τι τερπνόν καὶ τὸ τὰ λυπηρὰ ἐπίστασθαι ῥαδίως ὑπεκφυγεῖν.

Φάρμακον ψυχῆς νοσοῦσης ἢ προσευχή, τοῦ νοσοῦντος στόματος ἢ νηστεία.

Μέγα τι καλὸν καὶ λέγειν ὅ,τι καλὸν
κἂν μὴ δύναιο εἰς ἐνέργειαν βαλεῖν,
5 ἄλλοις παρέξεις ζῆλον εἰς ἐργασίαν.

Κακὸν γυνὴ μέγιστον ἀνέρι πέλει
ἐκ παραδείσου αὐτὸν ἐκβάλλει πάλαι
καὶ νῦν ἐλαύνει πολλάκις ἐκ τοῦ βίου
10 ἀλλ' ἦν τὸ κακὸν καὶ ἀναγκαῖον πάλιν,
δίχα γὰρ αὐτῶν ὄλλυται κόσμος μέγας.

Ἡ μὴ λαλεῖν χρὴ ἢ λαλοῦντα ἐν μέτρῳ
ἢ τοῦτ' ἄριστον παντὶ πῶς οὐκ ἐν λόγοις.

Εἰ τὰ γυναικῶν πάντες ἄνδρες ἐφρόνουν,
πᾶσαι γυναῖκες εὐρέθησαν ἐν βίῳ.

15 Σοφὸν ἐγὼ λέγω οὐ τὸν ἐν λόγοις σοφόν,
ἀλλὰ τὸν ἐν τοῖς ἔργοις φιλοσοφοῦντα.

Εἰ ὁ βίος ἡμερτός, πῶς οὐχὶ βιοῦμεν οἱ πάντες εὐτυχῶς;
εἰ δ' οὐ βιοῦμεν οἱ πάντες εὐτυχῶς, πῶς ὁ βίος ἡμερτός;

Λάλος ἀνὴρ ἀκοῆς πολέμιος.

20 Κακὸν οὐ λέγω τὸ καλῶς γινόμενον,
τὸ δὲ καλὸν κακόν, τὸ γινόμενον κακῶς.

Οὐ τὸ φίλους εἰδέναι διατηρεῖν θαυμαστόν,
ἀλλὰ τὸ δυσμενεῖς ἐπίστασθαι εἰς φιλίαν μεταβαλεῖν.

25 Εἴπερ οἱ ἄνθρωποι ἔσχον τὴν γνῶσιν τῶν ἀλόγων ζώων,
οὐκ ἂν ἐδέοντο ἰατρῶν.

f. 69^v

Πρὸς τὸν εἰπόντα· κακῶς πάσχεις ὑβριζόμενος ὑπὸ τῶν πονηρῶν,
ἀλλὰ σύ γε, ἔφη, ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν προπηλακίζεσθαι ἐβούλου;

6 ἀνέρι 8 primum ἐξωθεῖ post s.l. add. ἐλαύνει 12 τοῦτ ex corr. 20 κακόν
ex καλόν καλῶς ex κακῶς 26 post εἰπόντα cancellavit αὐτῷ

Πρὸς τὸν εἰπόντα· ἄχρηστά σε γέγονε τὰ μαθήματα ἐν τῇ πατρίδι
βαρβαριζούση, οὐ μὰ Δί', τῇ ἐμῇ ψυχῇ.

30

Πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα εἰ κινεῖται ἡ γῆ, πῶς γάρ, ἔφη, αὐτὸς οὐκ
αἰσθάνη ὅτε σείεται;

Πρὸς τὸν εἰπόντα· τὴν σελήνην εἶναι οἰκουμένην, ποσταῖος, ἔφη,
πάρει ἀπὸ τῆς σελήνης; Τὸν δὲ διὰ τοῦ τηλεσκοπίου φάμενον
ἐξικνεῖσθαι, καὶ γὰρ εἶπεν· ἄλλ' οὐχ εἶώρακα οἰκοῦντας.

Χ ρ ο ν ι κ ᾶ

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

Τὸ μετὰ χεῖρας τεύχος εἶναι τὸ πρῶτον τοῦ νέου ἔτους 1975. Δι' αὐτοῦ τὸ περιοδικὸν μας εἰσέρχεται εἰς τὸ δέκατον ἔβδομον ἔτος τῆς δευτέρας περιόδου, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ «Παρρασός». θὰ συνεχίσῃ τὴν ἤδη μακρὰν παράδοσιν αὐτοῦ, εὐελκυστῶν εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν συνεργατῶν καὶ φίλων του.

Εἰς τὸ τεύχος τοῦτο δημοσιεύονται μελέται τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μπαγιῶνα περὶ τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ ἀνθρωπισμοῦ, Μίνως Κοκολάκη περὶ τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς ἀττικῆς τραγωδίας, Γεωργίου Θ. Ζώρα περὶ ἀνεκδότων τινῶν κειμένων τοῦ Σκιαθίου λογίου καὶ διδασκάλου τοῦ Γένους Ἐπιφανίου Δημητριάδου, Jacques Bouchard περὶ τριῶν ἀγνωστων ἐπιστολῶν τοῦ ποιητοῦ Γ. Τερτσέτη πρὸς τὸν Gh. Nerucci, τῶν φιλολόγων Κωνσταντίνου Χρονοπούλου περὶ τῆς τραγωδίας «Μερόπη» τοῦ Δημητρίου Ν. Βεργαροῦ καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγωδίας, τοῦ Βασιλείου Λαζανά περὶ τοῦ Τιβούλου μετὰ μεταφράσεως τῆς τετάρτης ἐλεγείας τοῦ δευτέρου βιβλίου, Γερασίμου Μαρκαντωνάτου περὶ τῆς προπαρασκευῆς διὰ τοὺς δραματικούς ἀγῶνας εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας καὶ εἰδικώτερον περὶ κριτῶν, βραβείων καὶ μνημείων νικῶν, Γεωργίου Κεχαγιόγλου περὶ τοῦ «Φτωχολέοντα» τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιά τοῦ ποιητοῦ μας Κωστῆ Παλαμά, τοῦ Γεωργίου Ἀλισανδράτου περὶ ἀνεκδότων τινῶν ἐπιστολῶν καὶ γενικώτερον περὶ τοῦ ἔργου τοῦ γνωστοῦ Λιξουριώτου ποιητοῦ Μικέλη Ἀβλίχου, Ν. Χάρλα περὶ τοῦ νέου συγγράμματος τοῦ Ι. Ν. Θεοδορακόπουλου «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν», τῶν ἱστοριοφῶν Γ. Πεντόγαλου περὶ τοῦ Ἐπισκόπου Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλου ἃν ἦτο πλασματικὸς ἢ πραγματικὸς προκαθήμενος τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Κεφαλονίας - Ζακύνθου, Σ. Μαρτυρίχαλου περὶ νέας ἀθησαυρίτου λέξεως καὶ τῆς δικηγόρου Εἰρήνης Γανωσέλη περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης στὰ συντάγματα τοῦ ἐλευθέρου κράτους.

Καταχωρίζονται ἐπίσης τὸ Χρονικὸν τῆς Συντάξεως ὑπὸ Γ. Θ. Ζ., καὶ κριτικὰ σημειώματα τῆς Α. Ἀλέκου Δράκου περὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐλευθέρου σχολῆς Φιλοσοφίας «Ὁ Πλάτων» ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸν Ἰω. Θεοδορακόπουλον ὡς καὶ χαριετισμὸς τὸν ὅποιον ἐξεφώνησε κατὰ τὰ ἐγκαινία τῆς σχολῆς ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης κ. Schirò, ἀκόμη δὲ τὸ δρ' ἀριθ. 23 Δελτίου τῆς κινήσεως τοῦ Συλλόγου «Παρρασός» κατὰ τὴν τριμηνίαν Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1975 ὑπὸ ε.γ. καὶ τέλος πίναξ νέων δημοσιευμάτων.

Γ. Θ. Ζ.

ΕΝΑ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ ΕΡΓΟ :
Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΣΧΟΛΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ «Ο ΠΛΗΘΩΝ»
ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΙΩ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟ

*« Ἄν δὲν εἶχε κάτι ἀπ' τὸν ἥλιο
τὸ μάτι μας, δὲν θὰ διέκρινε ποτὲ τὸν ἥλιο.
Κι' ἂν μέσα μας τοῦ Θεοῦ ἦ δύναμη
δὲν φώλιαζε — πῶς θὰ μπορούσε νὰ μᾶς συγκινή τὸ Θεῖο; »*

Θυμηθήκαμε τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Γκαίτε, καθὼς παρακολουθοῦσαμε τὶς παραδόσεις μαθημάτων τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου, στὴν Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας «Ὁ Πλήθων», στὴ Μαγούλα Σπάρτης, πλησίον τοῦ Μυστρά, τὴν ὁποία ἱδρυσε ὁ ἴδιος, «γιὰ νὰ φέρῃ τὴ φιλοσοφία κοντὰ στὸ λαό» (Ὁ σπόρος ἔπεσε στὴ Λακωνία σὲ ἐξαιρετο φυτόχωμα). Καὶ θυμηθήκαμε τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Γκαίτε, γιατί ἀπεικονίζουν στὴν ἐντέλεια τὴν προσωπικότητα τοῦ δημιουργοῦ ἐνός ἔργου ποῦ — ἐξ αἰτίας τῆς σπουδαιότητός του — θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ σὰν «ἔργο ζωῆς» ἐνός ἀνθρώπου. Ἐνός ἀνθρώπου ποῦ πράγματι τὸ μάτι του θὰ πρέπει νὰ ἔχῃ «κάτι ἀπ' τὸν ἥλιο», γιὰ νὰ διακρίνῃ τόσο καθάρια ὄχι μόνο τὰ προβλήματα ποῦ βασανίζουν τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, μὰ καὶ τὶς πιὸ ἀπλὲς καὶ γι' αὐτὸ ἰδανικὲς λύσεις τους. Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι μόνο ὅταν μέσα μας «φωτίζεται ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ» θὰ ἔχουμε τὴν ἀκτινοβολία ποῦ θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ φέρουμε σὲ καλὸ πέρας ἓνα τόσο μεγάλο ἔργο.

Τούτῃ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἔχει βαθιὰ ἀνθρωπιστικὸ χαρακτῆρα καί, πολὺ ὕψηλῃς στάθμῃς, πνευματικὸς σκοπὸς, ποῦ ἓνας ἀπ' τοὺς πιὸ σπουδαίους εἶναι ἀσφαλῶς νὰ ἀποκαλύψῃ στὸν ἄνθρωπο τῆς βασανισμένης ἐποχῆς μας ἐκεῖνο τὸ «μῖτο τῆς Ἀριάδνης» ποῦ θὰ τὸν ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸ ἄγχος τῆς ζωῆς, καὶ ὁ ὅποιος, βοηθώντας τον νὰ φιλοσοφῇ χωρὶς καλὰ-καλὰ νὰ τὸ καταλάβῃ, θὰ τὸν συμφιλιώσῃ καὶ μὲ τὴ σήμερα τόσο συχνὰ περιφρονημένη φιλοσοφία.

Νὰ ἡ σημασία τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς : Θὰ ὑπάρχῃ στὸ ἐξῆς ἓνα πνευματικὸ κέντρο γιὰ νέους καὶ μεγάλους, γιὰ μορφωμένους καὶ ἀμήτους στὰ μυστικά τῆς γνώσεως ἀνθρώπους — γιὰ ὄλους ἐκείνους ποῦ διψᾶνε νὰ μάθουν κάτι γιὰ... τὸν ἑαυτὸ τους, δηλαδὴ γιὰ τὰ προβλήματα ποῦ τοὺς ἀπασχολοῦν νύχτα-μέρα, εἴτε τὸ ξέρουν, εἴτε τὸ ἀγνοοῦν, καὶ ποῦ γι' αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ βροῦν μόνοι τους μιὰ ἱκανοποιητικὴ λύση.

Καὶ εἶναι ἐδύχτημα ὅτι ἡ θαυμαστὴ αὐτὴ προσπάθεια τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Σχολῆς ὄχι μόνο δὲν χάθηκε στὸ κενό, μὰ καὶ βρῆκε μιὰ ἀνέλπιστα θερμὴ ἀνταπόκριση σὲ ἀνθρώπους διαφορετικῆς ἡλικίας καὶ πνευματικῆς στάθμῃς, ποῦ, γοητευμένοι, συγκεντρώθηκαν στὸ παλαιὸ ἀρχοντικὸ κοντὰ στὸ Μυστρά, προσφορὰ τοῦ κ. Θεοδωρακοπούλου στοὺς συμπατριῶτες του καὶ σ' ὄλο τὸν τόπο μας. Ἐνα σπῆτι ποῦ, στ' ἀλήθεια, μοιάζει μὲ ναὸ (τῆς γνώσεως) — καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ βρισκεται ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου κάποτε ὑπῆρχε ἡ Σχολὴ τοῦ μέγα φιλοσόφου τῆς Ἀναγεννήσεως, τοῦ Πλήθωνος.

Ἐκεῖ ἔγιναν τώρα οἱ πρῶτες παραδόσεις μαθημάτων φιλοσοφίας — παραδόσεις ποῦ θὰ λάβουν χώρα τρεῖς φορές τὸ χρόνο (ἓνα δεκαήμερο, κάθε φορά) καὶ ποῦ θὰ τὰ συμπληρῶσιν φιλοσοφικὰ συμπόσια κι' ἄλλες, ἴσως, πνευματικὲς ἐκδηλώσεις.

Κατὰ τὴν πρώτη βραδυὰ (τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας), ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰωάννης Θεοδωρακοπούλος ἀνέπτυξε τοὺς σκοποὺς τούτης τῆς δραστηριότητός του : νὰ ἔχῃ φιλοσοφικὸ «διάλογο» μὲ τὸ ἀκροατήριό του, μακριὰ ἀπὸ κάθε γραφειοκρατικὸ ἔμπόδιο. Ἀνύπαρκτα τὰ διδάκτρα καὶ ἀνύπαρκτα, φυσικά, καὶ τὰ

διπλώματα. Σκοπός τῶν συγκεντρώσεων θά εἶναι μόνον ἡ φιλοσοφική μελέτη, ἡ ἀνάλυση θεμάτων πού προβληματίζουν τὸ σύγχρονο ἄνθρωπο κ.ἄ.

Τὴν ἴδια καὶ τὴν ἐπομένη βραδιά μίλησαν ἐπίσης πολλοὶ προσκεκλημένοι πνευματικοὶ ἄνθρωποι. Ὅλοι τοὺς ὑπογράμμισαν τὴν σπουδαιότητα πού θά ἔχη στὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας τὸ ἔργο τοῦτο. Μίλησαν ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης, κ. Ἰερόθεος — ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γ. Νόβας, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν — ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης, καθηγητὴς κ. Σκιρὸ — ὁ ἀντιπρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Μητσόπουλος — ὁ πρύτανης τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου κ. Περ. Θεοχάρης — ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας κ. Αὐγουστος Μπαγιόνας — ὁ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν κ. Ἀναστ. Ζουμπκος — ὁ καθηγητὴς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Εὐάγγ. Μουτσόπουλος — ὁ ἀντιπρόεδρος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», καθηγητὴς κ. Γεώργ. Ζώρας — ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἐταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν κ. Τάσος Γριτσόπουλος — ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἐταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν κ. Δικαῖος Βαγιακάκος — ὁ πρόεδρος τῆς Κοινότητος Μαγούλας, διδάσκαλος κ. Μελ. Ἀργυρόπουλος καὶ — τὴ δεύτερη βραδιά — ὁ καθηγητὴς τῆς ἀνωτάτης βιομηχανικῆς σχολῆς Πειραιῶς κ. Ἀνδρέας Κυρκιλίτης.

Ἐφτά βραδιές, συνολικά, διδασκαλίας, τίς ὁποῖες παρακολογήσαμε ὅλες, καὶ μαζί μας ὁ πατέρας τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Σχολῆς κ. Νικόλαος Θεοδωρακόπουλος, καὶ ἓνα πλῆθος ξένων καὶ Λακῶνων (πολλοὶ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Καλαμάτα, τὴν Τρίπολη ἢ ἀπὸ μακρινὰ μοναστήρια), πού γέμιζαν, κάθε βράδυ, ἀσφουκτικά τὴν ἐπιβλητικὴ γιὰ τὴν ἀπλότητά της αἴθουσα, μὲ τὸ ξύλινο ταβάνι της καὶ τὰ δοκάρια πού μύριζαν Ταύγετο.

Ἐφτά βραδιές διδασκαλίας, κατὰ τίς ὁποῖες ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος ἀνέπτυξε τὰ ἀκόλουθα θέματα :

— Ἡ θέση τοῦ Πλήθωνος μέσα στὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας.

— Ἡ θέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα στὸ σύγχρονο κόσμον.

— Ὁ γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς μας.

— Ὁ ἄνθρωπος στὴν σύγχρονη ἐποχὴ.

— Ἡ ἔννοια τῆς προόδου.

— Ἡ τεχνικὴ καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος.

— Τί εἶναι φιλοσοφία;

Ὁ ὁμιλητὴς Διδάσκαλος ἀνέπτυξε τὰ θέματα αὐτὰ ὄχι μόνον μὲ τὸ κύρος πού χαρίζει σὲ κάθε λέξη του ἢ ἐπιβλητικὴ προσωπικότητά του, ἀλλὰ καὶ μὲ μιά ἀπλότητα, μὲ μιά διαύγεια, πού ἔφεραν κοντὰ στὴν ψυχὴ τοῦ καθενὸς αὐτὰ, τὰ ὁποῖα ὁ κοινὸς ἄνθρωπος θεωρεῖ θέματα πού ἀφοροῦν ἀποκλειστικά τοὺς «σπουδασμένους» : τὴ φιλοσοφία, τὸν «καθαρὸ» λόγον.

Ἄν ὁ Γκαίτε εἶχε γράψει τὸν «Φάουστ» του κάπου στὰ περὶχωρα τῆς Σπάρτης, ἂς ποῦμε στὴν αἴθουσα παραδόσεως μαθημάτων τῆς Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας «Ὁ Πλήθων» — καὶ μάλιστα ὅστερ' ἀπὸ μιά ὁμιλίαν τοῦ κ. Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου — σίγουρα δὲν θά δίσταζε οὔτε στιγμή νὰ πῆ (σάν λύση τοῦ μεγάλου προβλήματος πού βασάνιζε τὸν ἥρωα τοῦ ἔργου του) : «Στὴν ἀρχὴ ἦσαν ὁ λόγος ΚΑΙ ἡ δημιουργικὴ πρᾶξις».

ΛΙΑΥ ΔΑΕΚΟΥ ΔΡΑΚΟΥ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΡΩΜΗΣ
GIUSEPPE SCHIRO ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΩΝ ΕΓΚΑΘΙΣΤΩΝ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ «ΠΛΗΘΩΝ»

Είμαι τῷ ὄντι εὐτυχῆς εὐρισκόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ συμμετέχω εἰς τὰ ἐγκαίρια τοῦ κέντρου τούτου τῶν Φιλοσοφικῶν Σπουδῶν ὁ «Γεώργιος Γεμιστός, Πλήθων». Εὐτυχῆς διὰ πολλοὺς λόγους :

ἵνα διαβεβαιώσω τὴν κατὰ τὴν στιγμήν ταύτην πνευματικὴν παρουσίαν τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης·

ἵνα ἐκφράσω τὴν πρέπουσαν τιμὴν πρὸς τὸν ἰδρυτὴν τοῦ Κέντρου, ἀκαδημαϊκὸν καὶ καθηγητὴν ἀξιότιμον Κύριον Ἰωάννην Θεοδοωρακόπουλον·

ἵνα ἔχω τὴν εὐκαιρίαν νὰ περιληφθῶ εἰς ἓνα πνευματικὸν κίνημα τῆς Πελοποννήσου, τὴν ὁποίαν θεωρῶ ἐπιστημονικὴν πατρίδα μου, ὡς ὑπῆρξε καὶ πραγματικὴ πατρίς τῶν μακρινῶν μου προγόνων μέχρι τοῦ 1462.

Κυρίως δέ, ἵνα εὐχηθῶ εἰς τὸ νέον κέντρον Σπουδῶν τὴν πλήρη ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τοῦ Ἰδρυτοῦ του, τῶν ὁποίων εἶναι πράγματι ἀξίον.

Τὸ Ἴδρυμα τοῦτο προϋποθέτει τὴν κληρονομίαν τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν ἐπικαλεῖται ὡς δύναμιν καὶ δικαιολογίαν τῆς ὑπάρξεώς του : τὴν ἐπικαλεῖται δέ, ὅπως, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ καὶ τῇ ἐπιδιώξει πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὴν «Πόλιν», τὴν ἐπικαλεῖτο εἰς Νίκαιαν ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, ὡς ἐπίσης τὴν ἐπικαλεῖτο, μετὰ δύο αἰῶνας, ὁ Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων ἔναντι τοῦ ἄγχους τῆς συγχρόνου ἐποχῆς καὶ τοῦ ὁράματος τῆς ἐπιστροφῆς τῆς παλαιᾶς δόξης. Εἶχε πίστιν ὅτι αἱ παλαιὰ ἀξίαι, ἀναζωογονούμεναι καὶ εἰσχωροῦσαι εἰς τὰς συνειδήσεις, θὰ εἶχον ὑποδείξει εἰς τὸν λαόν του τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν δύναμιν τῆς αἰωνίας ζωτικότητος κατὰ τῶν καταλυτικῶν δυνάμεων καὶ οἰουδήποτε ζυγοῦ. Τὸ ὄραμα τοῦ Πλήθωνος δὲν ὑπῆρξε μόνον μία ἀπλήρῃς ἰδέα, ἀλλὰ μία ἰ δ ἔ α - δ ὕ ν α μ ι ς, ἡ ὁποία διαφαίνεται ἐπίσης εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν Παλαιολόγων, δεσποτῶν τοῦ Μυστρά.

Ὁ Γεμιστός προσελάθησε νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸν Πλάτωνα καὶ νὰ τὸν προσαρμόσῃ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του· ὡς τὸν ἐπανάφερον καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν διὰ τῆς ἰδρύσεως ὑπὸ τοῦ Cosimo dei Medici τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδημιούργει τὰς προϋποθέσεις ἵνα ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννησις, ἀποδίδουσα εἰς τὰς ὀρθὰς διαστάσεις τὸν μεσαιωνικὸν ἀριστοτελισμὸν τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, προσλάβῃ νέαν πορείαν, μεταβαλλομένη εἰς πνευματικὸν οἰκουμηνικὸν κίνημα. Διὰ τοῦ Πλήθωνος μελετῶμεν τὸν Πλάτωνα, τοῦ ὁποίου ἡ σύγχρονος κοινωνία ἐπικαλεῖται τὴν ἰδεολογικὴν ἐπιστήμην ὡς τὴν ἐπάνοδον ἑνὸς ἐλευθερωτοῦ ἀπὸ τοὺς ἀπατηλοὺς καὶ θορυβοποιοὺς ψευδοφιλοσόφους, δεδομένου ὅτι ὁ Πλάτων διετύπωσε τὰ προλεγόμενα κάθε δυνατῆς ἐποικοδομητικῆς φιλοσοφίας, ἥτις σέβεται τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα.

Οἱ σοφοὶ οἵτινες θὰ διαδεχθῶν ἀλλήλους εἰς τὸ βῆμα τοῦτο, ἵνα ὑπακούσουν εἰς τὰς ὑποθήκας τοῦ Γεμιστοῦ, ἅς ἔχουν πίστιν εἰς τὸν ἴδιον λόγον : πρὸ οἰουδήποτε ἄλλου οὔτος θὰ καρποφορήσῃ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, ὅστις ἔδωσε πάντοτε δείγμα τοῦ πῶς διακρίνεται καὶ γίνεται σεβαστὸς ὁ λόγος τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ἀγαθοῦ.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΝΗΣΙΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

(Δελτίον ἀριθμ. 23, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1975)

ΕΟΡΤΗ ΚΟΠΗΣ ΠΙΤΤΑΣ.— Τὴν 10ην Ἰανουαρίου ἐγένετο μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν εἰς τὴν αἴθουσαν τελετῶν τοῦ Συλλόγου ἡ ἐορτὴ τῆς κοπῆς τῆς βασιλόπιττας κατὰ τὸ καθιερωμένον Ἑλληνικὸν ἔθιμον.

ΕΙΣΔΟΧΗ ΝΕΩΝ ΜΕΛΩΝ.— Τὴν 12ην Φεβρουαρίου ἐγένετο ἡ τελετὴ εἰσδοχῆς τῶν κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23ης Δεκεμβρίου 1974 ἐκλεγέντων νέων μελῶν τοῦ Συλλόγου. Πρὸς τοὺς προσελθόντας ὠμίλησεν ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου, ὑπενθυμίσας διὰ βραχέων τὴν μακρὰν ἱστορίαν καὶ πολλαπλὴν ἀποστολὴν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Χαιρετίζων τὴν ἐκλογὴν τῶν νέων μελῶν, ἐκάλεσε ταῦτα ὅπως συμβάλουν ἐνεργῶς εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου. Ἐν συνεχείᾳ διένειμεν εἰς ἕκαστον νέον μέλος τὸ δῖπλωμα καὶ τὸ σῆμα τοῦ Συλλόγου.

ΣΥΓΚΛΗΣΙΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΣ.— Τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1975 συνήλθεν ἡ Γεν. Συνέλευσις τῶν μελῶν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», μὲ θέμα : «Λήψις ὑπὸ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως ἀποφάσεως διὰ τὴν σύναψιν παρὰ τοῦ Ταμείου Παρακαταθηκῶν καὶ Δανείων ἐνυποθήκου δανείου διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ τῶν ὁδῶν α) Γαμβέττα 2 καὶ Ἑμμ. Μπενάκη 11 καὶ β) Ἡροδότου 13 - Καψάλη 10 καὶ Νεοφ. Δούκα δύο ἀκινήτων κληρονομίας Γεωργ. Πολίτου».

ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ 55ου ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΕΙΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ.— Ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» προκηρύχθη ὁ 55ος Καλοκαιρινεῖος Θεατρικὸς Διαγωνισμὸς διὰ τὸ ἔτος 1975. Εἰς τὸν διαγωνισμὸν γίνονται δεκτὰ μόνον θεατρικὰ ἔργα (δράματα καὶ κωμῳδία) ἀνέκδοτα, ἀνευ περιορισμοῦ τινος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν γλῶσσαν. Τὰ ἔργα πρέπει νὰ ὑποβληθοῦν δακτυλογραφημένα εἰς τριπλοῦν καὶ νὰ συνοδεύωνται ὑπὸ ψευδωνύμου. Πρωθεσμία ὑποβολῆς εἰς τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» μέχρι τῆς μεσημβρίας τῆς 30ῆς Ἰουνίου 1975.

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ 25ης ΜΑΡΤΙΟΥ.— Τὴν 24ην Μαρτίου 1975 ἐγένετο εἰς τὴν αἴθουσαν τελετῶν τοῦ Συλλόγου ὁ εορτασμὸς τῆς Ἑθνικῆς Ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου. Μετ' εἰσήγησιν τοῦ Προέδρου, ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἡμέρας ὁ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ «Παρνασσού», φιλόλογος κ. Γεώργιος Ζευγώλης, μὲ θέμα : «Ἡ 25η Μαρτίου σάν ἱστορικὸς σταθμὸς».

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ - ΜΑΡΤΙΟΥ 1975 ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ.— Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1975 ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι διαλέξεις, πρωτοβουλίᾳ τοῦ Φιλολογικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ «Παρνασσού».

Ἡ διάλεξις, τὴν 21ην Ἰανουαρίου : Ὁμιλήτρια ἡ κ. Αἰκατερίνη Παρθενίου - Παρασκευοπούλου, καθηγήτρια, μὲ θέμα : «Ἡ ἀγωγή τῶν παιδιῶν διὰ τῆς μουσικῆς».

- 2α διάλεξις, τὴν 24ην Ἰανουαρίου : Ὀμιλητὴς ὁ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Παρνασσοῦ κ. Χαράλαμπος Περογιαννάκης, με θέμα : «Ἑλλάδος Περιήγησις» (Ε') (μετὰ προβολῆς κινηματογραφικῆς ταινίας).
- 3η διάλεξις, τὴν 28ην Ἰανουαρίου : Ὀμιλητὴς ὁ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Παρνασσοῦ κ. Σῶτος Βασιλειάδης, συνθέτης - συγγραφεὺς, με θέμα : «Ὁμάς τῶν πέντε Ρώσων» (1η ὁμιλία τοῦ Δ' κύκλου «Οἱ μεγάλοι μουσουργοί», μετ' ἐκτελέσεως ἔργων τῶν).
- 4η διάλεξις, τὴν 4ην Φεβρουαρίου : Ὀμιλητὴς ὁ λογοτέχνης κ. Χρήστος Σολομωνίδης, με θέμα : «Τὸ ρεμπελιὸ τῆς Σμύρνης».
- 5η διάλεξις, τὴν 11ην Φεβρουαρίου : Ὀμιλήτρια ἡ κ. Ἑλένη Δ. Καραγεωργιάδου, ἐπίτιμος Γυμνασιάρχης τοῦ Ἀρσακείου Ἀθηνῶν, με θέμα : «Ἡ Κύπρος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν καὶ τὴν παράδοσιν».
- 6η διάλεξις, τὴν 14ην Φεβρουαρίου : Ὀμιλητὴς ὁ κ. Χαράλαμπος Περογιαννάκης, με θέμα : «Ἑλλάδος Περιήγησις» (Σ') (μετὰ προβολῆς κινηματογραφικῆς ταινίας).
- 7η διάλεξις, τὴν 25ην Φεβρουαρίου : Ὀμιλητὴς ὁ κ. Γεώργιος Ἀρβανιτάκης, καθηγητὴς τοῦ Ὡδείου Ἀθηνῶν, με θέμα : «Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν».
- 8η διάλεξις, τὴν 4ην Μαρτίου : Ὀμιλητὴς ὁ συγγραφεὺς κ. Νέστωρ Μάτσας, με θέμα : «Δοξαστικὸ τῆς Λαϊκῆς μας Τέχνης. Ἐπίδες καὶ κίνδυνοι» (μετὰ προβολῆς κινηματογραφικῆς ταινίας ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ρίζα τοῦ τραγουδιοῦ»).
- 9η διάλεξις, τὴν 11ην Μαρτίου : Ὀμιλήτρια ἡ δις Μαργαρίτα Δαλμάτη, με θέμα : «Ἀπὸ τὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον : Ἀδρία».
- 10η διάλεξις, τὴν 14ην Μαρτίου : Ὀμιλητὴς ὁ κ. Βασίλειος Βαλαώρας, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, με θέμα : «Παιδεία καὶ Ὑγεία τῶν Ἑλλήνων».
- 11η διάλεξις, τὴν 18ην Μαρτίου : Ὀμιλητὴς ὁ κ. Ἰωάννης Ζεγκίνης, Ἀντισαγγελεὺς Ἐφετῶν, με θέμα : «Τὰ αἶτια τοῦ ἐγκλήματος».
- 12η διάλεξις, τὴν 21ην Μαρτίου : Ὀμιλητὴς ὁ λογοτέχνης κ. Κώστας Ἀσημακόπουλος, με θέμα : «Ἡ Commedia dell'Arte».

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ - ΜΑΡΤΙΟΥ 1975 ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΓΝΩΣΤΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ.— Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1975 ἐγένοντο αἰκόλουθοι διαλέξεις, πρωτοβουλία τοῦ Φυσιογνωστικοῦ Τμήματος τοῦ «Παρνασσοῦ» :

- 1η διάλεξις, τὴν 27ην Ἰανουαρίου : Ὀμιληταὶ οἱ κ.κ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, με θέμα : «Παρουσιάσεις βιβλίων», Κωνστ. Σαρόγλου, με θέμα : «Ἡ Ἱατρικὴ καὶ οἱ ἱατροὶ τοῦ Ἡροδότου» (Μέρος Δεύτερον), Γερ. Μεσσάρης, με θέμα : «Αὐτομεταμοσχεύσεις καὶ μεταμοσχεύσεις εἰς τὴν θρησκειαν καὶ τὴν τέχνην», Σπ. Χαρκόπος, με θέμα : «Οἱ Ἐπτανήσιοι ἱατροὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας».
- 2α διάλεξις, τὴν 8ην Φεβρουαρίου : Ὀμιληταὶ οἱ κ.κ. Χ. Καττάμης, Ἀ. Ἀγγελόπουλος, Φ. Μήτσης καὶ Γ. Δάϊκος, με θέμα : «Αἱ γενικαὶ ἐπὶ παιδῶν παθήσεις καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν δυσμενεῖς ἐπὶ τοῦ στόματος ἐπιδράσεις».
- 3η διάλεξις, τὴν 31ην Μαρτίου : Ὀμιληταὶ οἱ κ.κ. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, με θέμα : «Παρουσιάσεις βιβλίων», Ζαχ. Βλυσίδης, με θέμα : «Ἡ συμβολὴ τοῦ Semmelweis καὶ τοῦ Pasteur στὴν πρόδοσιν τῆς Ἱατρικῆς», Κ. Γ. Πουρναρόπουλος, με θέμα : «Κυβερνητικὴ Ἱατρικὴ», Γεωργ. Ρηγᾶτος, με θέμα : «Γιατροὶ καὶ Ἱατρικὴ στ' Ἀπονημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη».

ΜΟΥΣΙΚΑΙ ΕΣΠΕΡΙΔΕΣ.— Είς τὰ πλαίσια τῶν Καλλιτεχνικῶν καὶ Κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» διὰ τὰ μέλη καὶ τὰς οἰκογενεῖας αὐτῶν, ὀργανώθησαν, ἐπιμελεία τοῦ Φιλολογικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος, αἱ κάτωθι μουσικαὶ ἐσπερίδες :

28 Φεβρουαρίου : Συναυλία μουσικῆς δωματίου, μὲ συμμετοχὴν τῶν καλλιτεχνῶν Ἀθηνᾶς Καποδίστρια (πιάνο), Vincenzo Mastromatteo (βιόλα) καὶ Νίκου Γκίνου (κλαρινέττο).

7 Μαρτίου : Μουσικὴ ἐσπερὶς μὲ ντουέττα καὶ ἄριες ἀπὸ ὄπερες, κατὰ διδασκαλίαν τῆς κ. Μάγγης Καρατζᾶ καὶ μὲ συμμετοχὴν τοῦ νέου καλλιτεχνικοῦ συγκροτήματος τῶν κ.κ. Χαρούλας Γιαννάκη, Ἄντας Σολωμάκου, Δημήτρη Νικολαΐδη καὶ Κωνσταντίνου Παληατσάρα. Στὸ πιάνο συνόδευσε ἡ κ. Δέσποινα Χέλμη.

ΔΩΡΕΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗΝ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ».— Τὸν παρελθόντα μῆνα Ἰανουάριον 1975 ἐδῶρθησαν ἔργον τοῦ πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῆς Πινακοθήκης τοῦ «Παρνασσού» ὁ ζωγράφος κ. Ἄγης Ξωμεριτάκης.

ΥΠΟΤΡΟΦΙΑΙ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑΤΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗ.— Ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Ἐρρηκευμάτων ἐνεκρίθη ἡ ἐπὶ τῇ βάσει διαγωνισμοῦ τοῦ παρελθόντος ἔτους χορήγησις ὑποτροφίας εἰς τὴν φοιτήτριαν τῆς Ἄν. Βιομηχανικῆς Σχολῆς Πειραιῶς Ἑλένην Βλάχου.

Κατὰ τὸν διενεργηθέντα διὰ τὸ τρέχον ἔτος διαγωνισμὸν διὰ δύο θέσεις εἰς βῆρος τοῦ αὐτοῦ Κληροδοτήματος, προεκρίθησαν οἱ ὑποψήφιοι Ἰωάννης Δάνας, φοιτητὴς τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ ὁ Ἄνδρέας Σεφερλής, φοιτητὴς τοῦ Πολυτεχνείου, Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ διαγωνισμοῦ ἀπεστάλησαν πρὸς ἔγκρισιν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας.

ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΣΙΣ ΣΧΟΛΩΝ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ» ΜΕΤΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ.— Πρὸς ἠθικὴν καὶ ὕλικὴν συνεργασίαν μετὰ κυπριακῶν σχολείων, εἰς τὰ ὅποια φοιτοῦν ἐκτοπισθέντες λόγῳ τῆς τουρκικῆς ἐισβολῆς εἰς τὴν νῆσον μαθηταί, ἡ Ἐφορεία τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» ἀπεφάσισεν ὅπως αἱ Νυκτεριναὶ Σχολαὶ «Παρνασσού» συνδεθοῦν συναδελφικῶς μὲ τὸ Γυμνάσιον Σολέας Κύπρου, διαθέτουσαι διὰ τοῦ συλλόγου 50.000 δραχμάς πρὸς ἀγορὰν καὶ ἀποστολὴν εἰς Κύπρον εἰδῶν ἐνδύσεως καὶ ὑποδήσεως διὰ τοὺς προσφυγόπαιδας τοῦ Γυμνασίου τούτου.

ΔΩΡΕΑΙ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΝΥΚΤΕΡΙΝΩΝ ΣΧΟΛΩΝ.— Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1975 ἐγένοντο αἱ κάτωθι δωρεαὶ ὑπὲρ τῶν Νυκτερινῶν Σχολῶν τοῦ «Παρνασσού» :

κας Βέττας Καλῆ εἰς μνήμην Τάσου Καλῆ καὶ Ἑλένης Καλῆ δρχ. 1.000, κας Ἑλβίρας Μιχαηλίδου εἰς μνήμην Δώρου Μιχαηλίδου δρχ. 500, οἰκογενεῖας Λάκη Δημοπούλου καὶ κας Μαρίας Βλησίδου εἰς μνήμην Παναγιώτου Χατζήκου δρχ. 1000, κ. Γεωργίου Βογιατζάκη εἰς μνήμην Παναγιώτου Βογιατζάκη δρχ. 2.000, οἰκογενεῖας Νικολάου Ἡλιοπούλου εἰς μνήμην Κωνστ. Μπούκη δρχ. 500, κας Τιτίνας Γαλιατσάτου εἰς μνήμην Πάνου Πάτρα δρχ. 300, κας Μαίρης Βλησίδου εἰς μνήμην Θρασυβόλου καὶ Εὐδοκίας Βλησίδου δρχ. 700, κ. Κωνστ. Μπακόλα εἰς μνήμην Εὐαγγέλου Καστριώτου δρχ. 500, κ. Νικολ. Κρητικῶ εἰς μνήμην Εὐαγγέλου Παναγιωτοπούλου δρχ. 500, κ. Νικολάου Κρητικῶ

καί κας Ἰωάννας Κρητικοῦ εἰς μνήμην τῶν γονέων τῶν δρχ. 500, κ. Ἰωάννου Θεοδοωρακοπούλου εἰς μνήμην Τάσου Ποταμιάνου δρχ. 1.000, κ. Θ. Πέτροβα εἰς μνήμην Γεωργίου Παγκάλου δρχ. 500, κ. καί κας Ἀντωνίου Γκούσκου εἰς μνήμην Διονυσίου Γκούσκου δρχ. 5.000.

ε.γ.

ΝΕΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας «Ὁ Πλήθων» Ἰωάννου Ν. Θεοδοωρακοπούλου, Μαγούλα Σπάρτης, ἀριθ. 1 : Τά ἐγκαίνια καί τὰ μαθήματα τῆς Α' περιόδου, 20-27 Ἰανουαρίου 1975, Ἀθήναι 1975.

Ἀ. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τόμ. Ε', Ἀθήναι 1974.

Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφὴ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, Ἀθήναι 1974.

Δ. Ζακυθηνοῦ, Μεταβυζαντινὴ καὶ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1974.

Β. J. Slot, Καθολικαὶ ἐκκλησιαὶ Κιμῶλου καὶ τῶν πέριξ νήσων, Ἀθήναι 1974.

Massimo Peri, Τὰ Νέα Γράμματα, Roma 1974.

Κ. Μουρατίδου, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα, Ἀθήναι 1975.

Κ. Μουρατίδου, Ἐκκλησία - Πολιτεία - Σύνταγμα, Ἀθήναι 1975.

A. Camariano-Ciovan, Les Academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs, Thessaloniki 1974.

Π. Λάμπρου, Τὸ διαπεραστικὸ βλέμμα, Ἀθήναι 1975.

Ι. Δρίβα, Βύρων - Ὀρφεύς, Ἀθήναι 1975.

Σπ. Μοσχονᾶ, Τὸ ἀνθρώπινο Πάθος, Ἀθήναι 1974.

«Βυζαντινά», τόμ. 6ος, Θεσσαλονίκη 1974.

«Ἑλληνικά», τόμ. 27ος, Θεσσαλονίκη 1974.

«Δελτίον» Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρίας Κερκύρας, τόμ. 11ος, Κέρκυρα 1974.

«Bizantino-Sicula», I-II, Palermo 1975.

«Orientalia Christiana Periodica», τόμ. 40ός, 1974.

Ἀν. Σιγάλα, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1974.

Γ. Κ. Πουρναροπούλου, Ἡ ἱατρικὴ τοῦ Ἀγῶνος. Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων ὑγειονομικῶν εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, Ἀθήναι 1974.

Κ. Γ. Πουρναροπούλου, Τὰ ἱατρικὰ ἐργαλεῖα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (διδασκαρικὴ διατριβή), Ἀθήναι 1974.

Γ. Δάλλα, Καβάφης καὶ ἱστορία, Ἀθήναι 1974.

Γ. Σεφέρης, Ἐξὶ νόχτες στὴν Ἀκρόπολη, Ἀθήναι 1974.

Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici dell'Università di Roma, Roma 1974.

Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, Ἀθήναι 1975.

Μαντατοφόρος, 1974.

- G. Veloudis, Das griechische Druk- und Verlagshaus «Glikis» in Venedig (1670-1854), Wiesbaden 1974.
- Γ. Σιορόκα, 'Ο 'Αλῆ πασᾶς καὶ οἱ αὐτοκρατορικοὶ Γάλλοι τῆς Ἐπιτανήσου, Ἰωάννινα 1974.
- Lucia Marcheselli, Vita e opere di D. Therianòs, Editimi dell'Ateneo, Roma 1974.
- Α. Καρανικόλα, Τὸ πανορμίτειο γυμνάσιο Σόμης, Ἀθήναι 1974.
- Δ. Παντελοδήμου, 'Ο φιλελληνισμὸς εἰς τὴν Lyon κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 (διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ), Ἀθήναι 1974.
- 'Ο Μικρὸς Παρνασσός, ἔκδοσις Νυκτερινοῦ Γυμνασίου τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», Ἀφιέρωμα στὸ Πολυτεχνεῖο, Νοέμβριος 1973, Συντακτικὴ ἐπιτροπὴ : Β. Σεφεριάδου, Βλ. Παρασκευόπουλος, Κ. Δημητρακοπούλου, Θ. Καγκαρᾶ, Ἀγ. Μητροπούλου, Ἀθήνα 1975.
- Ἡπειρωτικὴ Ἔστια, Ἰωάννινα 1974.
- Studi Romani, Roma 1974.
- Πλάτων, Ἐν Ἀθήναις 1974.
- Bulletin analytique de bibliographie Hellénique 1970, Athènes 1974.
- Κριτικὰ Φύλλα, 1974.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

Α'. «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Φιλολογικόν περιοδικόν κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον
Ἐκαστος τόμος σελ. 650. — Ἐτησία συνδρομή: δρχ. 240.

Β'. ΣΕΙΡΑ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

Ἐξεδόθησαν:

1. Κωστή Παλαμά, Ἀνδρέας Κάλβος, Ἀθήναι 1969.
2. Κωστή Παλαμά, Ἰούλιος Τυπάλδος, Ἀθήναι 1970.
3. Γ. Τσκοκοπόδλου, Οἱ ἀδελφοὶ Σούτσοι καὶ ἡ πολιτικὴ ποίησις ἐπὶ Ὀθωνος, Ἀθήναι 1970.
4. Θ. Βελλιανίτου, Πολυλῶς, Μαρκοράς καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κερκύρας, Ἀθήναι 1970.
5. Ἰωάννου Ζερβου, Ἀνδρέας Λασκαράτος, Ἀθήναι 1970.
6. Διονυσίου Στεφάνου, Γεώργιος Τερτσέτης, Ἀθήναι 1971
7. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ διηγήματος καὶ μυθιστορηματος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ὡς διηγηματογράφος, Ἀθήναι 1972.
8. Ἀρίστου Καμπάνη, Καλλιγῆς καὶ Ζαμπέλιος, Ἀθήναι 1972.
9. Κ. Παλαμά, Βιζυηνὸς καὶ Κρουστέλλης, Ἀθήναι 1973.

Ἐκαστον τεῦχος δρχ. 20.

Γ'. ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

1. Μ. Μαντουβάλου, Τὰ ἐν Ἑλλάδι πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ τὰ ἐν τῷ «Παρνασσῷ» κατάλοιπα τοῦ Δ. Βούλαρη, Ἀθήναι 1971, σελ. 196. Δρχ. 100.
2. Ἀρ. Στεργέλλη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σκουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τῶν 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, Ἀθήναι 1970, σελ. 266. Δρχ. 100.
3. Ἐπαμ. Βρανοπόδλου, Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων τῆς Χαλκίδος, Ἀθήναι 1972, σελ. 80. Δρχ. 100.
4. Εὔγ. Δαλλεζίου, Καραμανλίδικα, Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τουρκοφώνων ἔργων τυπωθέντων μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, Γ', 1866 - 1900. Ἔργον βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 350. Δρχ. 200.
5. Ἐπαμ. Βρανοπόδλου, Ἡ κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1974, σελ. 110. Δρχ. 100.
6. Χρίστου Θεοδωράτου, Βιογραφία Ἡλία Ζερβου Ἰακωβάτου συντεθείσα παρ' αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, Ἀθήναι 1974, σελ. κς' + 154. Δρχ. 150.